

AMEA İQTİSADİYYAT İNSTITUTU

ISSN 2707-9309 (print)
ISSN 2707-9317 (online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

*Journal of Economic
Growth and Social Welfare*

2020 №1

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADI ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2020, №1

**JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND SOCIAL
WELFARE**

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

Academia.edu
share research

SCRIBD

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketinq, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2020 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio-economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2020 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini

Müşfiq Atakişiyev – iqtisad elmləri doktoru, professor

Məsul katib

Nəsimi Əhmədov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Musayev A.F. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbalıdın A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Dizayner və texniki redaktor: i.f.d., dos. Nəsimi Əhmədov

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 115

E-mail: econspaper@gmail.com;

<http://www.economics.com.az>

Founder

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Mushfig Atakishiyev – doctor of economic sciences, professor

Executive Editor

Nasimi Ahmadov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)
Aykach A.E. – professor (Turkey)
Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)
Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)
Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)
Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)
Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)
Meznik Ivan – professor (Czech Republic)
Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)
Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)
Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
Musayev A.F. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)
Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)
Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
Pei Changhong – professor (People's Republic of China)
Petr Stepanovich – professor (Ukraine)
Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)
Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)
Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)
Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)
Vladimir Papava – academician (Georgia)
Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Designer and technical editor: Assoc. Prof. Nasimi Ahmadov

Address:

115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com;

<http://www.economics.com.az>

MÜNDƏRİCAT / №1, 2020

- İQTİSADI SİYASƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İQTİSADI FİKİR TARİXİ

Akif Musayev, Mirvari Qəzənfərli

İqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklər və iqtisad elmi: ədəbiyyata baxış

10

Çingiz İbrahimli

Müasir şəraitdə elektron biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji istiqamətləri

21

Kəmalə Yusibova

Su təchizatı sektorunda xərclərin azaldılmasının ümumnəzəri-metodoloji məsələləri

33

- İQTİSADIYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ VƏ EKONOMETRİK PROBLEMLƏRİ

Suriya Abasova

Оценка номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров

42

- QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI PROBLEMLƏRİ

Şahin Sadıqov

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi və Azərbaycanın bu indeks üzrə beynəlxalq mövqeyinin yaxşılaşdırılması

50

Əsmər Mənəfova

Ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətləri

64

- İNNOVASIYA MENECMENTİ VƏ ELMİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

Natəvan Bəyməmmədli

Müəssisələrdə səmərəliliyin yüksəldilməsinə innovasiya fəaliyyətinin təsiri

75

- DEMOQRAFIYA VƏ İŞ QÜVVƏSİNİN TƏKRAR İSTEHSALI PROBLEMLƏRİ

Лейли Аллахвердиева

Уровень занятости и участие женщин в наемной рабочей силе в условиях развития цифровой экономики

85

Svetlana Nəcəfli

Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik
yükün qiymətləndirilməsi

95

Anar Zeynalov

İnsan kapitalı potensialının və intellektual mülkiyyət institutlarının
innovativ iqtisadi inkişafa təsiri

102

• XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

Müşfiq Atakışiyev

Xidmət sahələrinin inkişaf problemləri və perspektivləri

111

• REGIONAL İNKİŞAF VƏ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ

Эллада Ханкишиева

Оценка влияния производства золота на валовую продукцию в Гянджа-
Казахском экономическом районе Азербайджанской Республики

123

CONTENTS / №1, 2020

- THEORETICAL BASES OF ECONOMIC POLICY AND HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT

Akif Musayev, Gazanfarli Mirvari

Revolutionary changes in the economy and economics: the literature review 10

Chingiz İbrahimli

Theoretical and methodological directions of researching the influence of electronic business on economic growth in modern conditions 21

Kamala Yusibova

General methodological issues of cost reduction in the water supply sector 33

- METHODOLOGICAL AND ECONOMETRIC PROBLEMS OF STATE REGULATION OF ECONOMICS

Suriya Abasova

Assessment of the nominal and effective level of tariffs for some categories of goods 42

- PROBLEMS OF AZERBAIJAN'S INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMICS SYSTEM IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Shahin Sadikhov

Industrial competitiveness index and improving Azerbaijan's international position on this index 50

Esmer Manafova

Directions for further improvement of Azerbaijan's position in international comparative ratings on trade tariffs 64

- INNOVATIVE MANAGEMENT AND PROBLEMS OF SCIENCE DEVELOPMENT

Natavan Beymammadli

Impact of innovation on improving enterprise efficiency 75

- DEMOGRAPHY AND REPRODUCTION PROBLEMS OF LABOR FORCE

Leyli Allakhverdieva

Employment rate and female participation in wage and salaried labor force in conditions of the development of digital economy 85

Svetlana Nadjafli

Assessment of total demographic burden in Azerbaijan and in Mountain Shirvan economic region

95

Anar Zeynalov

The effect of human capital potential and intellectual property institutions on innovative economic development

102

• DEVELOPMENT ISSUES OF SERVICE AREAS

Mushfig Atakishiyev

Problems and prospects for development of the service sphere

111

• PROBLEMS OF REGIONAL DEVELOPMENT AND USING NATURAL RESOURCES

Ellada Khankishiyeva

Assessment of the influence of gold production on gross production in Ganja-Kazakh economic region of the Republic of Azerbaijan

123

Revolutionary changes in the economy and economics: the literature review

Akif Musayev

Professor, head of department, Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: akif.musayev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8318-5834>

Mirvari Gazanfarli

Scientific worker, Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: q.miraa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-7466>

Abstract. The article is devoted to the analysis of the revolutionary changes in the economy in 1871-2021 and the existing problems of economics, a number of studies that characterize the direction of development and play an important role in the development of economics. The article examines the shortcomings of the industrial economy, the need for transition to a digital economy, the 4th industrial revolution and its economic consequences. It is argued that the development of theories such as quantum economics will solve many problems of economics.

Keywords: Problems of economics, digital economy, industrial revolutions, quantum economy, shared economy.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.223>

JEL O1,O3; **UDC** 330.8:338.1

To cite this article: Musayev A, Gazanfarli M. (2020) *Revolutionary changes in the economy and economics: the literature review*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 10-20.

Article history: Received – 06.03.2020; Accepted – 15.06.2020

İqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklər və iqtisad elmi: ədəbiyyata baxış

Akif Musayev

İ.e.d., professor, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “İqtisadi tədqiqatların riyazi təminatı”
şöbəsinin müdiri. Azərbaycan. E-mail: akif.musayev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8318-5834>

Mirvari Qəzənfərli

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “İqtisadi tədqiqatların riyazi təminatı” şöbəsi, elmi işçi.
Azərbaycan. E-mail: q.miraa@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4020-7466>

Annotasiya. Baxılan məqalə 1871-2021-ci illərdə iqtisadiyyatda baş verən inqilabi dəyişikliklər və iqtisad elminin mövcud problemləri, inkişaf istiqamətlərini xarakterizə edən, iqtisad elminin inkişafında mühüm rol oynayan bir sıra tədqiqatların təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə sənaye iqtisadiyyatının çatışmazlıqları, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zərurəti, 4-cü sənaye inqilabı və iqtisadi nəticələri araşdırılır. Kvant iqtisadiyyatı kimi nəzəriyyələrin inkişafının iqtisad elminin bir çox problemlərini həll etməyə imkan verəcəyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: İqtisad elminin problemləri, rəqəmsal iqtisadiyyat, sənaye inqilabları, kvant iqtisadiyyatı, səhm iqtisadiyyatı.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.223>

JEL O1,O3; **UDC** 330.8:338.1

Məqaləyə istinad: Musayev A., Qəzənfərli M. (2020) *İqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklər və iqtisad elmi: ədəbiyyata baxış*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 10-20.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.03.2020; qəbul edilib – 15.06.2020

Giriş / Introduction

Müasir araşdırmalarda sosial-iqtisadi inkişafa nəzəri yanaşmaları, əsaslandığı amillərə əsasən, dörd ictimai inkişaf nəzəriyyəsində ümumiləşdirmək mümkündür. Bu nəzəriyyələrin hər biri son 20-30 ildə formalaşan iqtisadi fikrin inkişaf trendinə əsaslanaraq ümumi sosial-iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasına cəhd kimi qiymətləndirilə bilər. Bu nəzəriyyələrin tədqiqat metodologiyası fənlərarası və multidissiplinar xarakter daşımaqla coğrafi, institusional və mədəni amilləri əsas qəbul edir, bunlara görə də bir-birindən fərqlənir və bəzi hallarda birini təkzib edir.

C. Daymond (Даймонд, 2010) cəmiyyətin inkişafında coğrafi amili, D. Nort, J. Uollis və B. Vaynqast (Норт, Уоллис, Байнґаст, 2011), eyni qayda ilə D. Əcəmoğlu və C. Robinson (Аджемоглу, Робинсон, 2015) institusional amili, K. Veltsel (Вельцель, 2017) isə mədəniyyət amilinin əsas olduğunu hökm edirlər. Bu məqalədə qeyd olunan yanaşmalara kritik qiymət verməklə bu faktorların kifayət olmadığı qeyd olunmuş və ən azı iki faktorun: texniki tərəqqi və rifah səviyyəsi faktorlarının nəzərə alınmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır.

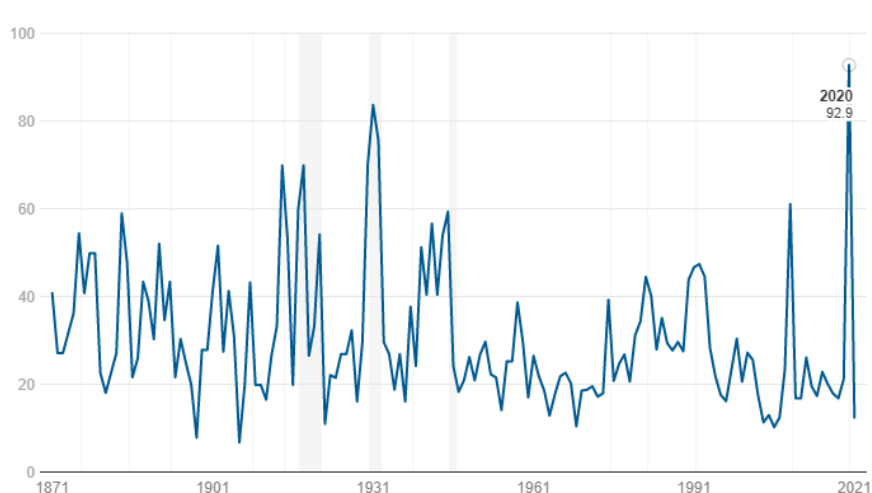
Bu qeyd olunanlar da göstərir ki, müasir iqtisad elmi müasir çağırışlara cavab verə bilmir və özü də ciddi böhran keçirir. Bu tezisə əmin olmaq üçün V. Papavanın məqaləsinə diqqət yetirmək kifayətdir (Papava, 2018).

Lakin bəzi alimlər, elmin, o cümlədən iqtisad elminin çatışmazlıqlarının aradan qaldırıldığını iddia edərək aşağıda qeyd olunan hökmləri irəli sürmüşlər:

- 1894-cü ildə sonradan Nobel mükafatı almış fizik Albert Mixelson bəyan etmişdir ki, “ehtimal olunur ki, elmdə ən fundamental prinsiplər artıq müəyyən edilib, ona görə də bundan sonra elmin inkişafı bu prinsiplərin tətbiqi ilə həyata keçiriləcək”. Lakin 20-ci əsrin sonlarından texnologiyanın sürətli inkişafı, xüsusilə son dövrlərdə “yumşaq hesablamalar” əsasında yaranan yeni elm sahələri qeyd olunan hökmün doğru olmadığını sübut etdi.

- 2003-cü ildə amerikalı iqtisadçı Nobel mükafatı Laureatı Robert Lukas bəyan etmişdir ki, “Makroiqtisadiyyat elmi kimi çox nailiyyətlər əldə edib. Onun əsas problemi olan depresiyanın qarşısının alınması problemi növbəti bir çox onilliklər üçün həll olunub”. Amma bir neçə ildə sonra nəinki Amerika iqtisadiyyatı, eyni zamanda dünya iqtisadiyyatı 1930-cu il depresiyasından sonra ən böyük böhranla üzləşdi və bu hökm tamamilə dağıldı.

- 2019-cu ilin noyabrında Nobel mükafatı laureatı Joseph Stiglitz qeyd edirdi ki, “iqtisadiyyat artıq böyük böhranları geridə qoyub”. Amma heç bir ay keçmədikə dünya COVID-19 pandemiyası ilə üz-üzə qaldı. Virusun yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə dünya miqyasında tətbiq olunan və hazırda da davam edən qadağalar iqtisadiyyatın tənəzzülünə gətirib çıxarır. Belə ki, Dünya Bankının statistik məlumatları əsasən 2020-2021-ci il üçün iqtisadiyyatda tənəzzül dərəcəsi 92.9 faizə bərabərdir. Bu 1871-2021-ci illərdə iqtisadiyyatın üzləşdiyi ən böyük böhran dərəcəsidir.

Şəkil 1. 1871-2021-ci illərdə iqtisadiyyatın tənəzzül dərəcəsi

Mənbə: WB (2020).

Əsas hissə / Main Part

Sənaye iqtisadiyyatının çatışmazlıqları

Qloballaşma, ekologiyada baş verən dəyişikliklər, texnologiyaların inkişafının və s. iqtisad elmi qarşısında ədəbiyyatlarda problem kimi nəzərdən keçirilməyən lakin həllinə ciddi ehtiyac olan problemlər qoyur. Onları aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

- **Xəlvəti iqtisadiyyat.** Bu problem o qədər mürəkkəb problemdir ki, hələ onun adı ilə bağlı konkret fikir formalaşmamışdır. Bəziləri onu kölgə, bəziləri qara, bəziləri boz, bəziləri isə hətta torpaqaltı iqtisadiyyat və s. adlandırırlar. Həqiqətən bu iqtisadiyyatın ciddi bir problemidir. Statistika göstərir ki, 158 dövlət səviyyəsində onun xüsusi çəkisi 31.9 faiz, yəni dünya

iqtisadiyyatının 1/3 ni təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, istifadə olunan dərs vəsaitləri, makroiqtisadiyyat kitablarının heç biri bu problemlə bağlı bir cümlə belə qeyd etmirlər. Uzun illərdir bu problemin mövcud olmağına baxmayaraq, bu gün iqtisad elmi onun qarşısının alınması və ya nisbətən aradan qaldırılması üçün konkret həll yolu təklif edə bilmir.

- **Maliyyə sektorunun real sektorla müqayisədə xüsusi çəkisinin daha böyük olması.** İqtisad elmi qarşısında duran digər mühüm problem “Maliyyə sektorunun real sektorla müqayisədə xüsusi çəkisinin daha böyük olması” məsələsidir. Əgər 2008-ci ildə dünyanı bürümüş iqtisadi böhranın yaranma səbəblərini nəzərdən keçirsək, onun heç bir maddi əsası olmayan dövriyyənin, pramidanın nəticəsində baş verdiyinin şahidi olarıq. Maliyyə sektorundakı bu genişlənmə real sektorun daralması hesabına baş verir. Maddi nemət real sektorda istehsal olunduğundan, real sektorun bu şəkildə xüsusi çəkisinin azalması çox ciddi problemdir. 2008-ci ildə baş vermiş iqtisadi böhranın ciddi fəsadlar törətməyinə baxmayaraq, iqtisad elmi bugün də, bu problemin aradan qaldırılması ilə bağlı real resept ortaya qoya bilmir.

- **Xidmətin xüsusi çəkisinin maddi istehsalla müqayisədə çox böyük olması.** İqtisadiyyatın digər mühüm problemi isə xidmətin xüsusi çəkisinin maddi istehsaldan çox böyük olmasıdır. Bu gün həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələr elə məhz ÜDM –də xidmətin xüsusi çəkisi çox böyük olan ölkələrdir. Elə ölkələr var ki, xidmətin xüsusi çəkisi ÜDM-in 70-80 %-ni təşkil edir. Lakin yenidən tarixə nəzər salıb, 2008-ci ildə baş verən iqtisadi böhranda ölkələrin vəziyyətini araşdırsaq, iqtisadiyyatı yalnız xidmət üstündə qurulan ölkələrin hələ də böhrandan çıxıb bilmədiyinin şahidi olmuş olarıq. Məsələn Yunanıstan. Xidmət sektoru real sektorun, yəni maddi nemət istehsal edən sektorun hesabına inkişaf edir. Nəzərə alsaq ki, dünyada təxminən milyard yarım insanın həyat səviyyəsi aşağıdır, çox böyük maddi nemətlərə ehtiyac var, buna baxmayaraq xidmətin arxasında heç bir maddi istehsalın durmadığı halda xüsusi çəkisi maddi istehsaldan çox böyükdür. Lakin bəzi inkişaf etmiş ölkələr var ki, onlarda da xidmətin xüsusi çəkisi böyükdür. Məsələn, Almaniyada xidmətin xüsusi çəkisi ÜDM-in 60% ni təşkil edir. Lakin burada həyat səviyyəsi olduqca yüksək, stabildir. Və demək olar ki, o böhranlar Almaniya iqtisadiyyatına təsir etmədi. Bunun səbəbi isə, Almaniya iqtisadiyyatı sənayenin üstündə qurulub və onun əsas aparıcı sektoru sənayedir. Təkcə avtomobil istehsalı üzrə 5 firması bütün dünyada tanınır və istifadə olunur, eləcə də digər istehsal sahələri.

- **Əmək haqqı bölgüsündə anormallıq.** Bu gün təsəvvürümüzə gətirə bilməyəcəyimiz dərəcədə əmək haqqı bölgüsündə fərqlər, anormallıqlar var. Məsələn, bir futbolçunun qiyməti kifayət qədər yüksəkdir. Amma onun yaratdığı maddi nemət nə qədərdir? Nə istehsal edir? Və yaxud həkimlər? Dünyada həkimlərin aylıq maaşını nəzərdən keçirsək, həddindən artıq yüksək olduğunu görürük. Lakin maraqlıdır ki, həmin təhsili almış, hətta ondan da çətin fəaliyyət sahələri olan yüksək təhsilli insanlar çox az məvaciblə işləyirlər və öz sağlamlılıqlarını həmin həkimlərdən satın almağa məcbur olurlar. Başqa bir misal, Nobel mükafatı laureatları, ciddi elmi nəticələr əldə etmələrinə, elmin, dünyanın inkişaf istiqamətini dəyişdirməklərinə baxmayaraq qarşılığında aldıkları məvacib bir futbolçunun dəyərinin çox cüzi hissəsini təşkil edir. İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, əmək haqqı onun istehsalına çəkilən zəruri əməyin dəyəri ilə müəyyən olunur. Bu halda əmək haqqının belə anormal bölgüsü nə dərəcədə doğrudur? Təəssüf ki, iqtisad elmi bu problemə də öz münasibətini bildirmir və bu da cəmiyyətdə çox böyük fəsadlara gətirib çıxardır.

- **Vergi iqtisadiyyata yüklənmə?** Çox qəribədir ki, istehlak, investisiya və s. kimi makroiqtisadi göstəricilər iqtisadiyyatın yükü hesab olunmur, lakin vergi bütün ədəbiyyatlarda iqtisadiyyatın yükü hesab olunur. Əhalidən yığılan vergi hesabına investisiyalar qoyulmasına və bu vəsaitin iqtisadi inkişafa yönəldilməsinə baxmayaraq verginin iqtisadiyyata yük hesab olunması nə dərəcədə doğrudur? Düzdür, vergi hüquqi və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs üçün, onun qazandığı vəsaitin müəyyən hissəsinin birbaşa əvəzi olmadan büdcəyə alındığına görə yüküdür. Lakin makroiqtisadi səviyyədə vergi iqtisadiyyatın yüküdürmü? Buna birmənalı cavab vermək olmaz. Burada iqtisad elminin ciddi çatışmazlıqları var və təəssüflə qeyd edirəm ki, iqtisad elmi bu problemə də konkret həll yolu tapa bilmir.

- **Kriptovalyuta və bitkoynun yayılması.** 1999-cu ildə ilk dəfə monetarizmin banisi

Milton Fridmen belə bir elektron pulun yarana biləcəyi haqqında öz fikrini bildirmişdi. Lakin kriptovalyuta rəsmi şəkildə 2009-cu ildə döriyəyə buraxıldı və hazırda onun üstündən 20 il keçməsinə baxmayaraq iqtisad elmi bu məsələyə münasibət bildirmir. Aydındır ki, hər bir valyutanın arxasında öz ölkəsi durur və etibarlılıqları təmin olunur. Bəs elektron pullar necə? Kimdir arxasında duran, nədir və ya kimlərdir? Bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Bütün dövlətlər, ayrı-ayrı fərdlər, hətta Nobel mükafatı laureatları belə onun nəticəsi barədə narahat olurlar və məhdudlaşdırılmasını, hətta qadağan olunmasını istəyirlər. Niyə qadağan olunmalıdır və ya olunmamalıdır? Konkret cavab yoxdur. Bugün biznesdə ən böyük faktorlardan biri sürətdir və əməliyyatlar elektron pullar vasitəsilə çox sürətli şəkildə həyata keçirilir. Biznesin sürətləndirilməsi həyat səviyyəsinin yüksəldirməsi ilə nəticələnir. Əgər bir maliyyə əməliyyatı bu prosesləri sürətləndirir, onun keyfiyyətini artırır və tranzaksiya xərclərini aşağı salırsa onun ardınca getmək lazımdır. Bəs onun etibarlılığı nə dərəcədədir, təmin olunurmu? Təəssüf ki, bu sualı da iqtisad elmi cavablandıra bilmir.

İqtisad elmi faktiki olaraq bu problemlərin qarşısında yox arxasında gedir. İqtisadiyyat ölçülən, çox dəqiq elm sahəsidir. Ölçüsü olmayan bir kəmiyyət belə iqtisadiyyatda mövcud deyil. Bir sıra iqtisadi nəzəriyyələr var ki, onlar iqtisadiyyatın inkişafına çox böyük təkan verib və problemi həll etmək üçün xüsusi resept təklif ediblər. Məsələn, Keyns modeli, Monetarizm, Leontyev modeli müəyyən böhran vaxtlarında iqtisadiyyatın vəziyyətini yaxşılaşdıran, böhranı aradan qaldırmağa kömək edən nəzəriyyələrdir. Lakin, təəssüf ki, belə nəzəriyyələr olduqca azdır. Baxmayaraq ki, Nobel mükafatı laureatları elmin istiqamətini dəyişir, çox ciddi nəticələr alırlar, hətta bugün onlar da bu problemlərin müzakirəsindən kənardadırlar. Çünki, burada ciddi problemlər var ki, onun həlli böyük araşdırmalar tələb edir. Bu cür fəsadlar iqtisad elminin mühüm problemləridir. Lakin, təəssüf ki, dünya iqtisad elmi bu problemlər qarşısında vahid reseptlə çıxış etmək iqtidarında deyil.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zərurəti

Tarixə nəzər saldıqda insan əməyinin yüngülləşdirilməsi, həyatının asanlaşdırılması məqsədilə daim yeni ixtiraların meydana gədiyinin şahidi oluruq. 18-ci əsrin ortalarından etibarən bu dəyişikliklər daha ciddi nəticələrə səbəb olduğundan onlar inqilab adlandırılmış və ardıcıl olaraq növbəti illərdə bir neçə sənaye inqilabları baş vermişdir.

1765-ci ildən 1840-cı ilə qədər davam edən birinci sənaye inqilabının əsasını mexanikləşdirmə (maşınlaşdırma) təşkil edirdi. Həmin dövrdə buxarlı maşının ixtirası ilə mexaniki istehsalə başlanıldı (Deane, 2010).

19-cu əsrin sonlarından (1870-1919) etibarən isə elektrik, neft və qazının köməyiylə sənaye sahələrində kütləvi istehsalə şərait yaradan İkinci sənaye inqilabı başladı. İkinci sənaye inqilabının digər vacib məqamları daxili yanma mühərriki, kimyəvi sintezin yaradılması, teleqraf, telefon kimi əlaqə vasitələrinin inkişafı, avtomobilin və təyyarənin ixtiraları olmuşdur (Hull, 1999; Engelman, 2018).

Üçüncü sənaye inqilabı 20-ci əsrin ikinci yarısında hələ indiyə qədər istifadə olunmamış enerji mənbəyinin, Atom enerjisinin aşkarlanması ilə başladı. Belə ki, bu inqilab elektronika, telekommunikasiya və kompüterlər, bir sözlə yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində kosmik ekspedisiyaların, tədqiqatların və biotexnologiyaların qapılarını açdı. Bu dövrdə sənaye dünyasının iki böyük ixtirası Proqramlaşdırıla bilən Məntiq Nəzarətçiləri (PLC) və Robotlar, yüksək səviyyəli avtomatlaşdırma dövrünə gətirib çıxartdı. Üçüncü sənaye inqilabı komputer inqilabı və ya rəqəmsal inqilab da adlandırılır (Jeremy, 2012).

Təbii ehtiyatların hədsiz istifadəsi və tükənmə təhlükəsi, məhsuldarlığın azalması, artımın yavaşlaması, işsizliyin artması və bərabərsizlik mövcud iqtisadi modellər haqqında yenidən düşünməyə məcbur edir. Amerikalı sosial nəzəriyyəçi və iqtisadçı Ceremi Rifkin elmi və texnoloji dəyişikliklərin iqtisadiyyata təsirini nəzərə alaraq yeni bir iqtisadi sistem açmaq üçün yol xəritəsi təklif etdi. O qeyd edir ki, “Üçüncü Sənaye İnqilabı üç əsas texnologiyanın birləşməsi (yaxınlaşması) ilə baş verir: bunlar bütünlükdə hər biri cəmiyyət və ətraf mühitə daxil

edilmiş Əşyaların interneti ilə əlaqəli

- ultra sürətli 5G rabitə interneti;
- bərpa olunan enerji interneti;
- daimi (sürücüsüz hərəkətilik) internetdir.

İnternet texnologiyası və bərpa olunan enerjilər, 21-ci əsrdə gücün bölüşdürülməsini dəyişdirəcək Üçüncü Sənaye İnqilabı üçün yeni bir infrastruktur yaratmağa başlayır. Gələcək dövrlərdə yüz milyonlarla insan evlərində, ofislərində və fabriklərində özü yenilənə bilən enerjisini istehsal edəcək, hazırda onlayn məlumat istehsal etdiyimiz və payladığımız kimi, həmin elektrik enerjisini də "Enerji İnterneti" vasitəsilə bölüşə biləcəklər (Jeremy, 2011).

21-ci əsrin bu ağıllı rəqəmsal infrastrukturunu iqtisadi həyatı idarə etmə, gücləndirmə və hərəkət etmə tərzimizi dəyişdirən radikal yeni paylaşma (sharing -- səhm, boluşmə) iqtisadiyyatına yol açır. "Əşyaların interneti" infrastrukturunu, "Big Data" və analitik məhsul və xidmətlərin istehsalında və paylanması məhsuldarlığı artıran və marjinal dəyəri sıfıra endirən alqoritmlərin hazırlanması üçün istifadə edilə bilər (Jeremy, 2014).

Səhm iqtisadiyyatında satıcılar və alıcılar təminatçılar və istifadəçilərlə əvəzlənir, sosial kapital bazar kapitalı qədər vacib olur, istehlakçılıq davamlılıqla yüksəlir və həyat keyfiyyəti göstəriciləri ÜDM-dən daha vacib hesab olunur. Səhm iqtisadiyyatı cəmiyyətin ekoloji izini kəskin şəkildə azaldır və malların və xidmətlərin çoxlu istifadəçilər arasında yenidən bölüşdürüldüyü dairəvi bir iqtisadiyyata çevrilə bilər.

4-cü sənaye inqilabı

Minilliklərlə elm dünyasında hökm edən Aristotelin 0-1 məntiqinin kifayət olmadığını əsaslandırması və qeyri-səlis məntiqin yaranması ilə ictimai münasibətlərin, iqtisadi münasibətlərin, dəyər və fayda sisteminin, insanların davranışının, mədəniyyətinin, etikasının dəyişməsinə, sözün əsl mənasında inqilabi dəyişikliklərə, 4-cü sənaye inqilabına gətirib çıxartdı. Başqa sözlə desək, üçüncü sənaye inqilabının nəticələri, yəni rəqəmsallaşmanın sürətli inkişafı əsasında 4-cü sənaye inqilabı baş verdi.

Dördüncü Sənaye İnqilabı fiziki, rəqəmsal və bioloji dünyalar arasındakı sərhədlərin pozulmasını təsvir edən bir vasitə olmaqla Süni intellekt, robot texnikası, Əşyaların interneti, 3D çapetmə, genetik mühəndisliyi, kvant hesablama və digər texnologiyaların inkişafının cəmlənməsidir.

Bugünkü inkişafı yeni inqilab adlandıran, Dünya İqtisadi Forumunun qurucusu və icraçı sədri Klaus Şvab (Schwab, 2016) yazdığı Dördüncü Sənaye İnqilabı kitabında "əvvəlki inqilablar kimi, Dördüncü Sənaye İnqilabının da dünya miqyasında gəlir səviyyələrini artırmaq və əhalisinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, texnoloji yenilik, səmərəlilik və məhsuldarlıqda uzunmüddətli qazanclar əldə etmək, nəqliyyat, rabitə və ticarət xərclərini azaltmaq potensialına malik olduğunu və iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəyini" qeyd edirdi. Lakin Erik Brincolfson və Endryu Makafi (Brynjolfsson, McAfee, 2014) kimi iqtisadçıların da qeyd etdiyi kimi, inqilabın, xüsusilə əmək bazarlarında qeyri-bərabərsizliyə səbəb ola biləcəyini nəzərə almaq lazımdır. İqtisadi proseslərdə əməyin avtomatlaşdırılması, canlı işçi qüvvəsinin maşınlarla əvəz edilməsi işsizliyin artımına, məhsuldar işçi qüvvəsinin isə "yüksək bacarıqlılar" və "zəif bacarıqlılar" olaraq kateqoriyalaşmasına səbəb olur.

4-cü sənaye inqilabının tələblərindən biri olan rəqəmsallaşma müxtəlif sahələrə təsir edərək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Rəqəmsal hesablama texnologiyalarına əsaslanan iqtisadiyyat rəqəmsal iqtisadiyyat bəzən də, yeni iqtisadiyyat, web-iqtisadiyyat adlanır. Rəqəmsal iqtisadiyyat termini ilk dəfə 1990-cı illər tənəzzül dövrünün ortalarında yaponiyalı professor və tədqiqatçı tərəfindən istifadə edilmişdir.

4 - cü sənaye inqilabının iqtisadi nəticələri

Bugünkü iqtisadi sistem 30 il öncəki sistem deyil, doğrudan da o əgər 1992-ci ildə gündə 100 Gb informasiya formalaşdırırdısa, o bu gün saniyədə 45000 Gb informasiya yaradır. Yaxın

gələcəkdə isə saniyədə 150700Gb informasiyanın formalaşdırılacağı gözlənilir. Yeni insan bu informasiya seli qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Daxil olan informasiyanı təhlil etməli, qiymətləndirməli və qərar qəbul etməlidir. Bu isə ondan daha fərqli yeni bilik tələb edir. Ondən analitik təhlil, düşüncə tələb olunur. Rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərmək üçün daha fərqli, biliyə malik olmaq tələb olunur. Rəqəmsal savadsızlıq daha aşkar hiss olunur. Təhsil sisteminin texnoloji inkişafdan geri qaldığı onun tələblərinə istər ixtisas və ixtisaslaşma nöqtəyi nəzərindən, istərsə də aşıladığı bilik səviyyəsindən cavab vermədiyi daha aydın hiss olunur. Eyni zamanda dövlət xidmətinin və idarəetməsinin də ciddi dəyişikliyə məruz qalacağı, bilavasitə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ilə ünsəyyətdə olan vergi, gömrük, audit və s institutları, bank və maliyyə sektorlarının icra institutlarından analitik mərkəzlərə çəriləcəyi, onlarda çalışan mütəxəssislərin isə analitiklərə çevriləcəyi qaçılmaz bir proses olacağı gözlənilir. Dünya biznesinin təxminən 12 faizi internet üzərindən aparılır. Yaxın 30 ildə biznesin 80 faizi internet üzərindən aparılması praqnozlaşdırılır. Qlobal rəqəmsal iqtisadiyyat ÜDM-in 4,5-15,5 faizini təşkil edir. Əgər nəzərə alsaq ki, qlobal ÜDM 90 trilyona yaxındır bu rəqəmin kifayət qədər böyük olduğunu görürük. 2017-ci ildə ABŞ-da rəqəmsal iqtisadiyyat ÜDM-in 6,9-21,6 faizini, Çində isə 6-30 faizini təşkil etmişdir. Rəqəmsal təqdim olunan xidmətlər ixracının qlobal xidmətlər ixracındakı payı 1,2-2,9 trilyon dollar (2005-2018-ci illər üçün) təşkil etmişdir. Qlobal İKT xidməti ixracı 175-568 bilyon dollar (2005-2018-ci illər üçün) İKT sektorunda qlobal məşğulluq 34-39 milyon (2010-2015-ci illər üçün) təşkil etmişdir (TEC, 2020). Rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi coğrafiyasında şimal və cənub və şərq və qərb arasında ənənəvi boşluq yoxdur. Aparıcı rolü mütəmadi olaraq iki ölkə oynayır. Onlardan biri inkişaf etmiş, digəri inkişaf etməkdə olan ABŞ və Çin. Məsələn bunlar blokçeyn texnologiyası ilə əlaqəli bütün patentlərin 75 faizini əşyaların internetdəki qlobal xərclərinin 50 faizini və açıq bulud hesablama texnologiyaları üçün dünya bazasının 75 faizindən çoxunu təşkil edir.

Rəqəmsallaşmanın metodoloji çatışmazlıqları

Rəqəmsallaşmanın üstünlükləri kimi çatışmazlıqları, yaratdığı çətinlikləri də mövcuddur. Klaus Şvab ümumilikdə rəqəmsallaşmanın mənfi xüsusiyyətlərini onun dəyişiklərinə uyğun müxtəlif qruplarda qeyd edir. Onların əsasını aşağıdakılar təşkil edir (Schwab, 2016):

- Məlumatların təhlükəsizliyinin azalması;
- Onlayn təhdid / izlənilmə;
- Gizlilik / potensial nəzarət;
- Maraqlı qrupları daxilində qrup olaraq düşünmək və artan qütbləşmə;
- Yanlış məlumatların yayılması;
- Asılılığın və reallıqdan qaçışın artması;
- Siyasi parçalanma;
- Aşağı ixtisaslı işçilər üçün iş yerlərinin itirilməsi;
- Kiber hücumlar, kriminal hadisələr və narahatlıqlar.

Rəqəmsallaşmanın ayrı-ayrı sahələrdə müxtəlif təsirlərə malik olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, onun ümumi xüsusiyyətlərindən başqa tətbiqi nəticəsində yaranan yeni sahələrdən asılı olaraq müxtəlif mənfi və müsbət cəhətləri ortaya çıxır.

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması yeni iş modelləri və innovasiya üçün daha geniş çərçivə yaradaraq əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə nəticələnsə də bəzi problemlərin yaranmasına səbəb olur:

- Rəqəmsallaşmanın iqtisadi proseslərdə tətbiqinin ən böyük çatışmazlığı onun yaratdığı dəyərin ölçülə bilməməsi, rəqəmsal imkanlara malik bir çox iqtisadi fəaliyyətlərin asanlıqla nəticə kimi görünməməsidir. Bu halda vergidən yayınma, qaçma kimi halların baş verməsi qaçılmazdır. Təəssüf ki, hələ də rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatda yaratdığı dəyərin ölçülməsi üçün effektiv metodologiya mövcud deyil.

- Rəqəmsallaşmanın digər əsas problemi isə keyfiyyətli məlumat bazasının olmamasıdır. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ciddi məlumat problemləri mövcuddur - məlumatlar

yoxdur və ya keyfiyyətsizdir. Odur ki, məlumatların toplanması həmişə texnoloji inkişafın arxasında qalır (Bukht, Heeks, 2017).

Başqa bir təhlildə isə rəqəmsal iqtisadiyyatın zərərləri aşağıdakı kimi qeyd olunur (ETBDE, 2020):

- Məşğulluqda itki - Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı bir çox iş yerlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Proseslər avtomatlaşdıqca insan resurslarına olan tələb azalır.

- Mütəxəssis çatışmazlığı - Rəqəmsal iqtisadiyyat mürəkkəb proseslər və texnologiyalar tələb edir. Platformaların qurulması, onların istifadəsi üçün mütəxəssislərə, ixtisaslaşmış işçi heyətinə ehtiyac yaranır. Təəssüf ki, bu bir çox yerlərdə, xüsusilə rayon, kənd ərazilərində əksər hallarda mümkün olmur.

- İnvestisiya – Rəqəmsal iqtisadiyyat kifayət qədər investisiya və vaxt tələb edən güclü infrastruktur, sürətli Internet, güclü mobil şəbəkələr və telekommunikasiya tələb edir. Bütün bunlar, eləcə də çoxsaylı mədəni və sosial-iqtisadi amillərin çatışmazlığı inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzvləşdiyi əsas çətinliklərdəndir.

Müzakirə

Bir sıra riyazi nəzəriyyələrin iqtisadiyyata tətbiq olunmasına baxmayaraq hələ də onun çatışmazlıqlarını aradan qaldıra, maliyyə böhranları, iqtisadi xaosların qarşısını ala biləcək bir mexanizm yoxdur. Odur ki, yeni mexanizmlərin, nəzəriyyələrin araşdırılması davam edir. Xüsusilə, iqtisadi tədqiqatların subyektini təşkil edən insan davranışlarının ölçülə və proqnozlaşdırıla bilməməsi riyazi iqtisadiyyatın həlli axtarılan problemlərindən biridir. P. Samuelson (Samuelson, 1979), B. Şmit də daxil olmaqla bir sıra iqtisadçılar kvant nəzəriyyəsindən ilhamlanaraq tədqiqatlar aparmışlar. Lakin iqtisadi analizdə ilk dəfə kvant texnikasının birbaşa istifadəsinin Pakistanlı riyaziyyatçı Əsgər Qadirə məxsus olduğu güman edilir. O, 1978-ci ildə kvant mexanikasının, klassik bir mexanikaya nisbətən iqtisadi davranışın qeyri-müəyyənliklərini modelləşdirmək üçün daha yaxşı üsul olduğunu qeyd edərək, xüsusilə istehlakçı davranış nəzəriyyəsinin və ümumilikdə mikroiqtisadiyyatın kvant iqtisadiyyatı nöqtəyindən bir daha nəzərdən keçirilməsinin faydalı olacağını vurğulamışdır (Qadir, 1978).

Kvant iqtisadiyyatı haqqında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Kvant bilikləri (tanıma, dərkətmə) və kvant sosial elmləri fərdi və ya cəmiyyət səviyyəsində qərar qəbulətmənin xarakterinin həqiqətən də subatomik aləmdə tətbiq olunan kvant məntiqinə əsaslandığı D. Arts və S. Artsın (Aerts, Aerts, 1994), E. Heyvn və A. Krennikovun (Haven, Khrennikov, 2013) tədqiqatlarında geniş əks olunur. Şaadn (Schaden, 2002), Baki (Baaquie, 2007) və s. müəlliflər isə kvant maliyyəsi üçün istifadə olunan teorem, təriflərin kvant mexanikasının analoji çevrilmələri əsasında formlaşdığını göstərirlər.

Kanada riyaziyyatçısı və yazıçısı David Orrell iqtisadiyyatın yalnız problemi həll etməyə çalışdığını iddia edir. Onun fikrincə, iqtisadiyyat özünü çatışmazlıq (defisit, qıtlıq) elmi kimi yox, pulun elmi olaraq görməlidir. Fiziklərin “kvant maddəsi” haqqında fikirləri subatomik səviyyədə hissəciklərin mübadiləsinə öyrənməklə formalaşdığı kimi, iqtisadiyyat da kvant obyektləri kimi ikili təbiətə malik pul əsaslı əməliyyatların xüsusiyyətlərini təhlil etməklə başlamalıdır. O, “Pulun təkamülü”, “Pulun və dəyərin kvant nəzəriyyəsi” tədqiqatlarında kvant pulu, kvant maliyyəsi və kvant sosial elmlərindən irəli gələn fikirlərə əsaslanaraq iqtisadiyyatın öz ölçmə qeyri-müəyyənliyi, mürəkkəblikləri və s. ilə tamamlanan bir kvant sosial sisteminin nümunəsi olduğunu göstərmişdir (Orrell, 2016, 2017, 2018a). Bütün bunlar kvant iqtisadiyyatı üçün yeni təklifin formalaşmasına gətirib çıxartdı (Orrell, 2018b).

Necə ki, kainatın tərkib hissələri - subatomik hissəciklər nəzərdən keçirilərkən Nyuton mexanikası öz qüvvəsini itirir, cəmiyyətin tərkib hissələri, yəni fərdi insanlar (fərdlər) nəzərdən keçirildikdə neoklasik iqtisadiyyat yetərsiz qalır. Subatomik hissəciklər miqyasında kvant mexanikası fiziki dünyanı anlamaq üçün yeni əsaslar irəli sürdüyü halda fərdi qərar qəbulətmə miqyasında davranış iqtisadiyyatı sosial, iqtisadi və hüquqi dünyaları anlamaq üçün yeni əsaslar vəd edir. Uilyam Habbard (Hubbard William, 2017) Nyuton və Kvant fizikası ilə neoklasik və

davranış iqtisadiyyatı arasındakı bu bənzətməyə əsaslanaraq hüquq və iqtisadiyyatla əlaqəli bir çox məsələyə aydınlıq gətirir. O, kvant mexanikasının üç prinsipi: qeyri-müəyyənlik, uyğunluq (müvafiqlik) və kvant prinsiplərindən istifadə edərək onların iqtisadiyyatda analoqunun gələcək hüquq və iqtisadiyyat trayektoriyasını necə işıqlandırdığını (aydınlaşdırdığını) göstərir. Daha sonra nəzəri cəhətdən daha güclü bir təməl və xüsusilə qərar qəbul etmə “kvant” nəzəriyyəsi vasitəsilə davranış hüququ və iqtisadiyyatın gücləndirilməsi üçün yeni ideya təklif edərək bu trayektoriyanı sürətləndirməyə çalışır.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə iqtisad elminin müxtəlif istiqamətləri, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcud nəzəriyyələr əsasında təhlil edildi. Riyazi nəzəriyyələrin iqtisadiyyata tətbiqlərinin əksər hallarda uğursuzluqla nəticələnməsi onların hər birinin iqtisadi prosesləri tam xarakterizə edə bilməyən fərziyyələrə əsaslanmasıdır. Lakin proses əksinə, yəni iqtisadi problemlər əsasında fərziyyələr qurularaq nəzəriyyələrin tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, kvant iqtisadiyyatı kimi nəzəriyyələrin inkişafı iqtisad elminin bir çox problemlərini həll etməyə imkan verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Aerts D., Aerts S. (1994). Applications of quantum statistics in psychological studies of decision processes. *Foundations of Science*, 1, pp.85–97. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-015-8816-4_11. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Adzhemoglu D., Robinson D.A. (2015). *Pochemu odni strany bogaty, a drugiye bednyye. Proiskhozhdeniye vlasti, protsvetaniya i nishchety*. M.: AST.
- Angel J. (2017). The Evolution of Money. By David Orrell and Roman Chlupatý. *Business History Review*. 91 (2): 397–399. doi:10.1017/S0007680517000800.
- Baaquie B.E. (2007). *Quantum Finance: Path Integrals and Hamiltonians for Options and Interest Rates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brynjolfsson E., McAfee A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies* Reprint Edition, Kindle Edition. W. W. Norton & Company, 320 p.
- Bukht R., Heeks R. (2017). Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy. *Manchester Centre for Development Informatics Working Paper 68*.
- Deane P. (2010). *The First Industrial Revolution* 2nd Edition.
- Daymond Dzh.M. (2010). *Ruzh'ya, mikroby i stal'. Istoriya chelovecheskikh soobshchestv*. M.: AST.
- Engelman R. (2018). The Second Industrial Revolution: 1870-1914. <https://ushistoryscene.com/article/second-industrial-revolution/>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- ETBDE (2020). Emerging Trends in Business Digital Economy. <https://www.toppr.com/guides/business-environment/emerging-trends-in-business/digital-economy/>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Hull J. (1999). The Second Industrial Revolution: The History of a Concept. *Storia Della Storiografia*, Issue 36, pp 81–90.
- Haven E.E., Khrennikov A. (2013). *Quantum Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hubbard William H.J. (2017). Quantum economics, newtonian economics, and law. Mich. st. L. REV.425. <https://digitalcommons.law.msu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1194&context=lr>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Jeremy R. (2011). The third industrial revolution: how lateral power is transforming energy, the economy, and the world. https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5086400/mod_label/

- intro/epdf.pub_the-third-industrial-revolution.pdf. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Jeremy R. (2012). The Third Industrial Revolution: How the Internet, Green Electricity, and 3-D Printing are Ushering in a Sustainable Era of Distributed Capitalism. *The World Financial Review*. <https://worldfinancialreview.com/the-third-industrial-revolution-how-the-internet-green-electricity-and-3-d-printing-are-ushering-in-a-sustainable-era-of-distributed-capitalism/>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Jeremy R. (2014). The Zero Marginal Cost Society: The internet of things, the collaborative commons, and the eclipse of capitalism, Palgrave Macmillan. <https://pdfs.semanticscholar.org/2aeb/491dbdf7905bfe8835a02606311d585fb63a.pdf>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Qadir A. (1978). Quantum Economics. *Pakistan Economic and Social Review*, Vol. 16, No ¾. pp: 117-126. <https://www.jstor.org/stable/25824883>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Nort D., Uollis Dzh., Vayngast B. (2011). Nasiliye i sotsial'nyye poryadki. Kontseptual'-nyye ramki dlya interpretatsii pis'mennoy istorii chelovechestva. M.: Izd-vo Instituta Gaydara.
- Orrell D. (2016). "A Quantum Theory of Money and Value". *Economic Thought*. 5 (2), pp: 19–28.
- Orrell D. (2017). "A Quantum Theory of Money and Value, Part 2: The Uncertainty Principle". *Economic Thought*. 6 (2), pp: 14–26.
- Orrell D. (2018a). Quantum Economics: The New Science of Money. Icon. ISBN 978-1785782299.
- Orrell D. (2018b). Quantum Economics. *Economic Thought*, 7(2). Pp: 63-82.
- Polterovich V. M. (2018). K obshchey teorii sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya. Chast 1. Geografiya, instituty ili kul'tura? Voprosy ekonomiki, № 11, s.5-26.
- Papava V. (2018). On the crisis in economic science and the ways to overcome it. *Economy of Ukraine*. №10 (679).
- Samuelson P. (1979). "A quantum theory model of economics: Is the co-ordinating entrepreneur just worth his profit?". *The collected scientific papers of Paul A. Samuelson*. 4. Cambridge, Mass.: MIT Press. Pp: 104–110.
- Schaden M. (2002) Quantum finance. *Physica A*, 316(1), pp. 511-538.
- Schwab K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. New York: Crown Publishing Group. <https://luminariaz.files.wordpress.com/2017/11/the-fourth-industrial-revolution-2016-21.pdf>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- Schwab K. (2020). Translation version. <http://unec.edu.az/application/uploads/2020/07/IV-Senaye-Inqilabi-UNEC.pdf>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- TEC (2020). Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/>. İstinad tarixi: mart, 2020.
- TIR (2018). The Third Industrial Revolution: A Radical New Sharing Economy [Documentary].
- Veltsel K. (2017). Rozhdeniye svobody. M.: VTSIOM.
- WB (2020). The World Bank. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world>. İstinad tarixi: mart, 2020.

Революционные изменения в экономике и экономике: обзор литературы

Акиф Мусаев

Профессор, заведующий отделом Институт Экономики НАНА. Азербайджан.

E-mail: akif.musayev@gmail.com

Мирвари Газанфарли

Научный сотрудник Институт Экономики НАНА. Азербайджан.

E-mail: q.miraa@gmail.com

Резюме. Статья посвящена анализу революционных изменений в экономике 1871-2021 гг и существующих проблем экономики, ряду исследований, характеризующих направления развития и играющих важную роль в развитии экономики. В статье исследуются недостатки индустриальной экономики, необходимость перехода к цифровой экономике, 4-я промышленная революция и ее экономические последствия. Утверждается, что развитие теорий, таких как квантовая экономика, решит многие проблемы экономики.

Ключевые слова: проблемы экономики, цифровая экономика, промышленные революции, квантовая экономика, коллективная экономика.

Theoretical and methodological directions of researching the influence of electronic business on economic growth in modern conditions

Chingiz İbrahimli

PhD in Economics, Associate Professor, head of the “Commerce” chair Azerbaijan Cooperation University. Azerbaijan.
E-mail: ch.ibrahimli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-3724-9999>

Abstract. The aim of this study - is to examine the current theoretical and methodological experience in the field of research on the impact of e-business on economic growth and to identify areas to be improved in accordance with modern conditions. For this purpose, the experiences of defining e-business as a economic factor and investigating its impact on economic growth have been examined and a number of suggestions have been developed to improve research in the context of modern facts in this field.

Systematic and complex approach, comparison, generalization and evaluation methods were used in the research process.

The results of the research can be used to examine the effect of e-business development on economic growth in modern conditions in scientific research.

The article systematizes the analysis of the impact of e-business on economic growth in different countries by individual researchers and creates approaches that meet the needs of modern conditions.

On this basis, it has been shown that progressive changes due to the impact of e-business on economic growth may create conditions for the economy to rise to a qualitatively new level. The necessity of new directions in studying the impact of e-business on economic growth is substantiated through systematic measures taken by individual countries against the spread of CoVid-19 in early 2020, and a theoretical assessment of the initial results of the isolation regime. A position is advanced such that appropriate concepts should be developed considering the impossibility of using the physical resources required for the functioning of traditional and e-business in the economy.

Keywords: e-business, e-commerce, economic growth, gross domestic product.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.224>

JEL O47, L81; UDC 330.35

To cite this article: İbrahimli C. (2020) *Theoretical and methodological directions of researching the influence of electronic business on economic growth in modern conditions*. «Economic Growth and Social Welfare », Issue I, pp. 21-32.

Article history: Received – 16.03.2020; Accepted – 10.06.2020

Müasir şəraitdə elektron biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji istiqamətləri

Çingiz İbrahimli

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Kommersiya” kafedrasının müdiri. Azərbaycan.

E-mail: ch.ibrahimli@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-3724-9999>

Annotasiya. Tədqiqatın məqsədi – elektron biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi sahəsində mövcud olan nəzəri-metodoloji təcrübənin öyrənilməsi və müasir şəraitə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bunun üçün elektron biznesin (e-biznes) iqtisadi amil kimi müəyyənəndirilməsi və onun iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi sahəsindəki təcrübə araşdırılmış, müasir reallıqlar şəraitində bu sahədə tədqiqatların istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqat gedində sistemli və kompleks yanaşma, müqayisə, ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatdan alınmış nəticələrdən müasir şəraitdə e-biznesin inkişafının iqtisadi artıma təsirinin öyrənilməsi ilə bağlı elmi araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Məqalədə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif ölkələrdə e-biznesin iqtisadi artım göstəricilərinə təsirinin təhlili sahəsindəki araşdırmalar sistemləşdirilmiş, müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Bu əsasda e-biznesin iqtisadi artıma təsiri hesabına əldə olunan mütərəqqi dəyişikliklərin iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsinə şərait yarada biləcəyi göstərilir. 2020-ci ilin əvvəllərində CoVid-19 virusunun yayılmasına qarşı ayrı-ayrı dövlətlərin həyata keçirdiyi sistemli tədbirlər və özünütəcrid rejiminin ilkin nəticələrinin nəzəri qiymətləndirilməsi yolu ilə e-biznesin iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı tədqiqatlarda yeni istiqamətlərin formalaşmasına ehtiyacın olması əsaslandırılır. İqtisad elmində ənənəvi və e-biznesin fəaliyyəti üçün mövcudluğu zəruri hesab olunan fiziki resurslardan istifadənin mümkünsüzlüyü şəriti nəzərə alınmaqla müvafiq konsepsiyaların hazırlanmalı olması mövqeyi ortaya qoyulur.

Açar sözlər: elektron biznes, elektron kommersiya, iqtisadi artım, ümumi daxili məhsul.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.224>

JEL O47, L81; **UDC** 330.35

Məqaləyə istinad: İbrahimli Ç. (2020) *Müasir şəraitdə elektron biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji istiqamətləri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 21-32.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.03.2020; qəbul edilib – 10.06.2020

Giriş / Introduction

E-biznesin iqtisadiyyata olan təsiri mikroiqtisadi səviyyədə yaransa da, yekun nəticədə bu təsir makroiqtisadi səviyyəyə nüfuz edir. İlk vaxtlar müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrinə aid şirkətlərin inkişafının yeni aləti kimi tətbiq edilən elektron biznes hazırda ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin edən başlıca amil kimi nəzərdən keçirilir. Son illər ərzində bir çox ölkələrdə elektron ticarətin (e-ticarət) Ümumi Daxili Məhsulda payının davamlı olaraq artması perspektivdə e-biznesin iqtisadiyyata, o cümlədən də makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin əhatə dairəsinin getdikcə daha da genişlənməyini göstərir.

Bunu e-biznesin mühüm tərkib hissəsi olan elektron kommertiya (e-kommertiya) əməliyyatlarının həcmnin daima artması da təsdiq edir. Belə ki, “eMarketer” şirkəti tərəfindən 2019-cu ildə elektron pərakəndə satışların həcmnin təqribən 3,5 trln., 2023-cü il üçün isə 6,5 trln. ABŞ dolları təşkil edə biləcəyi barədə verdiyi proqnozlar (EMARKET, 2019) ilk dövrlərdə şübhə altına alınsa da, hazırda dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər fonunda bu gözləntilər daha inandırıcı təsir bağışlayır.

E-biznesin, e-kommertiyanın makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar əsasən 1990-cı illərin sonları - 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq aparılmaqdadır. Ənənəvi biznesin yeni texnologiyalar və deməli, həm də yeni şərtlər əsasında təşkili forması kimi e-biznesin iqtisadi fəaliyyət sahələrinə nüfuz dairəsinin ilbəil genişlənməsi onun təsirinin də müxtəlif səviyyəli və çoxşaxəli olacağını ehtimal etməyə icazə verir.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan proseslərin təhlili bir daha göstərir ki, e-biznesin inkişaf meyllərinin proqnozlaşdırılması üçün tələb olunan meyar və göstəricilər çoxsaylı, eyni zamanda kifayət qədər dəyişkən amillərin təsiri altında formalaşmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq, hər bir ölkədə e-biznesin inkişafı dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və tənzimlənmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, e-biznesin inkişaf meylləri həm də qlobal səviyyəli bazarda əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olmaq naminə müxtəlif üsul və vasitələrlə mübarizə aparan ayrı-ayrı ölkələr üzrə də özünəməxsus xüsusiyyətlərə və müvafiq olaraq fərqli kəmiyyət göstəricilərinə malikdir.

Bu baxımdan müasir şəraitdə e-biznesin iqtisadi artıma təsirinin müxtəlif ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşması ilə bağlı tədqiqatlar Azərbaycan elmi üçün də aktuallığa malikdir.

Tədqiqatın məqsədini e-biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi sahəsində mövcud olan nəzəri-metodoloji təcrübənin öyrənilməsi və müasir şəraitə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi təşkil edir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

Məlum olduğu kimi, onilliklər boyunca texnologiyaların təkmilləşdirilməsi iqtisadi artımın yaranmasını təmin edən amillərdən biri kimi qəbul olunmaqdadır. Bu baxımdan müasir dövrdə qarşıya çıxan aktual vəzifələrdən biri də yüksək texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan e-biznesin iqtisadi artımı yüksəldən amil kimi təsirinin öyrənilməsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, problemə aid ilkin tədqiqatlarda e-biznesin ÜDM-i və iqtisadi artımı əsasən yüksəltməsi ilə bağlı qənaət əldə olunur. Belə ki, Uillis (2004, s. 62-65) apardığı tədqiqatda yaxın illərdə e-kommertiyanın həcmnin böyüməsi və əhatə dairəsinin sürətlə genişlənməsinin ABŞ iqtisadiyyatına olan təsirinin də artacağının gözlənildiyini bildirir. Tədqiqatda e-kommertiyanın iqtisadiyyata təsirinin əsasən iki istiqamətdə təzahür etdiyi göstərilir:

1. məhsuldarlığa olan təsir;
2. inflyasiyaya olan təsir.

Tədqiqatda e-kommersiyanın iqtisadi artıma təsiri həm də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə ayrılır. Uillis (2004, s.62) e-kommersiyanın sürətli inkişafının məhsuldarlığın artmasına və növbəti bir neçə il ərzində inflyasiyanın təzyiqinin azalmasına gətirib çıxaracağını qeyd edir. Belə ki, e-biznesin inkişafı qiymətlərin azalmasına səbəb olmaqla qısamüddətli dövrdə inflyasiyanı aşağı salır. E-biznesin inflyasiyaya təsiri həm də e-ödənişlərin genişlənməsi nəticəsində təzahür edə bilər. Məsələn, müəllif hesablamalara görə, ABŞ-da yalnız kağız çeklərdən e-ödənişlərə keçid nəticəsində əldə edilən qənaətin ÜDM-in 0,6 faizinə bərabər ola bildiyini göstərir. Həmçinin bildirilir ki, e-biznesin əmək və istehsal prosesinin səmərəliliyini artırması hesabına uzunmüddətli iqtisadi artıma nail olmaq mümkündür. Məsələn, "Cisco Systems" şirkətinin hesablamalarına görə, 1994-1999-cu illərdə təkcə işçi qüvvəsinin optimallaşdırılması hesabına məhsuldarlıq 10% artmışdır.

Təcrübə göstərir ki, əsasən informasiya texnologiyalarına aid şirkətlərdə e-biznesin iqtisadi proseslərə təsirinin hesablanması ilə bağlı araşdırma və təhlillər üstünlük təşkil etməkdədir. Bu, hər şeydən əvvəl məlumatların əlçatanlığı, email və sistemləşdirilməsi imkanları ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatın digər sahələrinə aid firmalarda belə araşdırmaların aparılması vacib və aktual məsələ olaraq qalmaqdadır.

Əksər ölkələrdə əmək məhsuldarlığının artması məcmu buraxılışın artmasına və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın müşahidə olunmasına səbəb olur. Məsələn, ABŞ-da məhz intensiv iqtisadi artım hesabına, yəni əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə əldə olunan keyfiyyət dəyişiklikləri iqtisadiyyatı yeni mərhələyə yüksəltmişdir. Bundan başqa, Avropa İttifaqı ölkələrində insan kapitalının keyfiyyəti və kəmiyyətinin müxtəlifliyi əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edən əsas səbəb (orta hesabla 90%) olaraq göstərilir (Васильева, Давыдова, 2015, s.55,58).

Lakin təhlil göstərir ki, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin məcmu buraxılışın artmasına və uzunmüddətli dövrdə mütləq iqtisadi artıma səbəb olması haqda fikirləri bütün ölkələrə aid etmək düzgün hesab oluna bilməz. Belə ki, yüksək texnologiyaların iqtisadiyyata təsiri heç də həmişə müsbət qiymətləndirilmir. Alani (2012, s.9) Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin 1970-2010-cu illərdəki makroiqtisadi göstəricilərinin təhlili nəticəsində belə bir ehtimal irəli sürülür ki, texnologiyaların inkişafı iqtisadi artıma gətirib çıxarsa da, gələcəkdə əmək məhsuldarlığının artması iqtisadi artımın azalmasına, kapital qoyuluşunun azalmasına və işsizliyin artmasına səbəb ola bilər. Çünki əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə az zaman sərfi nəticəsində əhalinin istirahətə və digər fəaliyyət növlərinə daha çox vaxt ayırma ehtimalı böyükdür.

Anoloji olaraq, e-biznesin inkişafının qlobal və dönməz xarakterə malik olması heç də onun istənilən bir ölkənin iqtisadiyyatına ancaq müsbət təsir nöqtəyi-nəzərdən universal cəhətlərə malik olduğunu göstərmir.

Məsələn, Lami və başqaları (2008) qeyd edirlər ki, İnternetin və e-kommersiyanın sürətlə yayılması müəssisələr üçün imkanlar yaratmaqla yanaşı, xüsusilə də kiçik şəhərlərdə və kənd yerlərində müəyyən çətinliklər də meydana çıxarır. Belə ki, bir tərəfdən e-kommersiya ərazi məhdudiyyətinin aradan qaldırılması, marketinq, rabitə, informasiya xərclərinin ixtisarı, daha ucuz malgöndərənlərə və xidmətlərə çıxış əldə etmək yolu ilə bir çox çatışmazlıqları aradan qaldırır. Digər tərəfdən, coğrafi baxımdan təcrid olunmuş müəssisələr qlobal İnternet-şirkətlərin təsiri ilə öz "yerli" və ya "ənənəvi" müştərilərindən məhrum ola bilərlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən, belə müəssisələr üçün yeganə çıxış yolu e-kommersiya strategiyasının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Lakin bir çox hallarda müəssisələrin e-kommersiya ilə bağlı təcrübələri gözlənilən nəticə vermədiyindən onlar bu sahədə inkişafa o qədər də meyl göstərmirlər.

Danılmaz faktdır ki, hazırda e-biznesin, e-kommersiyanın iqtisadi artıma olan təsiri ilk növbədə istehlak cəmiyyətinin inkişafı, istehlakın artması, daha doğrusu kəmiyyət hesabına əldə olunur. Belə ki, məsələn, Sixun (2013, s.83) e-kommersiyanın makroiqtisadi səviyyədə rolunun yüksəldilməsi üçün ilk növbədə investisiyaların həcmının artırılması, istehlakın artırılması ilə

bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini qeyd edir.

Kyu və Çen (2014, s.71) tərəfindən aparılmış tədqiqatlara görə də e-kommersiyanın ÜDM-ə təsir edən ən başlıca amilləri sırasına ilk növbədə kəmiyyət göstəriciləri aid edilir:

- internet istifadəçilərinin sayı;
- e-kommersiya müəssisələrinin sayı;
- internet mağazaların artan sayı.

Beləliklə, hazırkı mərhələdə e-biznesin inkişafı daha çox məcmu istehlakın artırılması, daha doğrusu kəmiyyət hesabına əldə edilir. Lakin Dünya İqtisadi Forumunun icraçı sədri Şvab (2016, s. 32) bildirir ki, texnologiyaların potensial deflyasiya təsirinin bölüşdürücü nəticələri əməkdən çox kapitalın xeyrinə yaraya, bu işə əmək haqqına (eləcə də istehlaka) təzyiq edə bilər. Bu da əsasən daha məsuliyyətli istehlakı formalaşdırmaq imkanlarını aşkara çıxarır.

Yəni, ehtimal etmək olar ki, gələcəkdə daha qənaətlə və faydalı istehlakın formalaşması istiqamətində mütarəqqi axtarışlar nəticə etibarilə e-biznesin kəmiyyətə artımının müəyyən qədər zəifləməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də onun inkişafı xüsusi diqqət və tənzimlənmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Leoz və başqaları (2015, s.4) da göstərir ki, digər ictimai qüvvələrin mövcudluğunu və ölkənin tarixi inkişaf istiqamətini də nəzərə alaraq, bu qüvvələrin e-kommersiyanın yayılmasına və deməli, həm də inkişafa köməklik etməsinin və ya mane olmasının mümkünlüyü qəbul edilir. Başqa sözlə, hər bir ölkənin elektron hazırlıq xüsusiyyətləri özünəməxsus olduğuna görə biznes strategiyaları və ticarət prioritetləri də e-kommersiyanın uyğunlaşmasına müvafiq olmalıdır.

Bütün bunlar milli iqtisadiyyatlar üçün e-biznesin ölkənin makroiqtisadi göstəricilərə təsir imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsinin, habelə iqtisadi inkişafın mövcud səviyyəsinin real kəmiyyət həddlərinin müəyyənləşdirilməsi və proqnozlaşdırılmasının nə qədər zəruri olmasını bir daha göstərir.

Əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın bir çox sahələrində e-biznesin inkişafının ilkin statistik göstəriciləri hələlik zəif təmsil olunmaqdadır. Hazırda e-biznesin real inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün tələb olunan informasiyanın məhdudluğu tədqiqatların aparılmasını çətinləşdirir və bu sahədə əsasən dolaylı məlumatlardan istifadə olunur.

Son illərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən e-kommersiyanın inkişafının ölkədə iqtisadi artıma (ÜDM-ə) təsir mexanizmi müxtəlif iqtisadi-riyazi metodlar (məs., xərcələr metodu) və modellər (məs., regressiya modeli) əsasında təhlil edilir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Sixun L. (2013) tərəfindən ÜDM-in xərc metodu ilə hesablanması əsasında Çində e-kommersiyanın inkişafının milli iqtisadi artıma təsir mexanizmləri təhlil edilmişdir;

2. Kyu L. və Çen Y. (2014) tərəfindən iqtisadi artım və e-kommersiya nəzəriyyələrinə əsaslanaraq Çində e-kommersiyanın milli iqtisadi artıma təsir mexanizmini təşkil edən başlıca inkişaf amilləri təhlil edilmişdir;

3. Mannan K.A. (2015) tərəfindən ÜDM-in xərc metodu ilə hesablanması əsasında Banqladeşdə e-kommersiyanın ÜDM-ə (iqtisadi artıma) təsiri təhlil olunmuşdur;

4. Anvari R.D. və Norouzi D. (2016) tərəfindən 21 Avropa (Avropa İttifaqı) ölkəsində e-kommersiya və elmi tədqiqatların (R&D, ETTKİ) GLS (Generalized Least Square Regression) metodu əsasında 2005-2013-cü illərdə ÜDM-ə təsiri təhlil edilmişdir və s.

Qeyd edilməlidir ki, bu tədqiqatlar e-kommersiyanın iqtisadi artıma olan təsirinin birmənalı şəkildə müsbət olması ilə bağlı nəticələr əldə edilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Nəticələr və müzakirə

E-biznesin iqtisadi artıma təsir edən amil kimi müəyyənləşdirilməsi.

E-biznesin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə ixtisaslaşmış müəyyən beynəlxalq qurumların təqdim etdiyi məlumatlar əsasında bir sıra istiqamətlər üzrə aparıla bilər. Bu tədqiqatların obyekt kimi aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- dünya üzrə elektron pərakəndə satışların həcmi;
- ayrı-ayrı ölkələr üzrə e-kommersiyanın artımı;
- müxtəlif sahələr üzrə e-kommersiya əməliyyatlarının həcmi;
- e-ödənişlər və s.

E-biznesin, e-kommersiyanın iqtisadiyyata təsirinin öyrənilməsi ilə bağlı ilkin tədqiqatların təsadüf etdiyi 1990-cı illərin sonları və 2000-ci illərin əvvəlləri üçün təqdim olunan statistik məlumatların məhdudluğu xarakterik idi. Buna görə də əsasən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf göstəricilərindən istifadə olunurdu. Serikova (2003) bildirdi ki, həqiqətən İKT-nin iqtisadi səmərəliliyi və iqtisadi artımı yüksəltdiyini sübut etmək kifayət qədər çətinidir. Bu baxımdan, e-biznesin genişmiqyaslı sahəvi artım və ÜDM-in davamlı artımı üçün potensial yaratması yalnız ehtimal oluna bilər. Müəllif tərəfindən başlıca çətinlik kimi texnoloji, iqtisadi və sosial inkişaf arasında mövcud olan səbəb-nəticə əlaqələrinin, həmçinin bu zaman meydana çıxan mənfi təsirlərin dəqiq ölçülməsi göstərilir.

Son illərdə aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, dəqiq və etibarlı informasiyanın azlığı e-biznesin iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi sahəsində çətinliklər yaratmaqda davam edir. Heyl və Priger (2010, s.6) nəzəri baxımdan qısa müddət ərzində e-biznesin makroiqtisadiyyata təsirlərinin öyrənilməsinin çox çətin olduğunu bildirirlər.

Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün, ilk növbədə iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi həm İKT-nin artımı və onun digər sahələrin inkişafındakı rolu nəzərdən keçirilə bilər. İKT məhsuldarlığı artırır, rəqabəti yüksəldir və müştəri seçimini genişləndirir. Bildirilir ki, qısamüddətli dövr ərzində İKT-yə qoyulan sərmayə əməyin daha məhsuldar olmasına, yekunda iqtisadi artıma səbəb olur. Belə ki, 1995-2000-ci illərdə ABŞ-da artımın sürətlənməsi əsasən İKT-nin istehsalı və ya ondan intensiv istifadə edən sektorlar hesabına yaranmışdır.

Birlea S. və Kapatina (2017, s.54) da apardıqları tədqiqatlarda göstərilir ki, İKT-nin inkişafı olmadan heç bir ölkə gələcəkdə iqtisadi artıma və sosial inkişafa iddia edə bilməz.

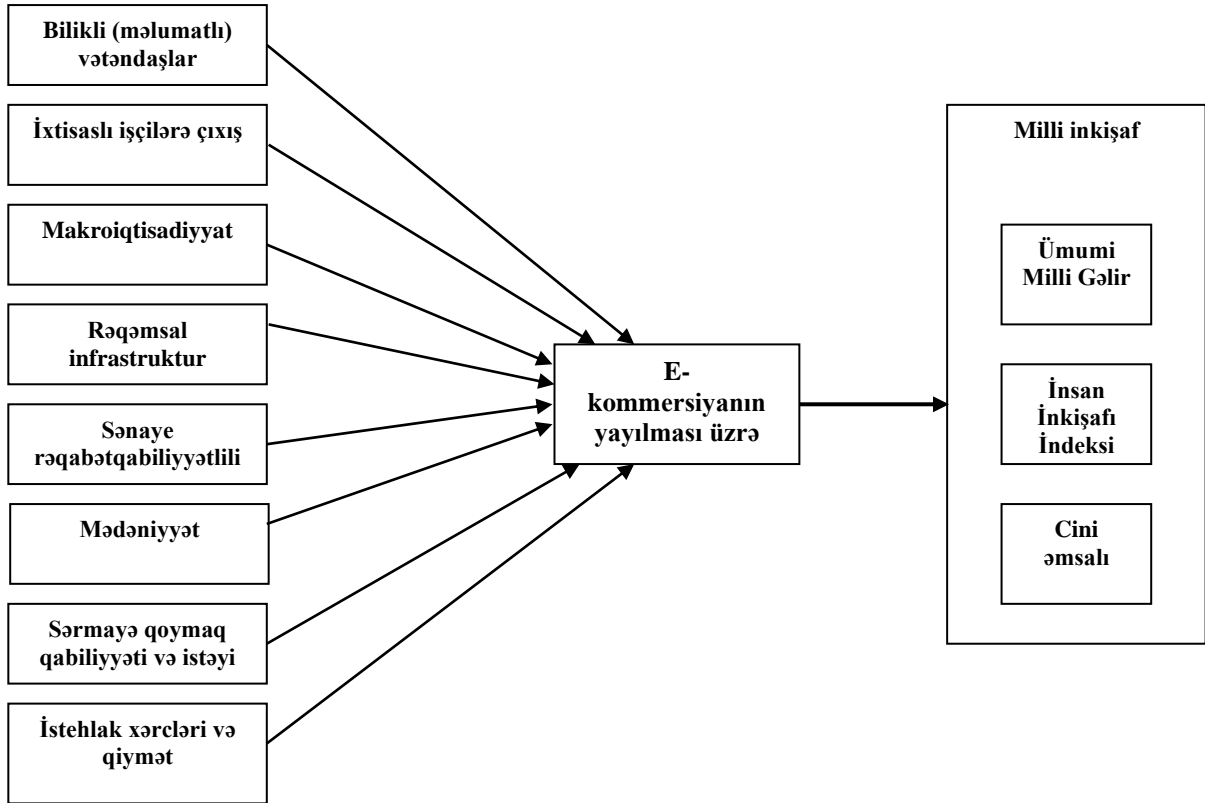
Digər tərəfdən, e-biznesin nisbətən yeni anlayış olması, onun inkişaf səviyyəsinin ayrı-ayrı ölkələr üzrə müxtəlifliyi də informasiya bazasının formalaşması və emalı sahəsində məhdudiyyətlər yaradır. Mannan (2015, s.51) e-ticarət əməliyyatlarını digər ənənəvi biznes əməliyyatlarından ayırmağın mümkünsüz göründüyünü, e-kommersiyanın ölçülməsi ilə bağlı bir sıra çətinliklərin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

Son illərə aid araşdırmalarda makroiqtisadi göstəricilərdə yüksək texnologiyalara əsaslanan rəqəmsal iqtisadiyyatın kifayət qədər əhəmiyyətli paya malik olması diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir.

Qeyd edək ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən elektron kommersiyanın milli inkişafa təsirinin ayrı-ayrı göstəricilər üzrə müəyyən edilməsi sahəsində tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda ayrı-ayrı ölkələr üzrə iqtisadiyyatları tam şəkildə daha perspektivli rəqəmsal iqtisadiyyatlara çevrilməsi sahəsində daimi maneələri ifadə edən indekslər əks olunur.

Belə tədqiqatlardan biri milli iqtisadiyyatların elektron texnologiyalara hazırlığının və ya iqtisadiyyatın ənənəvi biznesi İKT-nin köməyi ilə yeni iqtisadiyyata köçürməsi bacarığının ölçülməsi ilə bağlıdır. Elektron hazırlıq dedikdə – iqtisadi subyektin (məs., ölkə və ya region) e-kommersiyaya müvəffəqiyyətli uyğunlaşmağa meyllənməsi başa düşülür. Təbii ki, elektron hazırlıq səviyyəsi ölkənin yeni iqtisadiyyata keçidinin ilkin müəyyənədicisi şərti hesab oluna bilər.

Tədqiqatçılar tərəfindən təqdim olunan nəzəri modelə görə, ölkənin e-kommersiyanın müvəffəqiyyətli tətbiq edilməsi meyllərinin artması ilə, onun inkişafının artması qabiliyyəti də çoxalır. Leoz və başqaları (2015, s.3) e-kommersiyanın yayılmasının inkişafa təsirinin ölçülməsi sahəsindəki tədqiqatlarında göstərilir ki, e-kommersiyanın yayılmasına hazırlıq ölkənin yeni biznes-iqtisadiyyatları qəbul etməsi bacarığı və hazırlığının inkişafına təsir edir (şəkil 1).

Şəkil 1. E-ticarətin yayılmasının inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsinin nəzəri modeli.

Göründüyü kimi, Milli inkişafa, o cümlədən Ümumi Milli Gəlirə, İnsan İnkişafı İndeksində və Cini əmsalına təsir edən göstərici kimi e-kommersiyanın yayılması üzrə hazırlığa bir sıra amillər təsir edir. Bu amillər qismində aşağıdakılar götürülmüşdür:

- bilikli (məlumatlı) vətəndaşlar;
- ixtisaslı işçilərə çıxış;
- makroiqtisadiyyat;
- rəqəmsal infrastruktur;
- sənaye rəqabətqabiliyyətliliyi;
- mədəniyyət;
- sərmayə qoymaq qabiliyyəti və istəyi;
- istehlak xərcləri və qiymət.

Tədqiqatın nəticəsi kimi mədəniyyət, rəqəmsal infrastrukturun mövcudluğu, sərmayə qoymaq qabiliyyəti və istəyi kimi amillərə daha çox diqqət yetirilir. Bununla belə, Leoz G.D. və başqaları (2015, s. 5) digər ictimai qüvvələrin mövcudluğunu və ölkənin tarixi inkişaf istiqamətini də nəzərə alaraq, bu qüvvələrin e-kommersiyanın yayılmasına və deməli, həm də inkişafa köməklik etməsinin və ya mane olmasının mümkünlüyü qəbul edirlər.

E-biznesin yaranması və inkişafının yalnız İKT-nin mövcudluğu halında mümkünlüyü şübhə doğurmur. Belə ki, müasir dövrdə e-biznes subyektlərin investisiya cəlbəediciliyi İKT-nin inkişaf səviyyəsi, həmçinin onun bütün fəaliyyət sferalarına nüfuz etməsi dərəcəsindən asılıdır (Шабанова, Зюзина, 2016, s.78). Bütün qeyd olunanlar e-biznesin iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi prosesində metodoloji baxımdan ilk növbədə İKT-nin inkişaf göstəricilərinin nəzərə alınmasının məqsəduyğunluğunu sübut edir.

Əksər ölkələrdə dövlətin e-biznesin inkişafına olan marağı onun müxtəlif tərkib elementlərinin makroiqtisadi göstəricilərdə, o cümlədən ÜDM-də payının davamlı olaraq artmasını təmin etmişdir. Belə ki, 2019-cu ildə Çin və ABŞ-da elektron pərakəndə ticarətin (B2C) ÜDM-də xüsusi çəkisi, müvafiq olaraq 5,1% və 2,6% təşkil etmişdir (RBC, 2020). Qeyd edək ki, Rusiyada

e-biznesin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən işlərin real nəticələri bu göstəricinin 1,3%-ə çatmasını şərtləndirmişdir.

Qərbi Avropa ölkələrində e-kommersiyanın inkişafı istiqamətində aparılmış məqsədyönlü siyasət 2013-2019-cu illər ərzində e-ticarətin ÜDM-də payının 2,30%-dən 4,11%-ə qədər artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda Birləşmiş Krallıq e-ticarətin ÜDM-də payı üzrə ən yüksək göstəriciyə (7,94%) malikdir (Ecommerce Europe, 2019, s.33-36).

“Statista” şirkətinin “Digital 2019” hesabatında e-kommersiyanın müxtəlif ölkələrdə olan təsirini daha aydın görmək üçün 35 ölkədə hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmi müqayisə edilmişdir. Müqayisənin nəticələrinə görə, siyahıya əhalinin adambaşına ÜDM-in 7%-ni internetdə xərcləyən Çin başçılıq edir. Sonrakı yerlərdə, müvafiq olaraq Cənubi Koreya (5,2%), Böyük Britaniya (4,1%), Kanada (3,3%) və ABŞ (3,2%) qərarlaşmışdır. Siyahını 0,6%-lik göstərici ilə Filippin tamamlayır (STATISTA, 2019).

Göründüyü kimi, bəzi ölkələrdə cəmi bir neçə il ərzində əldə olunan inkişaf səviyyəsinə nail olmaq üçün digər ölkələrə kifayət qədər vaxt sərf etmək lazım gəlir. Bu isə, gələcəkdə e-ticarətin artımının müxtəlif ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq davam edəcəyi barədə ilkin proqnozların formalaşmasına əsas verir.

Məsələn, “Statista” şirkəti tərəfindən bir sıra obyektiv və subyektiv amillər nəzərə alınmaqla 2018-2023-cü illər ərzində e-kommersiyanın artım meylləri proqnozlaşdırılmışdır. Şirkət tərəfindən ilk beşliyə Çin, ABŞ, Fransa, Avstraliya və Rusiya daxil edilmişdir (Orendorff, 2019). Şübhəsiz ki, bu zaman Rusiyada e-kommersiyanın inkişafına dövlət səviyyəsində marağın nümayiş etdirilməsi, e-kommersiya bazarının potensial iştirakçıların sayının artması perspektivləri və ölkənin MDB, Avrasiya İqtisadi Birliyi və s. kimi regional elektron bazarlarda liderliyə nail olmaq imkanları da həlledici rol oynamışdır.

Təsadüfi deyil ki, RBC (2020) 2019-cu ildə Çin və ABŞ-da elektron pərakəndə ticarətin (B2C) həcmnin müvafiq olaraq 738 mlrd dollar və 542 mlrd dollar təşkil etməsi barədə məlumat verməklə yanaşı, Rusiyada bu göstəricinin 30,6 mlrd dollara çatmasını xüsusi olaraq vurğulayır.

E-biznesin inkişafında İnternetə çıxış başlıca amillərdəndir. Qeyd edilməlidir ki, hazırda e-biznesin əhatə dairəsinin genişlənməsi əsas etibarilə ənənəvi biznes subyektlərinin və istehlakçıların global İnternet şəbəkəsinə qoşulması hesabına baş verir. Bu isə, böyük istehsal potensialına malik, habelə əhalisinin sayı çox olan ölkələrdə e-biznesin inkişafı üçün zəruri olan daxili istehlak tələbinin formalaşdırılması və ödənilməsi sahəsində perspektiv imkanların da mövcud olğunu göstərir. Belə ki, 2020-ci ilin əvvəlinə İnternet istifadəçilərinin sayı 4,5 mlrd nəfərdən çox olsa da, dünya əhalisinin təqribən 40%-dən çoxunun – 3,2 mlrd nəfərin hələ də global şəbəkəyə çıxışının olmadığı bildirilir (Cepreeba, 2020).

Göründüyü kimi, 2000-ci illərin əvvəllərindən fərqli olaraq hazırda elmi tədqiqatlarda İKT-nin, e-kommersiyanın, e-ticarətin iqtisadiyyatın inkişafına, ÜDM-ə və iqtisadi artıma olan təsiri artıq ehtimal olaraq deyil, qanunauyğunluq kimi qəbul olunur. Məsələn, Birlea S., Kapatina A. (2017, s. 49), Kyu və Çen (2014, s.66) e-kommersiyayı, e-ticarəti bir sıra digər amillərlə birgə iqtisadi artımı stimullaşdıran vacib səbəb kimi təqdim edirlər.

Hesab edirik ki, bütün qeyd olunanlar özündə e-kommersiya, e-ticarət, e-xidmət və s. kimi tərkib elementlərini birləşdrən e-biznesin iqtisadi artıma təsir edən iqtisadi amil olaraq qəbul edilməsinə əsas verir.

Müasir şəraitdə e-biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi istiqamətləri.

Şvab (2016, s.32) dördüncü sənaye inqilabının (4.0) dünya iqtisadiyyatına təsirinin əsaslı, uzunmüddətli və hərtərəfli xarakter daşıyacağını, onun ÜDM, investisiyalar, istehlak, məşğulluq, ticarət, inflyasiya və s. kimi bütün makroiqtisadi göstəriciləri dəyişəcəyini qeyd edir.

Hesab edirik ki, qeyd olunanlar e-biznesin gələcək dövrdə iqtisadi artım göstəricilərinə təsirinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi sahəsində yeni istiqamətləri müəyyən etməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı, e-biznesin nisbətən yeni sahə olması bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara da təsir edir, çünki hələ də e-biznes münasibətlərində iqtisadi kateqoriyaların, qanunauyğunluqların ifadə edilməsində dəqiqliyə və sistemliliyə ehtiyac duyulur.

İqtisad elmində ənənəvi iqtisadi proseslərə xas olan qanunauyğunluqların və qanunların e-biznesin inkişafına uyğun formalaşdırılması üçün müəyyən müddət, kifayət qədər nəzəri-praktiki vərdişlər tələb olunur. Eyni zamanda, ənənəvi və e-biznesdə mövcudluğunun zəruri olması qəbul edilmiş bəzi fiziki resurslardan, infrastruktur elementlərindən istifadənin yeni reallıqlar (məsələn, özünütəcrid) şəraitində mümkünsüzlüyü bu tədqiqatların istiqamətlərində bir sıra dəyişikliklər etməyə vadar edir.

Cəmi 4-5 il əvvəl yaxın gələcəkdə e-kommersiyanın potensialını lazımınca qiymətləndirə bilməyən şirkətlərin bu imkanlardan daha səmərəli istifadə edən rəqiblərinin təzyiqi altında öz mövqelərini itirməyə məcbur olacaqları barədə verilmiş proqnozlar əsasən doğrulur. E-biznesin inkişafının makroiqtisadi göstəricilərdə əks olunması bilavasitə mikroiqtisadi səviyyədə - firma və müəssisələrin elektron müstəvidən istifadəsindən asılıdır. Hesab edirik ki, hazırda müşahidə etdiyimiz proseslər iqtisadiyyatda müəyyən böhran vəziyyətinin yaranmasına səbəb olsa da, gələcək tədqiqatlarda bu, həm də biznes münasibətlərinin kütləvi şəkildə elektron müstəviyə keçirilməsinin başlanğıcı dövrü kimi nəzərdən keçiriləcəkdir.

Digər tərəfdən, 2020-ci ilin əvvəllərində CoVid-19 virusu ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərdə həyata keçirilən tədbirlər və özünütəcrid rejiminin ilkin nəticələri e-biznesin iqtisadi atırma təsiri ilə bağlı yeni yanaşmaların formalaşmasını zəruri edir. Təbiidir ki, e-biznesin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqini həyata keçirməyə imkan verən ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumların proqnozları müasir dövrdə formalaşmaqda olan meyar və şərtlərin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Belə hesab etmək olardı ki, alıcıların məhsullara ənənəvi fiziki çıxışının olmadığı özünütəcrid rejimi birmənalı olaraq İnternet-ticarətin dövriliyəsini artırmalı idi. Lakin müxtəlif konkret sahələr üzrə e-kommersiya əməliyyatlarının həcm göstəricilərinin müqayisəli təhlili fərqli nəticələri müşahidə etməyə imkan verir. Məsələn, “Statista” şirkətinin məlumatlarına görə 2018-2019-cu illər ərzində istehlakçıların İnternet vasitəsi ilə “səyahət və otellər”ə olan sifarişlərinin həcmi 750,7 mlrd. dollardan 1,19 trln dollara qədər artmışdı (Cepreeba, 2020).

Müşahidə olunan artım gələcək illər üçün iqtisadiyyatda, o cümlədən e-biznesdə bu kateqoriyanın nisbətən lider mövqeyinin təmin edilməsi təəssüratını formalaşdırma bilərdi. Lakin 2020-ci ilin aprel ayının əvvəlində SimilarWeb “on-line” tədqiqat platformasının açıqladığı məlumatlara əsasən CoVid-19 virusu ilə bağlı özünütəcrid rejimindən internet-iqtisadiyyatın ən çox zərər çəkən sahələrindən biri də otel biznesi olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ilin mart ayının sonu – aprel ayının əvvəlində əhatə edən cəmi 1 həftə ərzində otel biznesinin həcmi birdən-birə 26,41% azalmışdır (Ponomarenko, 2020).

Maraqlıdır ki, qeyd edilən dövrdə ölkələr arasında ərzaq məhsulları və qida çatdırılması sektorlarında fərqli göstəricilər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bir həftə ərzində ABŞ, Kanada, Almaniya, Niderland və İspaniyada bu sektor 9-12% artdığı halda, Böyük Britaniyada 9%, Fransada 7%, Avstraliya və İtaliyada isə 1-3% azalmışdır. Çin təcrübəsi də göstərdi ki, 3 aylıq sərt karantin tədbirləri dövründə İnternet-ticarət dövriliyəsə əvvəlki ilin analoji dövrü ilə müqayisədə cəmi 3% artmışdır (GLOBE, 2020). Bu, 2 vacib amillə şərtlənir:

1. Çinin karantin senarisi bir sıra əyalətlər çərçivəsində malların yerdəyişməsinə ümumiyyətlə tam qadağanı nəzərdə tuturdu, daha doğrusu, İnternet vasitəsilə alınan əmtələri paylayıcı mərkəzə çatdırmaq və oradan son mal alana təqdim etmək mümkün deyildi.

2. Adətən belə hallarda əhali uzunmüddətli istehlak mallarına olan xərclərini azaldır, bu mallar isə, adətən İnternet-mağazaların dövriliyəsinin təqribən 90%-ni təşkil edir.

Beləliklə, İnternet vasitəsilə məhsul əldə etmək üçün onun əlverişli çatdırılma şərtləri olmalıdır. Bağlı sərhədlərlə isə, bu, sadəcə mümkün deyil.

Digər tərəfdən bu qeyd olunanlar dördüncü sənaye inqilabının daha məsuliyyətli istehlakı formalaşdırmaq (Şvab, 2016, s.32) imkanlarına da malik olduğu barədə fikirlərin doğru olduğunu sübut edir.

İzolyasiya tədbirlərinin güclənməsi və əhatə dairəsinin daha da genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq ənənəvi və e-biznes sahələrində baş verən dəyişikliklərin daha intensiv xarakter alacağını

ehtimal etmək olar. Bu dəyişikliklərin bir qismi ənənəvi biznesin elektron platformaya köçürülməsi ilə, digər bir qismi isə, e-biznesin özündə struktur elementlərinin daha da təkmilləşməsi və “zəif həlqə”lərin əvvəllər gözlənilmədiyi kimi tədricən deyil, nisbətən tez bir zamanda bazarı tərk etmələri ilə bağlı olacaqdır.

Şübhəsiz ki, bu cəhət e-biznesin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi istiqamətlərindən biri kimi özünü iqtisadiyyatda məşğulluğun təmin olunması probleminə yanaşmalarda göstərəcəkdir. Hazırda aşağıdakı 2 yanaşmaların əsaslandırılmasına diqqət yetirilir:

1. E-biznesin inkişafı iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrində də yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmaqla məşğulluğa müsbət təsir edəcəkdir;

2. E-biznesdə yeni yaradılan subyektlərin hamısının mütləq fəaliyyət göstərəcəyi məlum deyil və bu, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı müəyyən çətinliklərə səbəb olacaqdır.

İqtisadi subyektlərin biznes əməliyyatlarında fiziki cəhətdən iştirakının məhdudlaşdığı hazırkı şəraitdə mobil iqtisadiyyat rəqəmsal iqtisadiyyatın, vacib tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi artımda iştirakını əhəmiyyətli şəkildə artırmaqdadır. Mobil texnologiyalarının geniş surətdə tətbiqinin biznesin aparılması yanaşmalarını dəyişdirərək yeni şirkət və sahələrin meydana gəlməsinə səbəb olacağı, beləliklə də müəyyən dövr üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edə biləcəyi gözlənilir.

Bununla bərabər, hesab edirik ki, dördüncü sənaye inqilabının gələcək təsiri ilə bağlı əsasən optimist yanaşmaya rəğmən “... dördüncü sənaye inqilabı əvvəlki inqilablara nisbətən az iş yerləri yaradır” (Şvab, 2016, s.39) fikri gələcək dövr üçün xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, iqtisadi proseslərin təhlili göstərir ki, e-biznes sahəsində yeni yaradılan subyektlərin hamısının davamlı olaraq fəaliyyət göstərəcəyi mütləq deyil və bu, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı ardıcıl işlərin görülməsini zəruri edir.

Eyni zamanda, müasir dövrdə yaranmış şərait ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında e-biznesin inkişaf xüsusiyyətlərinin, onun iqtisadi artıma təsirinin öyrənilməsi ilə bağlı sistemli tədqiqatların aparılması yolu ilə müxtəlif perspektiv imkanların müəyyənləşdirilməsinə imkan yarada bilər.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, e-biznesin iqtisadi artıma təsiri hesabına əldə olunan mütərəqqi dəyişikliklər iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsinə şərait yarada bilər. Eyni zamanda, 2020-ci ilin əvvəllərində CoVid-19 virusu ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərin həyata keçirdiyi sistemli tədbirlər və özünütəcrid rejiminin ilkin nəticələri e-biznesin iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı tədqiqatlarda ölkələrin tarixi inkişaf yolu nəzərə alınmaqla yeni istiqamətlərin formalaşmasına ehtiyacın olduğunu göstərir.

Hesab edirik ki, müasir dövrdə formalaşmaqda olan meyar və şərtlər gələcək tədqiqatlarda 2020-ci ilin əvvəlində yaranan şəraitin e-biznesin inkişafı ilə bağlı yeni mərhələnin başlanğıcı və bu dövr üçün mövcud kəmiyyət göstəricilərinin baza kimi nəzərə alınmasını qaçılmaz edir.

Təcrübə göstərir ki, hələlik e-biznesin inkişafı üçün fiziki resursların, infrastruktur elementlərinin mövcudluğu mütləqdir. İqtisad elmində ənənəvi olaraq e-biznesin inkişafı üçün mövcudluğu zəruri olan fiziki resurslardan istifadənin yeni reallıqlar (məsələn, özünütəcrid) şəraitində mümkünsüzlüyü nəzərə alınmaqla konseptual yanaşmalar hazırlanmalıdır.

E-biznesin iqtisadi artıma (ÜDM-ə) təsir mexanizminin müxtəlif iqtisadi-riyazi metod və modellər əsasında təhlili ölkədə e-kommersiyanın, e-ticarətin inkişafının mövcud informasiya bazasının imkanlarına uyğun olaraq həyata keçirilməklə gələcəkdə daha da genişləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Alani J. (2012). Effects of Technological Progress and Productivity on Economic growth in United Arab Emirates. *Skyline Business Journal*. Vol. VIII - Issue 1-2012-2013. pp. 1-10.
Anvari R.D., Norouzi D. (2016) The impact of e-commerce and R&D on economic development

- in some selected countries / *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 229, pp. 354-362.
- Birlea S., Carpatina A. (2017). The Impact of Internet and E-commerce on Economic Growth. *Journal of Danubian Studies and Research*. Vol. 7, No. 1/2017., pp. 48-57.
- Ecommerce Europe. European Ecommerce Report, 2019 ed., p. 99. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.ecommerce-europe.eu/wp-content/uploads/2019/07/European_Ecommerce_report_2019_freeFinal-version.pdf, istinad tarixi: 12.12.2019.
- EMARKET (2020). Forecasts for seven markets. <https://www.emarketer.com/content/global-ecommerce-2019>, istinad tarixi: 10.05.2020
- GLOBE (2020). Глобальное развитие e-Commerce: США, Китай, Россия. 08.04.2020 - <https://www.shopolog.ru/metodichka/analytics/global-noe-razvitiye-e-commerce-ssha-kitay-rossiya/>, istinad tarixi: 03.05.2020.
- Heil D., Prieger J.E. (2010). The Macroeconomic Impacts of E-Business on the Economy. *Encyclopedia of E-Business Development and Management in the Global Economy*, 2010, 24 p.
- Lamie R. D., Barkley D.L., Markley D.M. (2008). Positive Examples and Lessons Learned from Rural Small Business Adoption of E-Commerce Strategies, No 112891, *UCED Working Papers from Clemson University, University Center for Economic Development*, 2008-12. p.17.
- Leoz G.D., Qureshi S., Najjar L. (2015). "Assessing the Impacts of Electronic Commerce Diffusion on Development". *Information Systems and Quantitative Analysis Faculty Proceedings & Presentations*. 19. <https://digitalcommons.unomaha.edu/isqafacproc/19>, istinad tarixi: 28.10.2018.
- Mannan K.A. (2015). E-Commerce and GDP: A Study of Measurement Challenges and Issues in Bangladesh. *International Research Journal of Business and Social Science*. Vol. 1 Issue. 2 Autumn 2015. pp. 41-52.
- Orendorff A. (2019) Global Ecommerce Statistics and Trends to Launch Your Business Beyond Borders. 14.02.2019. <https://www.shopify.com/enterprise/global-ecommerce-statistics#1>, istinad tarixi: 03.04.2020.
- Qu L., Chen Y. (2014). "The Impact of e-commerce on China's Economic Growth". *Association for Information Systems Electronic Library (AISeL) WHICEB 2014 Proceedings Wuhan International Conference on e-Business Summer 6-1-2014*. pp. 65-72.
- RBC (2020). Цифровая трансформация стучит в дверь: что упускают b2b-компании. - <https://www.plus.rbc.ru/partners/5e42de897a8aa9cccc17444d>, istinad tarixi: 12.02. 2020.
- Schwab K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. p. 172.
- Sixun L. (2013). An Empirical Study on E-commerce's effects on Economic Growth. *International Conference on Education Technology and Management Science (ICETMS 2013)*, pp. 81-84.
- STATISTA (2020). Digital market outlook. <https://www.statista.com/outlook/243/100/ecommerce/worldwide>, istinad tarixi: 02.03.2020
- Willis J. (2004). "What Impact Will E-Commerce Have on the U.S. Economy?" *Federal Reserve Bank of Kansas City, Economic Review*. Second quarter 2004. pp. 53-71.
- Vasilyeva YU.M., Davydova Ye.A. (2015) Ekonomicheskiy rost i proizvoditelnost truda: opyt SSHA, YES, Brazili i OAE / Molodezhnyy nauchnyy forum: Obshchestvennyye i ekonomicheskiye nauki. Elektronnyy sbornik statey po materialam KHXVI studencheskoy mezhdunarodnoy zaochnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Moskva: Izd. «MTSNO», 2015, № 7 (26). Str. 52-59 / [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa. URL: [http://www.nauchforum.ru/archive/MNF_social/7\(26\).pdf](http://www.nauchforum.ru/archive/MNF_social/7(26).pdf), istinad tarixi: 10.12.2019.
- Ponomarenko N. (2020) *Eksperty izuchili vliyaniye koronavirusy na Internet-ekonomiku*. 02.04.2020. <https://www.plus-one.ru/news/2020/04/02/eksperty-izuchili-vliyanie-koronavirusa-na-internet-ekonomiku>, istinad tarixi: 03.05.2020.
- Sergeyeva YU. (2020) *Vsya statistika interneta na 2020 god — tsifry i trendy v mire i v Rossii*.

03.02.2020 - <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/>, istinad tarixi: 03.05.2020.

Serikova N.K. (2003) Upravleniye biznes protsessami trgovogo predpriyatiya v Internet srede: Dis. kand. ekon. nauk: Moskva, 2003, 191 c. [Elektronnyy resurs] *Rezhim dostupa*: <https://wiasite.com/kommertsii-elektronnoy-osnovy/upravlenie-biznes-protsessami-torgovogo.html>, istinad tarixi: 20.06.2019.

Shabanova L.B., Zyuzina S.V. (2016). *Traditsionnaya i elektronnyaya trgovlya potrebitel'skimi tovarami i uslugami: dostoinstva, nedostatki i perspektivy razvitiya. Biznes. Obrazovaniye. Pravo. Vestnik Volgogradskogo Instituta Biznesa*, 2016, fevral' № 1 (34). c. 78-83.

Теоретико-методологические направления исследования влияния электронного бизнеса на экономический рост в современных условиях

Чингиз Ибрагимли

Доктор философии по экономике, доцент, заведующий кафедрой “Коммерция”, Азербайджанского Университета Кооперации. Азербайджан.

E-mail: ch.ibrahimli@yahoo.com

Резюме. Цель данного исследования - изучить текущий теоретический и методологический опыт в области исследования влияния электронного бизнеса на экономический рост и определить области, которые необходимо улучшить в соответствии с современными условиями. С этой целью был исследован опыт определения электронного бизнеса как экономического фактора, и изучения ее влияния на экономический рост, разработан ряд предложений по улучшению исследований в контексте современных фактов в этой области.

В процессе исследования были использованы методы системного и комплексного подхода, сравнения, обобщения и оценки.

Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях для изучения влияния развития электронного бизнеса на экономический рост в современных условиях.

Статья систематизирует анализ влияния электронного бизнеса на экономический рост в разных странах отдельными исследователями и создает подходы, которые отвечают потребностям современных условий. На этой основе было показано, что прогрессивные изменения, обусловленные влиянием электронного бизнеса на экономический рост, могут создать условия для подъема экономики на качественно новый уровень. Обосновывается необходимость новых направлений в изучении влияния электронного бизнеса на экономический рост посредством систематических мер, принимаемых отдельными странами против распространения CoVid-19 в начале 2020 года, и теоретической оценки начальных результатов режима изоляции. Выдвигается такая позиция, что следует разработать соответствующие концепции с учетом невозможности использования физических ресурсов, необходимых для функционирования традиционной и электронного бизнеса в экономике.

Ключевые слова: электронный бизнес, электронная коммерция, экономический рост, валовой внутренний продукт.

General methodological issues of cost reduction in the water supply sector

Kamala Yusibova

Doctoral student, Scientific Research Institute of Economic Reforms of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, Industry Department. Azerbaijan.

E-mail: kamala.yusibova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1372-3171>

Abstract. Following the Millennium Declaration, the Government of Azerbaijan has committed to improving the quality of life of its people by providing access to basic public services, including water supply and sanitation, urban transport and solid waste management as the main strategic objectives of the State Program on Poverty Reduction and Sustainable Development for 2008-2015. The article examines general methodological issues of cost reduction in the field of water supply. It is argued that the reduction in cost is important to improve the efficiency of the sector, but it must not be contrary to the public interest. It is considered advisable to maintain government-established water quality standards and stable prices.

Keywords: utilities, water supply, sewer services, natural monopolies, marginal cost.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.225>

JEL L95; **UDC** 334.724.012.56

To cite this article: Yusibova K. (2020) *General methodological issues of cost reduction in the water supply sector*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 33-41.

Article history: Received – 10.04.2020; Accepted – 30.06.2020

Su təchizati sektorunda xərclərin azaldılmasının ümumnəzəri-metodoloji məsələləri

Kəmalə Yusibova

Doktorant, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar
Elmi-Tədqiqat İnstitutu, “Sənaye” şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: kamala.yusibova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1372-3171>

Annotasiya. Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuş Azərbaycan hökuməti 2008-2015-ci illər üzrə Yoxsulluğun Azaldılması və Dayanıqlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramının əsas strateji məqsədləri olaraq, su təchizatı və kanalizasiya, şəhər nəqliyyatı və bərk tullantıların idarəçiliyi daxil olmaqla, əsas kommunal xidmətlərdən istifadəni təmin etmək, ölkə əhalisinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması öhdəliyini götürmüşdür. Məqalədə su təchizatı sektorunda xərclərin azaldılmasının ümumnəzəri-metodoloji məsələlərinə tədqiq edilir. Xərclərin azaldılmasının sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün vacib olduğu, lakin bunun cəmiyyətin mənafeyinə zidd olaraq aparılmaması, suyun keyfiyyət standartları və dövlət tərəfindən stabil olaraq təyin olunmuş qiymətlərin davam etdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: kommunal sektor, su təchizatı, kanalizasiya xidmətləri, təbii inhisarlar, son hədd xərcləri.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.225>

JEL L95; UDC 334.724.012.56

Məqaləyə istinad: Yusibova K. (2020) *Su təchizati sektorunda xərclərin azaldılmasının ümumnəzəri-metodoloji məsələləri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 33-41.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.04.2020; qəbul edilib – 30.06.2020

Giriş / Introduction

Kommunal xidmətlər sektoru fiziki və virtual şəbəkələr vasitəsilə qanuni inhisarçı mülkiyyətində ictimaiyyəti məhsul və xidmətlərlə təchiz edir. Beynəlxalq aləmdə kommunallar tərəfindən təchiz edilən xidmətlərə elektrik enerjisi, təbii qaz, su və tullantıların axıdılması, bərk tullantıların daşınması, ictimai nəqliyyat xidməti, telekommunikasiya, kabel televiziya, poçt çatdırılması xidmətləri daxil edilir. Kommunal xidmətlər (su, elektrik və qaz və s.) ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynayan əsas xidmətlərdir. Keyfiyyətli kommunal xidmətlər yoxsulluğun aradan qaldırılmasının effektivliyinin şərtlərindən biridir. Hökumətlər kommunal xidmətlərə universal əlçatanlığı təmin etmək məsələsində məsuliyyət daşıyırlar. Bu baxımdan kommunal sektorda xərclərin azaldılması bütün dünyada aktual olan problemlər siyahısındadır. Böyük Britaniyanın Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu tərəfindən 2015-ci ilin fevral ayı ərzində “Qaçqınlar üçün işıq, istilik və enerji xərclərinin azaldılması və həyat şəraitinin saxlanılması” mövzusunda aparılmış tədqiqat işinin nəticəsində də təsdiq olunmuşdur ki, xərclərin azaldılması məqsədlərinə nail olmaq nəinki qaçqın və məcburi köçkünləri maddi yardımlarla təmin edən humanitar təşkilatlara, eyni zamanda bir çox hökumətlərə mənfəət təmin etmiş olur” (Sanford, Tschirhart, 1988).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Ölkəmiz Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmaqla Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə əlaqədar olaraq kommunal xidmətlər sektoru üzrə də üzərinə bir sıra öhdəliklərlə götürmüşdür ki, bu da hər kəsin su əldə etmə imkanına malik olmasından, su kəməri və və kanalizasiya sistemini təmin etməkdən və onları səmərəli şəkildə idarə etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi kommunal xidmət sektorunda xərclərin beynəlxalq təcrübə əsasında azaldılması mexanizmlərinin işlənilməsidir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

Kommunal sektorda xərclərin azaldılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsinin optimallaşdırılması məsələsi bir çox xarici tədqiqatçıların araşdırmalarının əsas mövzusu olmuşdur. Frank Uolak 1998-ci ildən 2011-ci ilə qədər telekommunikasiya, elektrik enerjisi, su təchizatı və poçt göndərişləri sahələrində rəqabət aparmaq üsulları və bu rəqabət siyasətinin istehlakçı və istehsalçı rifahına təsirlərinin qiymətləndirilməsi mövzusu üzrə tədqiqat işləri aparmışdır. Onun “Kommunal xidmətlərə qiymətqoyma və onların maliyyəsi” adlı araşdırmasının nəticələri 2008-ci ildə nəşr olunmuşdur (Wolak, 2008). Bundan yanaşı, bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda, eləcə də Makconnellin “İqtisadi nəzəriyyənin prinsipləri, problemlər və siyasətlər” (McConnell, 1999), Qalperin, İqnatyev və Morqunovun (Гальперин, Игнатьев, Моргунов, 2004) “Mikroiqtisadiyyat” əsərində inhisarların davranış modeli, tənzimlənməsi, xərcləri, gəlirləri və digər metodoloji məsələləri ətraflı tədqiq edilmişdir. Pol Kit, Filip Yanq və Stiv Erflin “Müasir dövrdə qərar qəbul edən şəxslər üçün menecmentin iqtisadi nəzəriyyəsinin iqtisadi alətləri” əsərində də inhisar və inhisarçılıqla bağlı nəzəri məsələlər daha ətraflı izah edilmişdir (Keat, Young, Erfle, 2014). Pol Coskou “Təbii inhisarların tənzimlənməsi” adlı araşdırmasında təbii inhisarların tənzimlənməsinə dair nəzəri və empirik ədəbiyyatların geniş təhlilini vermişdir (Joskow, 2005). Böyük Britaniyanın Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu tərəfindən “Qaçqınlar üçün işıq, istilik və enerji xərclərin azaldılması və həyat şəraitinin saxlanılması” mövzusunda apardığı tədqiqatlarda “Dəyişən Enerji Təşəbbüsü”nün mütəxəssisləri özəl sektor üzrə təchizatçıların göstərilən xidmətlər də daxil olmaqla, dünyada 60 milyona yaxın məcburi köçkünün istifadə etdiyi enerji xərclərinin təhlilini həyata keçirmiş və yekun olaraq kommunal xərclərin azaldılması məsələsinin aktuallığını bir daha önə çəkmişlər (HLP, 2015). Sanford və Tşirhart təbii inhisarlarda optimal tarif və investisiya qoyuluşu, təbii inhisarların tənzimlənməsi üçün müxtəlif tədqiqatçıların təklif etdiyi mexanizmlərin təcrübə tətbiqi məsələlərini əhatə edən araşdırmalar aparmışlar (Sanford, Tschirhart, 1988). Averç və Johnson kommunal sektorun tənzimlənməsinin müəssisənin maddi ehtiyatlarına investisiya qoymağa stimulyet verdiyini əsaslandıran modeli yaratmışlar və bu model ABŞ-da kommunal sektorun tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir (Averch, Johnson, 1962).

Nəticələr və müzakirə

İctimai məhsul və xidmətlərə olan bazar tələbi

Yalnız şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulan məhsul və xidmətlər kiçik vahidlərdən ibarət olur və onları ayrı-ayrı istehlakçılar əldə edə bilər. Kimin istəyi və imkanı yoxdursa, ondan faydalanmaqdan imtina edə bilər. Bu səbəbdən bu cür məhsul və xidmətlərin təqdim edildiyi bazarda təqdim edilmiş və alınmış məhsul və xidmətlərin arasında tarazlıq tələb və təklifin təsiri ilə müəyyənləşən qiymətdən asılı olacaqdır. Bu tarazlıq o zaman optimal hesab olunur ki, satıcıların və alıcıların ümumi rifahına səbəb olur. Bu yanaşmanı ictimai məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı üçün tətbiq etmək mümkün deyil. Çünki ictimai məhsul və xidmətlər istehsalı bölünməzdir və onun satışına “kimin qiymətini ödəmək imkanı yoxdursa, ondan faydalana bilməz” fikri doğru deyil. Potensial alıcıların ictimai məhsul və xidmətlərə olan tələbi hər zaman mövcuddur və istifadə üçün haqq ödəmək imkanlarından asılı olmayaraq, onların istifadəsini dayandıra bilməzlər. Azalan marjinal faydalılıq qanununa əsasən, hər məhsul və xidmət vahidinin

istehlakından alınan fayda özündən əvvəlkinə nisbətən daha az faydalı olur. İctimai məhsul və xidmətlərin istehlakını dayandırmaq qeyri-mümkün olduğuna görə də, onlara olan tələb ya mövcud deyil və ya aşağı səviyyədədir. Tələbin azalmağa meyilli olması bu məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkilən xərclərin tam ödənilməsinə təmin etmir. Lakin əldə olunan ümumi ictimai fayda bu məhsul və xidmətlərə çəkilən müvafiq xərclərlə eyni səviyyədə olur və ya onları üstələyir. Bu məsələ daim dövlətin nəzarətində olur və ölkənin hər bir vətəndaşına ictimai xidmətlərin münasib qiymətə əlçatan olması üçün lazımlı tədbirləri görür. Təbii inhisarın mövcudluğu sektorun tənzimlənməsi üçün əsas səbəblərdən biridir. Müəssisə göstərdiyi xidmətin və ya satdığı məhsulun bazarda heç bir əvəzədisinə malik olmadan tək satıcısı olarsa, bazarda həmin xidmətin göstərilməsi və malın satışından gəlir əldə edilməsi təbii inhisar adlanır (McConnell, 1999). Bu termin bazarda satıcıların sayına görə yox, tələbat və onun təmin edilməsi texnologiyası arasındakı əlaqəyə görə yaranmışdır. Əgər bir məhsula və ya bir xidmətə olan bazar tələbi ən aşağı qiymətə bir neçə deyil, yalnız bir müəssisə tərəfindən ödənilə bilərsə, həmin bazar iştirakçıların sayından asılı olmayaraq inhisar bazarı, satıcı isə inhisarçı adlanır (McConnell, 1999).

Təbii inhisarın məhsulu və ya xidməti unikalıdır. Xidməti və ya məhsulu alanların fikrincə, başqa məqbul alternativ yoxdur. Onlar bu məhsulu və xidməti satıcıdan almağa məcburdur. Mükəmməl rəqabət bazarında fəaliyyət göstərən başqa bir müəssisə qiymətə müdaxilə edə, onu dəyişdirə bilmir, yalnız onunla razılaşa bilər. Buna səbəb onun ümumi təklifdə az miqdarda məhsulla çıxış etməsidir. Təbii inhisarçı isə qiymətə nəzarət edir çünki bu məhsul və ya xidmət üzrə bazarda təklifin böyük bir hissəsi ilə çıxış edir. Aşağıya doğru hərəkət edən tələb əyrisinin vəziyyətinə uyğun olaraq istehsalın miqdarını idarə edib təklifini dəyişməklə qiymətə müdaxilə edə bilər. Sektora daxilolmanın maneələrlə üzləşməsinin səbəbi inhisarın ortaya çıxmasıdır. Bundan əlavə, maneələr iqtisadi, texniki, hüquqi və s. ola bilər. Su təchizatı və kanalizasiya xidmətlərinə çox zaman təbii inhisarlar kimi istinad olunur. Bu təbii inhisar konsepti özündə texnoloji üstünlüyə malik bir müəssisənin ən ucuz qiymətə xidməti göstərə bilməsini ifadə edir (Wolak, 2008). Bu xidmətlərin göstərilməsi üçün bir neçə şirkətin fəaliyyət göstərməsi əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Çünki bu sahələrdə istehsal texnologiyasının qurulması böyük miqdarda kapital qoyuluşu tələb edir. Buna görə də dövlət bir istehsalçı və ya təchizatçıya müstəsna icazə verir. Müstəsna icazə ilə birlikdə dövlət kommunal sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin üzərində hakimiyyətindən istifadə edərək, milli rifahə ziyan olacaq qərarlar qəbul etmələrinin qarşısını almaq üçün göstərilən xidmətlərin və onların qiymətlərinin tənzimlənməsini öz əlində saxlayır. İnhisarlarda sahəyə daxil olmaq üçün tətbiq edilən maneələr sırasına patent və lisenziyaları göstərmək olar. Təbii inhisarların rəqibləri olmur. Təklif olunan məhsulun və ya xidmətin növündən asılı olaraq, inhisarçı onları reklam edə və ya reklamdan imtina edə bilər. Kommunal xidmətləri və məhsulları geniş şəkildə yaymağa ehtiyac olmur, çünki su, qaz, elektrik və ya telefon şəbəkəsinə ehtiyacı olmayan insanlar yox dərəcəsindədir. Bir çox ölkələrdə su, qaz, elektrik enerjisi, kabel televiziya, telefon rabitəsi təchizatı kimi kommunal xidmətlər ya dövlətin mülkiyyətində olur və ya dövlət tənzimlənməsi obyektidir. Çünki yaxın əvəzədisi başqa xidmətlər mövcud deyil (McConnell, 1999). Bu cür təbii inhisarlar sahədə ilk və ya böyük təchizatçının xidmətin dəyərində üstünlüyünə sahib olduğu halda meydana gəlir. Bu o sahələrdə baş verir ki, orda iri həcmdə kapital qoyuluşlarına ehtiyac olur və bu səbəbdən digər təchizatçılar sahəyə daxil olmaqda çətinliklərlə üzləşirlər. Dünya ölkələri üzrə də kommunal sektora xidmət edən əsas müəssisələrin böyük hissəsi təbii inhisarlar kimi fəaliyyət göstərir. Yerli əhalini su, qaz və elektrik enerjisi ilə bir neçə müəssisənin təchiz etməsi, kanalizasiya və mənzil istismar xidmətlərinin göstərilməsi əlavə vəsait israfından başqa bir şey olmazdı. Çünki bu sahələrdə xidmətin göstərilməsini təmin etmək üçün ehtiyac olan su nasos stansiyaları, su şəbəkəsi boruları, ötürücü qurğular, generatorlar, təmizləyici qurğuların tikilməsi və istismara verilməsi böyük həcmdə kapital qoyuluşu tələb edir. Təbii inhisarın mövcudluğu sektorun tənzimlənməsi üçün əsas səbəblərdən biridir. Bu səbəbdən xidmətlərin göstərilməsi üçün hökumət bir tək istehsalçıya müstəsna hüquq verir. Lakin buna baxmayaraq, su və kanalizasiya xidmətlərinin göstərilməsi,

elektrik enerjisi və qaz təchizatı, nəqliyyat və mənzil istismarı xidmətlərinin göstərilməsi müqabilində verdiyi müstəsna hüququn qarşılığında xidmətlərin göstərilməsi keyfiyyəti və onların qiymətlərinin təyin edilməsi hüququnu hökumət öz üzərində saxlayır (Mcconnell, 1999).

Təbii inhisar olan su sektorunda xərclərin azaldılmasının bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri

Mövcud bazar tələbatında məhsul vahidinin istehsalına çəkilən xərclərin azaldılmasına nail olunması bazarda vahid istehsalçının olmasına bağlıdır. İstehsal olunan məhsulun miqyası artdıqca inhisarın rəqabətədavamlılığı artır. Bu səbəbdən kiçik miqyasda məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sahəyə girişi onlar üçün uğursuz nəticələrə səbəb olacaqdır. Xalis inhisarda xərclərin azaldılması məhsulun qiymətinin azaldılması əvəzinə inhisarçı üçün mənfəətə səbəb olan nəticəyə gətirib çıxaracaqdır (Гальперин, Игнатъев, Моргунов, 2004).

Q-Ümumi istehsalın miqdarı, C-Ümumi xərclər, TC-ümumi istehsal xərcləri, ATC-orta istehsal xərcini, TR-ümumi gəliri ifadə edir:

$$ATC = \frac{TC}{Q} \quad (1)$$

$$TR = QP \quad (2)$$

Bildiyimiz kimi, inhisarçının Q miqdar xidmət göstərilməsi və ya malların təqdim edilməsindən əldə etdiyi gəliri ümumi gəlirdən ümumi xərclərin çıxılmasına bərabərdir:

$$R(Q) = TR(Q) - TC(Q) \quad (3)$$

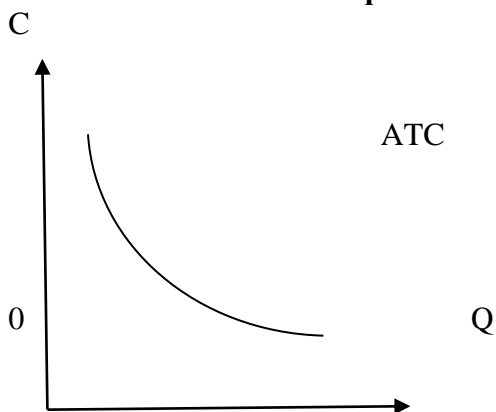
Bu funksiyanın qiymətinin 0-a bərabər olduğu Q miqdar istehsalı maksimum hesab olunur. Buradan,

$$\frac{dR(Q)}{dQ} = \frac{dTR(Q)}{dQ} - \frac{dTC(Q)}{dQ} = 0 \quad (4)$$

Q-nun Q_E maksimum qiymətində inhisarçının son hədd gəliri son hədd xərcinə bərabər olacaqdır. Bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$MR(Q_E) = MC(Q_E) \quad (5)$$

Qrafik 1. Ümumi istehsalın qrafiki

$$MR(Q) = P(Q) + Q \frac{\partial P}{\partial Q} \quad (6)$$

Burada $(MR(Q))$ - istehsalçının Q miqdar istehsalında son-hədd gəliri, $\frac{\partial P}{\partial Q}$ istehsal olunmuş xidmətin miqdarının P qiymətinə görə elastikliyidir

Xalis rəqabət bazarında dP/dQ sıfıra bərabər olduğunu bildiyimiz üçün, son hədd gəliri bu halda qiymətə bərabər olacaqdır. İnhisar bazarında isə azalmağa meyilli olan tələb əyrisi bu düsturdə $dP/dQ < 0$ kimi ifadə olunub, son hədd gəlirinin qiymətdən az olmasına səbəb olacaqdır.

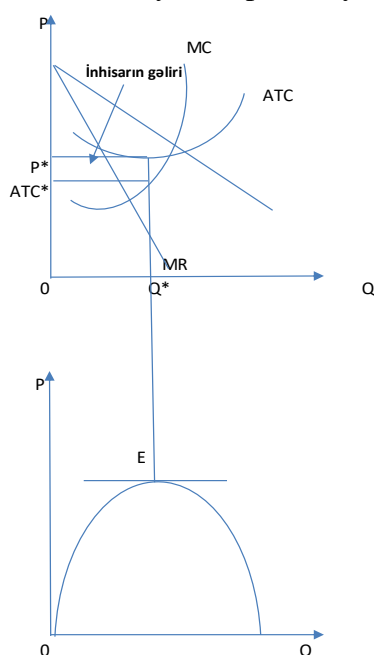
$$MR(Q) = [P(Q) + Q \frac{\partial P}{\partial Q}] < P(Q) \quad (7)$$

Tələb əyrisi azalmağa meyilli olduğu üçün inhisarçı əlavə bir məhsul vahidini satmaq üçün qiyməti azaltmalıdır. Onda onun son hədd gəliri satışın miqdarının Q -nün n -dən $n+1$ -ə qədər artırılması nəticəsində və qiymətin aşağı salınmasından sonrakı gəlirdən n son hədd məhsul vahidinin satışından əldə olunan gəlirin çıxılmasına bərabər olacaqdır:

$$MR_{n+1} = P_{n+1} - (P_n - P_{n+1})Q_n \quad (8)$$

$P_n - P_{n+1} > 0$ olduğu üçün $MR_{n+1} < P_{n+1}$ bərabərsizliyi ödənilir. Beləliklə, inhisarçının son hədd gəliri qiymətdən aşağı olaraq formalaşır. Xalis rəqabət bazarında isə son hədd gəliri qiymətə bərabər olur. $M(R) = P$.

Qrafikdə miqyas effekti təqdim olunmuşdur. Göründüyü kimi, orta istehsal xərclərinin bütün istehsal əyrisi üzrə azaldığı müşahidə olunur. İstehsalın miqyas effekti yüksək olduğu halda, uzunmüddətli dövrdə məhsulun orta qiymət əyrisi miqdar əyrisi istiqamətində azalmağa başlayacaqdır (Гальперин, Игнатьев, Моргунов, 2004). Müəssisə satışları artırmaq məqsədilə qiyməti aşağı salmalıdır və onun son hədd gəliri xətti (MR) xalis olmayan rəqabət şəraitində onun azalan tələbindən də aşağıda yerləşir. Ümumi gəlir (TR) artan tempə yüksəlir, öz maksimumuna çatanaqədər artır və sonra azalmağa başlayır. Qrafikdən göründüyü kimi, ümumi gəlirin maksimum olduğu E nöqtəsindən başlayaraq tələb xətti azalmağa doğru meyl edir. Son hədd gəliri isə 0 -a bərabərdir. Deməli istehsalçı gəlirin və tələbin E nöqtəsindəki aldığı qiymətlərin kombinasiyasına münasib məhsul və xidməti istehsal edərsə, gəlir əldə edəcəkdir. E nöqtəsi onun son hədd gəlirinin və son hədd tələbinin bərabər olduğu nöqtədir (McConnell, 1999). Xalis rəqabət bazarı və inhisarçı bazarı arasında fərqlərdən biri də tələb funksiyalarının qrafiklərinin müxtəlif xarakterli olmasıdır. Xalis rəqabət bazarında tələb funksiyasının qrafiki düzxətli olub, istehsal funksiyasına paralel yerləşirsə, inhisarçı bazarı tələbinin qrafiki isə istehsal funksiyasının

Qrafik 2.

qrafikinə nisbətən mənfi əyilməyə malikdir. Bu isə son hədd gəliri (MR) və tələb (D) əyrisi və orta gəlir (AR) funksiyalarının qrafiklərinin müxtəlif olmasına səbəb olacaqdır. Xalis rəqabət bazarında qiymət xətti həm orta, həm də son hədd gəlir xəttinə bərabər olur ($AR = MR = P$) (McConnell, 1999).

Qrafik 2-də tələb və son hədd gəlir funksiyalarının asılılığını ifadə edən qrafik sxemlə tanış olaq (McConnell, 1999). Burada ATC-cəmi xərclər, AVC-orta xərclər, MR-son hədd gəliri, MC-son hədd xərclərdir. Əksinə, inhisar bazarında tələb əyrisi mənfi əyilməyə malik olduğu üçün, həm də orta gəlirin əyrisi kimi çıxış edir. Lakin son hədd gəlirinin əyrisi ondan aşağıda yerləşir.

Əgər D tələbi aşağı, xərclər yüksək olarsa, istehsalçı xalis inhisar şəraitində gəlir əldə etməyə bilər. Çünki P_m qiyməti Q_m miqdar istehsalda AVC orta xərcləri üstələyir və qısamüddətli dövrdə o, xərcləri azaltmağa çalışaraq elə miqdar məhsul və xidmət istehsalına çatdıracaq ki, burada son hədd gəliri son hədd xərclərinə bərabər olsun. AP_m məhsul və xidmət vahidinə düşən itkilətin yerləşdiyi parçadır (Paul, Philip, Steve, 2014).

İnhisarçı müəssisənin davranışı

Gəlir əldə etməyə can atan inhisarçı rəqabətli bazarlardakı istehsalçılar kimi gəlir əldə etməyə çalışır. O, hər son vahid məhsulun realizasiyasını ümumi xərcləri artırmasından çox ümumi gəlirin artırılmasının müşahidə olunduğu vəziyyətdə genişləndirəcəkdir. $MR-MC > 0$ şərti ödənilən və gəliri maksimumlaşdıran funksional (miqdar; qiymət) cütləri ümumi gəlir və xərclərin müqayisə olunması yolu ilə müəyyən oluna bilər (Гальперин, Игнатьев, Моргунов, 2004).

İnhisar təklif əyrisinə sahib deyil. Xalis rəqabət bazarında təklif əyrisi son hədd xərcləri əyrisinin bir hissəsi olmaqla, orta dəyişən xərclərin üzərində yerləşir. Təklif əyrisini gəlirin maksimumlaşdırılması qaydası ilə $P=MC$ şərti daxilində müəyyən edirlər. İstənilən qiymət səviyyəsində xalis rəqabət bazarının satıcısı gəliri, bu qiyməti son hədd xərclərinə bərabər edərək maksimumlaşdırır. Bazar qiyməti yüksəlib aşağı düşəndə, rəqabət bazarının müəssisəsini son hədd xərclərinin əyrisinin üzərində aşağı və yuxarı hərəkət etdirəcəkdir. İnhisar bazarında ilk baxışdan elə təəssürat yaranır ki, onun son hədd xərcləri əyrisi eyni zamanda onun təklif əyrisi kimi çıxış edəcək. Bu doğru deyil. Çünki qiymət və istehsal olunan məhsulun həcmi arasındakı əlaqə müxtəlif ola bilər. Qiymət və istehsal olunan məhsulun həcmi tələb əyrisindən, bu isə öz növbəsində son hədd gəlirinin əyrisindən asılı olur. Xalis rəqabət bazarındakı kimi, inhisarçı da son hədd xərclərini son hədd gəliri ilə bərabərləşdirir, lakin inhisarçı üçün son hədd gəliri qiymətdən aşağı olmalıdır. İnhisarçı son hədd xərclərini qiymətə bərabər etmədiyi üçün müxtəlif təklif şərtləri, gəlirin artırılması üçün müxtəlif qiymət və istehsal həcmələrinə nail olunması təmin olunacaqdır. Beləliklə, rəqabət bazarındakı satıcıdan fərqli olaraq, inhisarçı aşağıdakı seçimlərə riayət edəcəkdir:

1. Ən yüksək olmayan qiymət - ümumi gəlir və ümumi xərclər satılmış xidmətlərin miqdarından asılı olduğu üçün inhisarçı ən yüksək qiymət deyil, maksimum gəlir gətirən qiyməti seçəcəkdir.
2. Gəlir ümumdür, vahidə düşən gəlir önəmli deyil. İnhisarçı vahidə düşən gəliri deyil, ümumi gəliri artırmağa çalışır. (Гальперин, Игнатьев, Моргунов, 2004).

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, təbii inhisarlar dövlətin qarşılarında qoyduğu şərtlərə uyğun olaraq aşağı qiymət səviyyəsinə əməl etməklə bərabər, həm də öz mənafehləri üçün gəlirlərini artırmağa çalışırlar. Bunun üçün onlar istehsal etdiyi məhsulların və göstərdiyi xidmətlərin miqdarını qiyməti stabil saxlamaq şərtilə, həmin məhsul və xidmətlərin son vahidinin istehsalına çəkilən son hədd xərclərinin, həmin məhsulların və xidmətlərin satışından əldə edəcəkləri son hədd gəlirlərini üstələmədiyi vəziyyətdə istehsalı artırmağa davam etməlidirlər. Belə bir şəraitdə təbii inhisarçının iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olaraq istehsalı artırmaqla daha çox müştərilərin tələbatını ödəməsi, bununla miqyas effektivinə nail olma strategiyasını seçməsi məqsədəuyğundur (Гальперин, Игнатьев, Моргунов, 2004).

Müzakirə

Beynəlxalq təcrübədə təbii inhisarlar başqa sözlə, kommunal sektorun tənzimlənməsi, əsasən, qiymətqoymanın və yığım səviyyəsinin tənzimlənməsinə yönələn addımları özündə birləşdirən nəzəriyyələrdən ibarətdir. Tənzimləmə mexanizmlərinin bəziləri ilə tanış olaq. Bu mexanizmlər təbii inhisarların idarəedilməsi və tənzimlənməsi ilə bağlı əksər məsələlərin həllini əhatə edir:

1. Gəlir (yığım) normasının tənzimlənməsi üçün Averç-Conson Effekti- ictimai tənzimlənmənin müəssisəyə öz maddi ehtiyatlarına investisiya qoymağa stimül verdiyini əsaslandıran modeldir;
2. Mexanizm dizaynı (tək məhsullu təbii inhisarlarn optimal nəticələrini müəyyənləşdirən tənzimləyici mexanizmdir);
3. Qeyri-müəyyənlik şəraitində Averç-Conson modeli;
4. Ramsey qiymətqoyması - qiymətin tələbin elastikliyindən asılılığına əsaslanır;

5. Vogelsanq-Finzinger mexanizmi - çox məhsullu və xidmətli inhisarçı firmalar tərəfindən optimal qiymətlərin tənzimlənməsi prosesinə dair metodologiyani təklif edir;
6. Artq subsidiya sxemləri - dövlət istehlakçıların artan sayı və ona müvafiq olaraq artan tələbini ödəmək üçün təbii inhisar müəssisələrinə xərclərini ödəmək məqsədilə subsidiyalar ayırır. Onların müvafiq yeni yaranan xərclərə bərabər paylanması, artıq və ya az ayrılması məsələsini həllində bu mexanizmdən istifadə olunur. Çünki normadan artıq və ya az olması müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə mane ola bilər;
7. Çoxtərəfli tariflər-istehlakçıların müxtəlif qruplarda seqmentləşdirilməsini apararaq onlara müxtəlif tariflərin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Seqmentləşdirmə xidmət və məhsul satışının genişləndirilməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində təbii inhisar müəssisəsinin xərclərinin azalmasına səbəb ola bilər;
8. İstifadə vaxt qiymətləri və Riordanın sxemləri- kommunal xidmətlərdən istifadənin müxtəlif zaman aralıqlarında artması və azalmasına əsaslanaraq, onlara müxtəlif qiymətlərin tətbiq edilməsini və bununla da kommunal müəssisənin gəlirlərinin artırılmasını təklif edir. Çox istifadə edilən mövsüm, gün və saatlarda nisbətən yüksək, tələbatın azaldığı vaxtlarda isə aşağı qiymətlərlə xidmətin göstərilməsilə model kommunal xidmətlərin əsas xammalı olan təbii ehtiyatlara qənaət edilməsini stimullaşdırır;
9. Könüllü seçilən tariflər və Sibley mexanizmi-istehlakçılar istifadədən öncə tarif planı və istifadə sonrası bildirişin çapı kimi ölçmə üsullarından istifadə etməklə, təbii inhisarçıya plandan kənaraçıxmalar vasitəsilə qiymət tənzimləmə imkanını vermiş olur;
10. Tənzimlənmə olmadan optimallıq-bu model təbii inhisarların yuxarıda qeyd etdiyimiz davranış modelinə uyğun özünütənzimlənməsini nəzərdə tutur;
11. Əsas və agent (idarəedən və agentlik) məsələsi- cəmiyyətin kommunal tənzimlənməsi uzun müddətdir agentliyin (təchizatçı) və əsasın (tənzimləyici) münasibətinin bir nümunəsi kimi tanınır, tənzimləyici (əsas), ictimai xidməti təchiz edənə (agentə) tələbatını ən az xərclə təmin etməyi təşviq edir, təchizatçı həmin qiyməti nəzərə alaraq ortaya çıxan xərcləri bərpa edə bilər (*Sanford, Tschirhart, 1988*).

Yığım səviyyəsinin kapital qoyuluşuna nəzərən müəyyən olunan normasının sabit qalması tövsiyə olunur. Həmin norma azalan zaman tənzimləyici qiymətin qalxmasına icazə verir. Bu nümunəyə ABŞ-da rast gəlinmişdir və bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrə də ötürülmüşdür. Bu zaman qiymət xidmətin dəyəri ilə kapital qoyuluşları üçün gəlir normasının cəmi kimi müəyyən olunur. Çünki xidmət şəbəkəsi artdıqca şəbəkənin özünə kapital qoyuluşlarının da artırılması və genişləndirilməsi tələb olunacaqdır. Qiymətdoymanın tənzimlənməsi gəlir gətirən qiymət sərhəddinin tənzimlənməsinə əsaslanır.

Nəticə / Conclusion

Kommunal su sektorunun xərclərinin azaldılması məsələsi təbii inhisarların tənzimlənməsi məsələsi ilə eynilik təşkil edir. Bu səbəbdən sektorun tənzimlənməsində üstünlük verilən qaydalara xərclərin azaldılması zamanı da diqqət edilməlidir. İctimai faydalı məhsul və xidmətlərin istehsalını və istehlakını dayandırmaq mümkün deyil. İstehlakını asanlaşdırmaq və əlçatan etmək dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir və bu səbəbdən sektorun tənzimlənməsində dövlətin rolu mühümdür. Dövlət təchizatçılara xidmətlərin göstərilməsi tariflərinin təyin olunmasını əlində saxlamaqla, onlara xidmətlərin göstərilməsi üçün müstəsna hüquq verir və eyni zamanda xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edir. Kommunal sektorun fəaliyyəti ictimai rifahla sıx bağlı məsələ olduğu üçün, onların tənzimlənməsi məsələsində cəmiyyətin rifahını birinci dərəcəli şərt olaraq nəzərə almaq lazımdır. Xərclərin azaldılması sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün vacibdir. Xərclərin azaldılması cəmiyyətin mənafeyinə zidd olaraq aparılmamalı, suyun keyfiyyət standartları və dövlət tərəfindən stabil olaraq təyin olunmuş qiymətlər davam etdirilməlidir. Beynəlxalq təcrübədə kommunal sektorun

tənzimlənməsi üçün təklif edilən modellərin ölkəmizdə də sektorun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün tətbiq edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu hesab edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / *References*

- Averch H. and Johnson L. (1962). Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint. *American Economic Review*, 52, 1962, pp. 1053-1069.
- Edilio Valentini (2015). Indirect taxation, public pricing and price cap regulation: a synthesis. *Economics E-Journal* 9. doi: 10.5018/economics-ejournal.ja.2015-2.
- McConnell R. Campbell (1999). *Economics: Principles, Problems, and Policies*. Irwin/McGraw-Hill, 1999.
- Joskow Paul L. (2007). Regulation of Natural Monopoly. *Handbook of Law and Economics*. doi: 10.1016/S1574-0730(07)02016-6.
- Lahn Glada and Grafham Owen (2015). Heat, Light and Power for Refugees. Saving Lives, Reducing Costs. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2015-11-17-heat-light-power-refugees-lahn-grafham-final.pdf>. İstinad tarixi: 01. iyun 2020.
- Leland E. Hayne (1974). Regulation of Natural Monopolies and the Fair Rate of Return. *The Bell Journal of Economics and Management Science*. Vol. 5, No. 1 (Spring, 1974), pp. 3-15. doi: 10.2307/3003089.
- Paul G. Keat, Philip K. Young, Steve Erfle (2014). *Managerial Economics economic tools for today's decision makers*. 17th edition.
- Sanford V. Berg, Tschirhart John (1988). *Natural monopoly regulation: principles and practice*. New York: Cambridge University Press, xii, 564 p.
- Wolak A. Frank (2008). Public utility pricing and finance. https://web.stanford.edu/group/fwolak/cgi-bin/sites/default/files/files/Public%20Utility%20Pricing%20and%20Finance_May%202008_Wolak.pdf. İstinad tarixi: 12 may 2020.
- Galperin V.M., Ignatyev S.M., Morgunov V.I. (2004). *Mikroekonomika* (tom 2). Institut "Ekonomicheskaya shkola", Sankt-Peterburg.

Общие методологические вопросы снижения затрат в секторе водоснабжения

Камала Юсибова

Докторант, Научно-Исследовательский Институт Экономических Реформ Министерства Экономики Азербайджанской Республики, отдел Промышленности. Азербайджан.
E-mail: kamala.yusibova@mail.ru

Резюме. Присоединяющаяся к Декларации тысячелетия правительство Азербайджана взяло на себя обязательство улучшить качество жизни своего народа путем предоставления доступа к основным коммунальным услугам, включая водоснабжение и канализацию, городской транспорт и управление твердыми отходами в государственной программе по сокращению бедности и устойчивому развитию в 2008-2015 годах. В статье исследуются общие методические вопросы снижения затрат в сфере водоснабжения. Утверждается, что снижение затрат важно для повышения эффективности сектора, но оно не должно противоречить общественным интересам. Считается целесообразным поддерживать установленные государством стандарты качества воды и стабильные цены.

Ключевые слова: коммунальное хозяйство, водоснабжение, канализационные услуги, естественные монополии, предельные расходы.

Assessment of the nominal and effective level of tariffs for some categories of goods

Suriya Abasova

Candidate for PhD degree of the Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: suriya.abasova85@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2033-879X>

Abstract. Purpose of the paper is to assess the nominal and effective level of tariffs for some categories of goods to protect the domestic market. Taking into account the intermediate cost, the levels of efficiency of protection of the internal market for specific goods, such as food, tobacco products, cotton fabrics, clothing accessories made of cotton fabrics, leather men's shoes, etc. are calculated.

Keywords: nominal tariff level, effective tariff level, intermediate costs, protection of the domestic market.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.226>

To cite this article: Abasova S. (2020) *Assessment of the nominal and effective level of tariffs for some categories of goods*. «Economic Growth and Social Welfare », Issue I, pp. 42-49.

Article history: Received – 11.03.2020; Accepted – 23.06.2020

Оценка номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров

Сурия Абасова

Диссертант Института Экономики НАНА. Азербайджан.

E-mail: suriya.abasova85@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2033-879X>

Резюме. Статья посвящена оценки номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров для защиты внутреннего рынка. Учитывая промежуточную затрату рассчитаны уровня эффективности защиты внутреннего рынка для конкретных товаров, как продуктов питания, табачных изделий, хлопчатобумажной ткани, аксессуаров для одежды из хлопчатобумажной ткани, кожаной мужской обуви и т.д.

Ключевые слова: номинальный уровень тарифов, эффективный уровень тарифов, промежуточные затраты, защита внутреннего рынка.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.226>

Цитировать статью: Абасова С. (2020) *Оценка номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров*. «Экономический рост и социальное благосостояние», № 1, стр. 42-49.

Статья поступила в редакцию: 11.03.2020; **Принято:** 23.06.2020

Введение / Introduction

При изучении баланса между двумя противоположными процессами, такими как защита внутреннего рынка и социальная защита потребителей, необходимо проанализировать эффективные тарифные ставки наряду с номинальной тарифной ставкой. В отличие от номинальных тарифных ставок эффективная тарифная ставка учитывает тарифы как для готовой продукции, так и для промежуточных и сырьевых товаров. Уровень тарифов на промежуточные и сырьевые товары в отечественном производстве может иметь два эффекта: во-первых, добавленная стоимость, возникшая при использовании импортных промежуточных и сырьевых товаров при производстве готовых товаров при внутреннем процессе производства, может привести к тому, что общая стоимость готовой продукции будет меньше мировых цен. В этом случае ERP оказывает положительное влияние и стимулирует отечественное производство. Во втором случае тарифы могут быть такими, что стоимость готовой продукции может намного превысить мировые цены, и ERP окажет негативное воздействие. В этом случае отечественное производство не только не стимулируется, но и ослабевает. Объем ERP также влияет на объем дополнительных потерь потребителей (CS) и DWL. Поэтому важно изучить баланс между защитой внутреннего рынка и социальной защитой потребителей как по номинальной, так и эффективной тарифной ставке. Затем необходимо определить такое «оптимальное» значение субиндекса внешней торговли на основе «совокупной номинальной тарифной ставки» и «совокупной эффективной тарифной ставки», чтобы можно было добиться защиты внутреннего рынка с условием минимальных потребительских потерь.

Главная часть / *Main part***Литературный обзор**

Наряду с аргументами, подтверждающими важность либерализации внешней торговли, в экономической литературе часто встречаются аргументы, обосновывающие ее ограничение. Результаты, полученные некоторыми исследователями, показывают, что нет линейной зависимости между либерализацией торговли и экономическими результатами компаний, и эта зависимость скорее нелинейная (Berberoğlu, Uzun, 2017). Согласно этому заключению, либерализация торговли оказывает положительное влияние на экономические результаты компаний в начальный период. После некоторого увеличения уровня интеграции компаний в мировой рынок экономические результаты начинают ухудшаться. Те же результаты дают исследования Л. Гомес и К. Рамасвами (Gomes, Ramaswamy, 1999), Г. Цянь (Qian, 2002), М. Хитт (Hitt, Hoskisson, Kim, 1997) и др. Позитивные последствия от расширения международных торговых отношений страны и выхода компаний на мировой рынок в первые годы на экономические результаты компании могут быть связаны с «эффектом масштаба». Так как, компания выходит на новый рынок, и объем производства растет. Это снижает ее маргинальные издержки. Однако увеличение новых рынков и рост уровня интернационализации приводят к увеличению издержек через определенный промежуток времени. В условиях мирового рынка управление внешнеторговой деятельностью затрудняется, и затраты еще больше растут. Таким образом, для каждой компании существует такой предел внешнеторговой деятельности, расширение деятельности сверх которого увеличивает издержки и снижает прибыль.

Методология

Эффективный уровень защиты внутреннего рынка (ERP) позволяет измерять степень влияния структуры тарифов на добавленную стоимость в промышленности. Расчет ERP требуется для того, чтобы производитель выпускал продукт, который может конкурировать с импортируемыми товарами. Измерение ERP также дает важную информацию о степени использования тарифной системы для повышения конкурентоспособности отечественной продукции лицам, определяющих экономическую политику. Такая информация нужна в международных экономических и финансовых институтах для проведения сравнительных оценок стран.

Обычно в расчете ERP должны быть приняты во внимание такие факторы, как секторальный баланс, в том числе в полной конкурентной среде, отдача от масштаба, бесконечность эластичности спроса на экспорт и предложения на импорт, стабильность цен факторов производства, отсутствие транспортных расходов и «0» значение эластичности взаимозаменяемости основных и промежуточных материалов.

Как мы уже упоминали, в идеальном случае эффективная ставка защиты внутреннего рынка рассчитываются как часть общего экономического равновесия. Однако даже без решения общей модели экономического равновесия можно рассчитать эффективную ставку. В этом случае Самуэльсон в качестве ключевых условий берёт «теорему не замены» [5] и небольшой открытой экономики. В этих условиях защита внутреннего рынка будет зависеть от соотношения между конечной стоимостью продукта и номинальной ставкой (налоговой структуры) защиты внутреннего рынка.

Если использовать стабильные коэффициенты (a_{ij}), чтобы учесть промежуточные затраты – технологию Леонтьева при защите внутреннего рынка, то эффективная ставка ERP_i

$$ERP_i = \frac{P_{wi}(1+t_i) - \sum_j^n P_{wi}(1+t_j)*a_{ij}}{P_{wi} - \sum_j^m P_{wj}*a_{ij}} - 1 \quad (1)$$

Здесь, P_{wi} – мировая цена товара i , t_i – номинальный тариф на импорт товара i . Предполагается, что товары, которые не являются товарами для продажи, являются товарами с нулевой тарифной ставкой [6] a_{ij} – доля промежуточного продукта j , используемого в производстве товара i , а t_j – налоги на импорт промежуточного товара j .

ERP можно рассчитать еще по двум другим формулам:

$$ERP_i = \frac{t_i - \sum_j^n (t_j * a_{ij})}{1 - \sum_j^n a_{ij}} \quad (2)$$

или

$$ERP_i = \frac{VAD_i}{VAW_i} - 1 \quad (3)$$

Здесь, VAD_i и VAW_i являются добавленной стоимостью в соответствии с внутренними и мировыми ценами товарной группы i .

Давайте иметь в виду, что если тариф на импорт промежуточных продуктов для любой товарной группы равен «0», то в формуле (2) $\sum_j^n (t_j * a_{ij}) = 0$ и

$$ERP_i = \frac{t_i}{1 - \sum_j^n a_{ij}}$$

Это означает, что если таможенных платежей для промежуточных товаров не будет, то ERP всегда будет положительной. То есть производство продукта i на внутреннем рынке будет несколько защищено. Но этот уровень защиты невелик. Кроме того, если таможенные платежи за конечный продукт (t_i) распространяются и на промежуточные товары (t_j), т.е. $t_i = t_j$, тогда $ERP_i = t_i = t_j$.

Используя формулу (3) мы будем сравнительно оценивать ERP на производство в Азербайджане: 1) некоторых продуктов питания; 2) табачных изделий; 3) мыла; 4) хлопчатобумажной ткани; 5) аксессуаров для одежды из хлопчатобумажной ткани; 6) кожаной мужской обуви.

Необходимо принять некоторые предположения до предварительных оценок:

1) Мы предполагаем, что средняя стоимость общих импортных платежей в Азербайджане одинакова для всех областей обрабатывающей промышленности и сельского хозяйства. В то время как для проведения более точных расчётов требуется измерение средней номинальной тарифной ставки для каждой области.

2) Для простоты начальных расчетов по конкретным областям обрабатывающей промышленности мы будем считать, что количество промежуточных продуктов равно единице.

3) Таможенные пошлины и общие платежи были стабильными в течение последних 10 лет.

4) Для определения доли промежуточных продуктов или сырья в конечной стоимости продукта (a_{ij}) будут использоваться их мировые цены. Этот коэффициент указывает долю стоимости промежуточного продукта или сырья, а не физическую долю.

Результаты и обсуждение

На основе вышеуказанных предположений для расчёта степени эффективности защиты внутреннего рынка (ERP) по производству муки мы возьмем только один промежуточный продукт – твёрдую пшеницу, для макарон – два промежуточных продукта – муку из твёрдой и мягкой пшеницы, для сыра и сливочного масла – молока, для мясной колбасы и других аналогичных продуктов, а также, для мясных консервов – мясо, для рыбных консервов – рыбу, для консервированных овощей и фруктов – овощи и фрукты. Следует отметить, что, поскольку некоторые промежуточные продукты получают путем переработки других сырьевых материалов, можно рассматривать такие промежуточные продукты (например, мучные продукты) в качестве конечного продукта и оценивать уровень защиты их производства на внутреннем рынке.

Следует отметить, что при применении таможенных пошлин на некоторые фрукты и овощи основной целью является максимизация платежей государству, а не защита внутреннего рынка. Например, хотя культивация бананов в Азербайджане невозможна, на них применяются 15% таможенные пошлины и 18% НДС, тогда как на импорт свежих общих продуктов не налагаются таможенные пошлины. В то время как противоположное было бы целесообразнее для защиты внутреннего рынка.

Таблица 1. Степень эффективности защиты внутреннего рынка по некоторым продуктам питания и табачным изделиям в Азербайджане (2017) (ERP)

	Таможен ные пошлины и НДС по готовой продукции (%)	Мировая цена готового продукта (в долл. США/одна единица)	Таможен ные пошлины промежуто чных продуктов или сырья (%)	Мировая цена промежуто чных продуктов или сырья (в долл. США/одна единица))	Доля промежуточн ых товаров или сырья в конечном продукте (%)	ERP_i
	t_i		t_j		a_{ij}	$\frac{t_i - \sum_j^n (t_j * a_{ij})}{1 - \sum_j^n a_{ij}}$
Мука (тонна)	15+18					0,66
Пшеница (тонна)			0+18	210	0,69	
Паста (тонна)	15+18	804,3				0,33
Мука пшеничная, твердая (тонна)			15+18	210	0,13	
Мука пшеничная, мягкая (тонна)			15+18	180	0,11	
Сыр	15+18	3500				0,33
молоко			15+18	1617	0,46	
Сливочное масло	15+18	4844				0,33
молоко			15+18	1617	0,33	
Мясная колбаса и другие подобные продукты	15+18	3711				0,33
мясо			15+18	2860	0,77	
Рыба консервирован ная	15+18	2648				0,34
рыба			14+18	1575	0,59	
Соки фруктовые и овощные	10+18	1066				-0,20
овощи			14+18	542.7	0,25	
фрукты			14+18	895.8	0,42	
Консервирован ные овощи и фрукты	15+18	1642				-0,34
овощи			14+18	542.7	0,16	
фрукты			14+18	895.8	0,27	
Сигарета (млн. единиц) , тонна	0+18	14506.3				-0,15
Табак (тонна)			15+18	2533.1	0,17	

Примечание: Рассчитано и составлено автором на основе WPCN (2020), OECD (2020).

Такое противоречие наблюдается при импорте сигарет. Неприменение таможенных и акцизных налогов на импорт сигарет и различных видов сигар стимулирует импорт таких вредных для здоровья человека товаров. С другой стороны, это может создать трудности для предприятий, занимающихся производством сигарет.

Теперь попробуем оценить ERP в других подсекторах обрабатывающей промышленности, включая производство текстиля, одежды, кожи и кожаных изделий, обуви и так далее.

Таблица 2. Степень эффективности защиты внутреннего рынка для производства некоторых продуктов перерабатывающей промышленности в Азербайджане (2017 год) (ERP)

	Таможен ные пошлины и НДС по готовой продукции (%)	Мировая цена готового продукта (в долл. США/одна единица)	Таможен ные пошлины промежуто чных продуктов или сырья (%)	Мировая цена промежуточ ных продуктов или сырья (в долл. США/одна единица))	Доля промежуточн ых товаров или сырья в конечном продукте (%)	ERP_i
	t_i		t_j		a_{ij}	$\frac{t_i - \sum_j^n (t_j * a_{ij})}{1 - \sum_j^n a_{ij}}$
Хлопчатобума жная ткань (5 тысяч квадратных метров) (~0,2 тонны * 5), тонна	15+18	3187				-0.47
Хлопок (тонна)			5+18	1886.2	0.59	
Аксессуары одежды из хлопчатобума жной ткани	15+18					0.33
Хлопчатобума жная пряжа, тонна			15+18	3000		
Производство кожаной мужской обуви ¹ (тысячи пар)	15+18	13373			0,15	0,33
Натуральная кожа ² (220 квадратных метров)			15+18	2000		

Примечание: Рассчитано и составлено автором на основе WPCT (2020).

В таблице 2 показано, что защита внутреннего рынка основных продуктов питания обеспечивается за счет таможенных платежей. Только для двух из рассмотренных нами продуктов – по номенклатуре «Фруктовые и овощные соки», а также «Консервированные

¹ Величина натуральной кожи для производства кожаной обуви в среднем составляет 22 кв. дециметра. Стоимость натуральной кожи, используемой для одной пары обуви в обувных фабриках в разных странах, колеблется от 1 до 5 долларов. Мы будем считать в среднем стоимость естественной кожи 2 долл.

² 220 квадрат метров кожи требуется для тысячи пар.

овощи и фрукты» степень эффективности защиты внутреннего рынка (ERP) является отрицательной. При производстве сигарет так же отечественное производство эффективно не защищено.

Весьма вероятно, что введение высоких налоговых пошлин на конечную и промежуточную продукцию в этих областях, а также введение НДС, предназначено не только для защиты производственного потенциала пищевой промышленности, но и предприятий сельского хозяйства, которые производят промежуточные продукты для этой отрасли. Однако степень, в которой эти меры защищают внутренний рынок, требует проведения дополнительных исследований.

Заклучение / Conclusion

В некоторых частях обрабатывающей промышленности для защиты внутреннего рынка применяются высокие таможенные пошлины. Однако введение таможенных платежей для промежуточных продуктов на том же уровне, что и для конечных продуктов (тарифы – 15, НДС – 18), привели к низкому уровню ERP. Даже при производстве хлопковой ткани ERP является отрицательной (-0, 47). Защита внутреннего рынка основных продуктов питания обеспечивается за счет таможенных платежей. Только для двух из рассмотренных нами продуктов – по номенклатуре «Фруктовые и овощные соки», а также «Консервированные овощи и фрукты» степень эффективности защиты внутреннего рынка (ERP) является отрицательной. При производстве сигарет так же отечественное производство не защищено эффективно.

Литература / References

- Akhabbar Amanar, 2013. "Samuelson and the Non-Substitution Theorem: Some Methodological Remarks,"MPRA Paper 61760, University Library of Munich, Germany.
- Berberoğlu M., Uzun U. (2017). Relationship between foreign trade and financial performance of companies. Int. Journal of Management Economics and Business, ICMEB17 Special Issue.
- Gomes, L., & Ramaswamy, K. (1999). An empirical examination of the form of the relationship between multinationality and performance. Journal of International Business Studies, 30(1), 173-188.
- Hitt, M. A., Hoskisson, R.E., & Kim, H. (1997). International diversification: Effects on innovation and firm performance in product-diversified firms. Academy of Management Journal, 40(4), 767-798.
- Lewis, Jr., R. Stephen and G.E. Stephen (1968), Measuring Protection in a Developing country: The Case of Pakistan. Journal of Political Economy, 1170-1198.
- Lu, J. W., & Beamish, P. W. (2004). International diversification and firm performance: The S-Curve hypothesis. Academy of Management Journal, 47(4), 598-609.
- OECD (2020). OECD Health Statistics 2018 Definitions, Sources and Methods. <https://stats.oecd.org/fileview2.aspx?IDFile=8e59b835-8196-426e-9297-15bc1dab652c>. İstinad tarixi: 10 mart 2020.
- Qian G. (2002). Multinationality, product diversification, and profitability of emerging US small- and medium sized enterprises. Journal of Business Venturing, 17(6), 611-633.
- WPCB (2020). Wholesale prices for US-produced Cheddar. <https://www.clal.it/en/index.php?section=cheddar>. İstinad tarixi: 04 mart 2020.
- WPCT (2020). World average price of cotton 1990-2018. <https://www.statista.com/statistics/259431/global-cotton-price-since-1990/>. İstinad tarixi: 11 aprel 2020.

Bəzi mal növləri üçün tariflərin nominal və effektiv səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Suriya Abasova

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı. Azərbaycan.

E-mail: suriya.abasova85@mail.ru

Annotasiya. Məqalə daxili bazarı qorumaq üçün müəyyən mal növləri üzrə tariflərin nominal və effektiv səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir. Aralıq dəyəri nəzərə alaraq qida məhsulları, tütün məhsulları, pambıq parçalar, pambıq parçalarından hazırlanmış geyim aksesuarları, dəri kişi ayaqqabıları və s. mallar üçün üçün daxili bazarın qorunmasının effektiv səviyyəsi hesablanmışdır.

Açar sözlər: nominal tarif səviyyəsi, effektiv tarif səviyyəsi, aralıq xərclər, daxili bazarın qorunması.

Industrial competitiveness index and improving Azerbaijan's international position on this index

Shahin Sadigov

PhD in Economics, leading research fellow, Institute of Economics of ANAS.

Azerbaijan. E-mail: shahin1971@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-5119-3995>

Abstract. The article acquaints with the essence of the industrial competitiveness index, the methodology of its determination and the position of countries in the international ranking. Our republic is compared with Russia and other South Caucasian countries on this index and the attitude expressed to our republic's position. It is noted the importance of ensuring a high level of protection of investors' rights and investments, reducing the tax burden on production-oriented businesses in the regions, complete exemptioning from taxes and customs duties on all types of imported equipment, taking serious and urgent steps to ensure the efficiency of the court and the implementation of decisions, changing in the state's attitude to business, stability in tax, customs and other business-oriented laws on improving our republic's position in international ranking on Competitive Industrial Performance Index.

Keywords: competitiveness, product competitiveness, level of country competitiveness, industry competitiveness index.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.227>

JEL F63; **UDC** 338

To cite this article: Sadikhov Sh. (2020) *Industrial competitiveness index and improving Azerbaijan's international position on this index*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 50-63.

Article history: Received – 01.03.2020; Accepted – 29.06.2020

Sənayenin rəqabət qabiliyyətliliyi indeksi və Azərbaycanın bu indeks üzrə beynəlxalq mövqeyinin yaxşılaşdırılması

Şahin Sadıqov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu,
“Sənaye Siyasəti və İnvestisiya Problemləri” şöbəsi, Azərbaycan.

E-mail: shahin1971@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-5119-3995>

Annotasiya. Məqalədə sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin mahiyyəti, onun müəyyən edilməsi metodikası araşdırılmış və beynəlxalq sıralanmada dövlətlərin mövqeyi göstərilmişdir. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə ölkəmizin Rusiya və Cənubi Qafqazın digər dövlətləri ilə müqayisəsi aparılmış və onun mövqeyinə münasibət bildirilmişdir.

Məqalədə sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə investorların hüquqlarının və investisiyaların qorunmasının yüksək səviyyədə təmin edilməsinin, regionlarda istehsal yönümlü biznes obyektlərinin vergi yükünün azaldılmasının, xaricdən idxal edilən istehsal təyinatlı bütün növ texnikanın vergi və gömrük rüsumlarından tam azad edilməsinin, məhkəmənin səmərəliliyinin və qəbul edilən qəraradların icrasının təmin edilməsi istiqamətində ciddi və təxirəsalınmaz addımların atılmasının, dövlətin biznesə münasibətinin dəyişilməsi, vergi, gömrük və digər biznes yönümlü qanunlarda sabitliyin olmasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi, ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsi, sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.227>

JEL F63; UDC 338

Məqaləyə istinad: Sadıqov Ş. (2020) *Sənayenin rəqabət qabiliyyətliliyi indeksi və Azərbaycanın bu indeks üzrə beynəlxalq mövqeyinin yaxşılaşdırılması*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 50-63.

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.03.2020; qəbul edilib – 29.05.2020

Giriş / Introduction

İqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin rəqabətqabiliyyətli olması dövlətlərin daim diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Belə ki, iqtisadiyyatı güclü və rəqabətqabiliyyətli olan dövlət beynəlxalq aləmdə öz mövqeyini qoruyur, əhalisinin yüksək yaşayış səviyyəsini təmin edir, qeyri-sabit beynəlxalq aləmdə davamlı iqtisadi inkişafa nail olur. “Rəqabətqabiliyyətlilik” termin olaraq müəssisələrə, məhsullara və heyətə aid edilir. Rəqabətqabiliyyətlilik müxtəlif kateqoriyada əmtəənin, sənaye sahəsinin və ya milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən göstəricilər olaraq rəqabətqabiliyyətlilik piramidasını əmələ gətirir. “Rəqabətqabiliyyətliliyin mahiyyəti firma və ölkə səviyyəsində fərqləndirilir. Firma səviyyəsində rəqabətqabiliyyətlilik firmaların rəqabət gücünü, yəni öz məhsullarını daxili və xarici bazarlarda satmaq gücünü əks etdirir” (CIP Index, 2020, s.9). Yəni bir firmanın qazancı digərinin zərəri hesabına başa gəlir.

Dünya iqtisadi forumu milli rəqabətqabiliyyətlik indeksini “ölkənin və onun institutlarının orta müddətli perspektivdə sabit iqtisadi artım tempini təmin etmək imkanı kimi müəyyən edir. O dövlətlərin öz vətəndaşları üçün yüksək səviyyədə rifah təmin etmək imkanlarını ölçür. Bu, ilk növbədə, ölkənin daxilində olan mənbələrdən nə dərəcədə səmərəli istifadə etməsindən asılıdır” (GTMARKET, 2020). Bundan əlavə, sərbəst bazarda həyat səviyyəsini qorumaq üçün, bir qayda olaraq, əmək məhsuldarlığının və malların və ya xidmətlərin keyfiyyətinin daim artırılması zəruridir. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edilmədən davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq olmaz. Dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bazarda rəqabətin zəif və güclü yerlərini müəyyənəndirərək özünün sənaye siyasətinə və qanunvericiliyinə müvafiq tənzimləmələri əlavə etməkdir. Bu da öz növbəsində bir çox mexanizmlərin yaranmasına səbəb olur. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi dedikdə həm daxili, həm də xarici bazar iştirakçılarının təqdim etdikləri zəngin çeşidli və yüksək keyfiyyətli məhsul və ya xidmətlərlə kifayət qədər rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik şirkətlərin mövcudluğu basə düşülür. Xarici bazarlara ixrac olunan məhsul (xidmətlərin) kəmiyyət göstəricisinin çox və keyfiyyət göstəricisinin yüksək olması rəqabət qabiliyyətlik haqqında kifayət qədər məlumat versə də, milli və xarici kapitalın inteqrasiyası prosesi ilə əlaqədar uyğunlaşma şərtləri barədə tam məlumat vermir. Bu istiqamətdə dövlətin iqtisadi mühiti yaxşılaşdırma funksiyaları özünü göstərir ki, bu da öz növbəsində xarici kapitalın cəlb edilməsi məsələlərini ortaya çıxarır. Tədqiqatın məqsədi sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksində Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə tədqiqatları əsasən xarici dövlətlərin iqtisadçı alimləri aparmışlar. Bu tədqiqat obyektinə daha çox M. Porterin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 1985-ci ildə dərc etdiyi “Competitive Advantage”, 1998-ci ildə dərc etdirdiyi “Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors” əsərlərini rəqabətqabiliyyətlik, rəqabət üstünlüyü məsələlərinə həsr etmişdir. Pavel Tomas “Strategic Management” jurnalının 2001-ci ildə dərc edilən 22-ci nömrəsində “Competitive advantage: logical and philosophical considerations” məqaləsində rəqabət üstünlüyü məsələsinə məntiqi və fəlsəfi baxış formalaşdırmışdır. Rui Vinhas da Silvanın 2013-cü ildə dərc etdirdiyi “Competitiveness in the Real Economy Value Aggregation, Economics and Management in the Provision of Goods and Services” əsərində isə real iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlik məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu sahədə tədqiqat aparmış digər xarici alimlərin də adlarını qeyd etmək olar. Respublikamızda konkret bu sahədə elə də dərinlən tədqiqatlar aparılmamışdır. Daha çox sənayenin digər problemləri tədqiq edilmişdir. Amma son dövrlərdə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmağa başlanılıb. Bu məqalədə digər müəlliflərdən fərqli olaraq sənayenin rəqabətqabiliyyətlik məsələsinə, onun hesablanması indeksinə daha çox praktiki səpkidə yanaşılmış və məsələyə respublikamızın sənayesinin beynəlxalq mövqeyinin yaxşılaşdırılması baxımdan diqqət verilmişdir. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi BMT-nin İnkişaf Təşkilatı tərəfindən beynəlxalq səviyyədə hesablandığından dövlətlər bu sıralanmada öz mövqelərini daim yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi və onun müəyyən edilməsi metodologiyası

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi konkret istehlakçı qruplarının tələbatlarını yüksək keyfiyyətli məhsullarla ödəmək üçün zəruri olan texniki, iqtisadi və təşkilati şərtləri əks etdirir. Hər hansı bir sahənin daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında rəqabət varsa, həmin müəssisələr xarici bazarlara mal ixrac edirsə, həmin sahəni rəqabətli sahə adlandırmaq olar. Digər mövqedən sahə istehsal potensialında artımı təmin edirsə, ölkə daxilində və xaricində digər sahələrlə müqayisədə investisiyaların cəlb edilməsində uğurlu nəticələrə malikdirsə, həmin sahəni rəqabətqabiliyyətli sahə adlandırmaq olar.

“Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsi aşağıdakı üç elementlə əlaqələndirilir: beynəlxalq ticarət, iqtisadi fəaliyyət və ümumi rifah” (CIP Index, 2020, s.9). Rəqabətqabiliyyətlilik "iqtisadiyyatın məhsuldarlıq və yarada biləcək rifah səviyyəsini müəyyən edən təsisatlar, siyasətlər və amillər dəsti" olaraq müəyyən edilir. Bu tərif iqtisadi durum və ümumi rifah arasında əlaqəni bildirir, lakin beynəlxalq ticarətdən bəhs etmir. Amma beynəlxalq ticarət olmadan ölkələr arasında rəqabətdən danışmaq olmaz. Ümumi mal ticarətinin 75%-ni istehsal olunan mallar, digər 25%-ni isə ilkin məhsul və ya əmtəələr təşkil edir. Bu iki mal qrupu arasındakı əsas fərq rəqabət baxımından müəyyənədicilərin fərqlənməsidir.

Sənayenin rəqabətqabiliyyətinin artması ölkənin ümumi rifahına müsbət təsir göstərir. Məsələn, yerli və beynəlxalq şirkətlərin daha çox sərmayəsini cəlb edə bilər. Sənaye sektorunun iqtisadi inkişafa töhfəsi müəssisələrin istehsal gücündən və istehsal edilmiş məhsulların dünya bazarında satışından və istehsal prosesində ixtisaslaşmadan aslıdır. İstehsalda rəqabətqabiliyyətlilikdən qazanılan faydalar təkcə sənaye sektorunun inkişafı ilə məhdudlaşmır. Sənayedə rəqabətqabiliyyətlilikdən qazanılan gəlir iqtisadiyyatın sahələrinə, kənd təsərrüfatına, sosial və digər sektorlara yayılır və texnoloji tərəqqiyə səbəb olur. Əmtəə qiymətlərindəki artımlar və ya iqtisadiyyatdakı tənəzlər sənaye sektorunun xarici zərbələrə davamlılığını artırır.

İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi ilə məşğul olan və bu sahədə dərin tədqiqatlar aparmış alim Maykl Porterdir. Porterə görə rəqabət beş rəqabət yaradıcı qüvvədə özünü göstərir: yeni rəqiblərin daxil olması, əvəzədicilərin təhdidi, alıcılıq qabiliyyəti, təchizatçıları təchiz etmə gücü, mövcud rəqiblər arasında rəqabət (Porter, 1998, s.4). Maykl Porter tərəfindən hazırlanan üç səviyyəli rəqabət analizi ölkənin, sahənin və müəssisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan maraqlarını necə idarə etdiyini göstərir. Porterin mövqeyindən milli rəqabətin formalasdırılması üç səviyyədə (müəssisə-sahə-ölkə) baş verir. Bu məsələdə ən əsas qüvvə müəssisələrdir. Dövlət də öz növbəsində onlar üçün zəruri olan mühitin yaradılmasında və rəqabətin təmin olunmasında iştirak etməlidir. Bu baxımdan rəqabətqabiliyyətlilik üç səviyyəli əlaqənin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi əsasında sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi formalaşır. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin isə öz müəyyənədiciləri (determinantları) mövcuddur ki, bu müəyyənədicilər bir neçə amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşır.

Sahənin həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyənədiciləri aşağıdakılardır:

- istehsal amilləri;
- tələb;
- oxşar və xidmət sahələrinin vəziyyəti;
- müəssisənin strategiyası, strukturu və rəqabətqabiliyyətliliyi.

Hər hansı bir sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini təhlil edərkən, məsələyə kompleks yanaşılmalı və bir çox istehsal amili və bəzi müəyyənədicilər nəzərə alınmalıdır.

Vasyayçevanın fikrincə sənayenin sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyi aşağıdakılarla müəyyən edilir (Васяйчева, 2015):

1. Dünya bazarında mövqe. Dünya bazarında mövqe isə öz növbəsində ixrac edilən məhsulların həcmi və onların satışının dinamikası göstəricisi əsasında müəyyən edilir.

2. Daxili bazarda mövqe. Daxili bazarda mövqe isə idxal edilən məhsulların həcmi və onların satış dinamikası ilə müəyyən edilir.

3. Texnoloji inkişaf səviyyəsi. Bu isə istehsal gücü, innovasiya-investisiya fəallığının səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

4. Bazarda təmərküzləşmənin səviyyəsi. Bu müvafiq sahədə iri səmərəli inkişaf edən şirkətlərin mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

5. Xammal bazası ilə təminat. Bu isə korporativ əlaqələrin inkişaf səviyyəsi, istehlakçı-istehsalçı asılılığı ilə müəyyən edilir.

Vasyayçevanın mövqeyi sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi haqqında təsəvvürü, tam olmasada, formalaşdırır. Bu mövqedə buraxılan qüsurlar, mənim mövqeyimcə, xammal bazası ilə təminat sahəsidir. Sahənin rəqabətqabiliyyətli olması üçün ən əsas şərtlərdən biri müvafiq sahənin

inkışafı üçün xammal bazasının olmasıdır. Korporativ əlaqələr xammal bazasının əsasında qurulur və inkışaf edir.

“Sənayenin rəqabətqabiliyyətlik indeksi sənaye sektorunun ölkənin inkışafına hansı səviyyədə töhfə verməsinin göstəricisidir. Bu indeks ölkə sənayesinin istehsalda və istehsal edilmiş məhsulların daxili və xarici bazarda satışında hansı səviyyədə müvəffəqiyyətli olduğunu və nəticədə struktur dəyişikliyinə və inkışafına hansı səviyyədə töhfə verdiyini göstərir” (CIP Index, 2020). Bu indeks hər birində iki göstərici olmaqla üç sahəni əhatə edir. Bu sahələr aşağıdakılardır:

- istehsal gücü və ixrac imkanları. Bu sahə sənayenin istehsal və ixrac imkanlarını əhatə edir. Bu sahəyə iki göstərici daxildir: adambaşına yaradılmış əlavə dəyər, adambaşına düşən ixrac,

- texnoloji dərinləşmə və təkmilləşmə. Bu sahəyə isə sənayeləşmənin intensivliyi və ixracın keyfiyyəti göstəriciləri daxildir.

- beynəlxalq təsirlər. Bu sahəyə isə ölkə sənayesinin dünya üzrə yaradılmış əlavə dəyərə təsiri və ölkə sənayesinin dünya üzrə məhsul ixracının həcminə təsiri göstəriciləri daxildir.

Bu üç sahədə ölkə nə qədər yüksək xal qazanarsa, sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyi bir o qədər yüksək qiymətləndirilir.

İstehsal və ixrac imkanları. Bu sahə ölkə sənayesində istehsal edilmiş malların daxili və xarici istehlakçılar arasında neçə bölüşdürülməsini müqayisə etməyə imkan verir. Bu göstərici eyni zamanda ölkənin sənayeləşmə səviyyəsini xarakterizə edir. Yəni istehsal edilmiş sənaye məhsullarının hansı hissəsi daxili və hansı hissəsi xarici bazarda reallaşdırılır. Adambaşına yaradılmış əlavə dəyər ölçüsündən aslı olmayaraq ölkələri müqayisə etmək imkanı yaradır. Bu istehsal və ixrac imkanları ölçüsünün birinci tərəfini xarakterizə edir. Bu göstərici ölkənin inkışaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır və struktur dəyişikliyi prosesindən aslı olaraq dəyişir. İqtisadiyyatın qlobalaşdığı şəraitdə ölkə sənayesinin istehsal gücü ixrac imkanlarından aslı olaraq dəyişir. İqtisadiyyatda yaradılmış əlavə dəyər ümumi hasilatdan aralıq məhsulları çıxıldıqdan sonra əldə edilən məbləğdir. Yaradılmış əlavə dəyərin ölçülməsi iqtisadi fəaliyyət növləri və fəaliyyətin həyata keçirildiyi ərazilərin məhdudlaşdırılmasını tələb edir. İqtisadi fəaliyyət növü kimi istehsalın sərhədləri Beynəlxalq Sənaye Təsnifləşdirilməsi Standartlarına uyğun müəyyən edilir. BMT-nin Sənaye İnkişaf Təşkilatı sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin qiymətləndirilməsini iki səviyyədə həyata keçirir: sahə səviyyəsində (sector level - daha çox sənayedə yaradılmış əlavə dəyər adlandırılır) və məcmu səviyyədə (aggregated level-hasil edilmiş əlavə dəyər). Adambaşına yaradılmış əlavə dəyər konkret sənaye sahələri üzrə hesablana və müqayisə edilə bilər. Buna baxmayaraq bu göstərici sadə olmaqla ölkənin ixrac durumunun elementlərini əhatə etmir. Adambaşına düşən yaradılmış əlavə dəyər isə 2010-cı ilin sabit ABŞ dolları ilə yaradılmış əlavə dəyərin ölkənin əhalisinin sayına bölməklə hesablanır. Bəzi hallarda istifadəçilər adambaşına düşən yaradılmış əlavə dəyər göstəricisi əsasında ölkələri qruplaşdıraraq sənayenin inkışaf səviyyəsini müəyyən edirlər.

İstehsal edilmiş məhsulun ixracı bu ölçünün ikinci tərəfini xarakterizə edir. Bu göstərici ölkənin istehsalçıların texnoloji dəyişikliklərə necə uyğunlaşdığını xarakterizə edir. İxrac dəyəri məhsulda yerli əlavə dəyərin payını əks etdirmədiyi üçün, ölkələr arasında istehsal güclərində baş verən dəyişiklikləri nəzərə almır.

Texnoloji baxımdan dərinləşmə və təkmilləşmə ölkə sənayesinin istehsal etdiyi məhsul növlərinin rəqabət qabiliyyətini ölçmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin müəyyən edilməsinin ikinci tərəfidir. İstehsal texnologiyası nə qədər intensiv təkmilləşsə, şirkətlər tərəfindən bir o qədər çox gəlir əldə edilir. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi texnoloji dərinləşmə və müasirləşmə üzrə ayrılıqda hesablanır. Texnoloji dərinləşmə sənayeləşmənin intensivliyi dərəcəsi və istehsal prosesinin tamlığının qiymətləndirilməsi indeksidir. Bu, orta və qabaqcıl texnologiya üzrə yaradılmış əlavə dəyərin məcmu yaradılmış əlavə dəyerdə payı, sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin ümumi yaradılmış əlavə dəyerdə, ÜDM-də payı göstəricilərindən ibarətdir. İkinci isə ixracın keyfiyyəti subindeksidir. Bu

göstərici ölkənin sənaye sektorunun integrasiya prosesinin keyfiyyəti ilə ölçülür. Orta və qabaqcıl texnologiyalı müəssisələrdə yaradılmış əlavə dəyərin ümumi yaradılmış əlavə dəyərə payı nə qədər yüksək olarsa, iqtisadiyyatda məhsuldarlığın, innovasiya fəallığının və texnoloji tərəqinin bir o qədər yüksək olmasından xəbər verir. Müəyyən sənaye sahələrində istehsal prosesinin tamlılığı yüksək olarsa, sənaye və onun sahələri üzrə bilik axını ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Bu baxımdan mütərəqqi struktur dəyişiklikləri özünə aşağı texnologiyalı, intensiv əmək fəaliyyətindən orta və yüksək texnologiyalı fəaliyyətə keçidi daxil edir. İstehsalın daha mürəkkəb strukturu sənayenin yetkinliyi, çevikliyi və fəaliyyətin daha artan növünə keçid bacarığından xəbər verir. Beləliklə, ölkələrin ümumi sənaye istehsalının və istehsal edilmiş məhsulların ixracı strukturlarını fərqləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək texnologiyalı məhsullar xarici bazarlarda rəqabətlə üzləşdiyindən ixracın xarakteristikasının verilməsi sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin bir göstəricisidir. Odur ki, ixracın keyfiyyəti orta və qabaqcıl texnologiyalı məhsullar ixracının ümumi məhsullar (emal sənayesi) ixracında payı və məhsullar (emal sənayesi) ixracının ümumi ixracda payı ilə ölçülür. Qeyd edim ki, orta və qabaqcıl texnologiyalı məhsullar dedikdə kimya, maşın və avadanlıqlar, dəftərxana və elektron hesablama maşınları, elektrik maşınları, radio, televiziya və rabitə üçün aparatura, tibb ləvazimatları və optik alətlər, mexaniki və sair saatlar, avtomobil və sair nəqliyyat avadanlıqları istehsalı sahələrində yaradılan məhsullar başa düşülür.

Beynəlxalq təsirlər. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi yekun olaraq sənaye malları baxımından ölkənin dünya bazarındakı mövqeyini xarakterizə edir. Bu göstərici ölkənin dünya əlavə istehsal dəyərində payı və dünya ticarətində ölkə sənayesi məhsullarının payı göstəricilərindən ibarətdir. Bu pay nə qədər yüksək olarsa, ölkənin aqlomerasiya, əhatə dairəsi və miqyas effektlərindən faydalanmaq imkanı bir o qədər yüksək olar. Bu faydalara infrastrukturda sərmayə mübadiləsi və ticarət razılaşmalarında daha çox pay əldə etmək gücü də daxildir.

Nəticə və müzakirələr

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə beynəlxalq durum və ölkələrarası müqayisəli təhlil

Dünya sənayesi dinamik inkişafı xarakterizə edilir. Sənaye mallarının satışından əldə olunan gəlirin həcmi iqtisadi tərəqqini stimullaşdırır, ölkələrdən müasir istehsal güclərinin, yüksək texnoloji infrastrukturun və təhsilin inkişafına sərmayə qoymağı tələb edir. Ölkələr və şirkətlər iqtisadi rifah səviyyəsini artırmaqla yanaşı yeni texnoloji səviyyəyə keçməyə səy göstərir, bazarlar uğrunda mübarizə aparırlar. İstehsalın texnoloji və maddi cəhətlərinin birləşməsi əsasında innovativ texnologiyaların tətbiqi həm müəssisə, həm də dövlət səviyyəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından daha vacib hesab edilir.

Sənayenin durumuna gəldikdə isə, qeyd edim ki, dünya sənaye məhsulunun 60% ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya və Hindistanın payına düşür. Bu ölkələr sənaye istehsalının beynəlxalq meylini müəyyən edir. Bu ölkələrin sənayesində rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi yüksəkdir. Dünya sənaye istehsalının 60%-dək hissəsi və beynəlxalq sənaye məhsulu ticarətinin 44%-i bu ölkələrin payına düşür. Qeyd edim ki, Çinin ayrıca payı 27% təşkil edir. Dünya iqtisadiyyatının təhlili göstərir ki, heç də aparıcı dövlətlər dünya bazarında öz mövqelərini asanlıqla itirmək və dəyişmək iqtidarında deyillər. Dünya iqtisadiyyatında oynadığı rol baxımdan 20 aparıcı dövlətin göstəricilərini 1980-2018-ci illər üzrə müqayisə etdikdə görürük ki, əsas oyunçular faktiki olaraq dəyişilməmiş qalmış, yalnız üç yeni oyunçu meydana gəlmişdir. Təhlil göstərir ki, məhz bu 20 aparıcı dövlət qlobal iqtisadiyyatın lokomotivləri hesab edilir və dünya sərvətinin çox hissəsi onlara məxsusdur. Dünyanın ilk 10 aparıcı dövlətinin dünya ÜDM-də payı 67%, 20 aparıcı dövlətin isə bu göstəricidə payı 81%-dir. Qalan 172 ölkə birlikdə ÜDM-nin 1/5 hissəsini verir. ABŞ 1871-ci ildən dünya iqtisadiyyatında öz aparıcı mövqeyini saxlayır. Bu dövlətdə ÜDM-in həcmi 2017-ci ildə 19.39 trilyon dollar olmuşdur. Struktur baxımdan yanaşsaq, qeyri istehsal sektorunun ABŞ-ın ÜDM-də xüsusi çəkisi 80%, istehsalın xüsusi çəkisi

isə 15% təşkil etmişdir. 2016-cı ildə ABŞ dünya sənaye məhsulunun 10.39% hissəsini vermiş və 2-ci yerdə olmuşdur. Çin dünya iqtisadiyyatında 2-ci aparıcı dövlət olmaqla dünyanın istehsal və ticarət mərkəzinə çevrilib. Bu ölkənin ÜDM-nun həcmi 2017-ci ildə 12.01 trilyon ABŞ dolları olmuşdur. Əhalinin sayının çox olması baxımından Çin adambaşına düşən ÜDM üzrə 72-ci yerdə olmaqla dünyanın liderlərinin siyahısına daxil ola bilmir. Çin dünya sənaye məhsulunun 1/4, yəni 25% hissəsinə qədərini verir və liderdir. Yaponiya dövləti dünya iqtisadiyyatında 3-cü olmaqla daxili tələbatın zəif olması və yüksək dövlət borcu ilə xarakterizə edilir. Sonrakı yerləri AFR, Böyük Britaniya, Hindistan, Fransa, Brazilya, İtaliya, Kanada, Cənubi Koreya, Rusiya və digər dövlətlər tutur. 2016-cı ilin məlumatına əsasən, Hindistan dünya sənaye məhsulunun 6.93% vermiş və dünya sənayesində 3-cü yerdə durur. 2016-cı ilin məlumatına əsasən Çin, ABŞ və Hindistan dünya sənaye məhsulunun 41.77% vermişdir (World Insights, 2019).

İndi dünya dövlətlərinin rəqabətqabiliyyətlik indeksi üzrə məlumatlara baxaq. Cədvəl 1-də 2015-2017-ci illərdə dünyanın bir sıra dövlətləri üzrə sənayenin rəqabətqabiliyyətliyi indeksi verilmişdir. Cədvəl 2-də isə sənayenin rəqabətqabiliyyətliyi subindeksləri üzrə dünyanın bir sıra dövlətlərinin məlumatları verilmişdir.

Cədvəl 1. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliyi indeksi (2015-2018)

Sıra	Ölkənin adı	2015-ci ildə sıra	2016-cı ilə xal	2016-cı ildə sıra	2017-ci ildə sıra	2018-cı ildə xal	2018-ci ildə sıra
1	Almaniya	1	0.5234	1	1	0.5234	1
2	Yaponiya	2	0.3998	2	2	0.3998	2
3	Çin	3	0.3764	4	3	0.3764	3
4	ABŞ	4	0.3726	3	5	0.3726	4
5	Koreya Respublikası	5	0.3667	5	4	0.3667	4
6	İsveçrə	6	0.3207	6	7	0.3207	6
7	İrlandiya	7	0.3172	7	6	0.3172	7
8	Belçika	9	0.2807	9	8	0.2807	8
9	İtaliya	10	0.2733	10	9	0.2733	9
10	Türkiyə	29	0.1242	29	28	0.1242	29
11	Rusiya	31	0.1047	32	31	0.1047	32
12	Belarus	47	0.0657	49	46	0.0657	47
13	Estoniya	48	0.0647	48	48	0.0647	48
14	Latviya	59	0.0474	58	57	0.0474	59
15	Ukrayna	64	0.0407	64	67	0.0407	64
16	Qazaxıstan	67	0.0372	69	66	0.06717	69
17	Gürcüstan	98	0.0135	97	94	0.0135	97
18	Ermənistan	103	0.0128	99	99	0.01279	99
19	Azərbaycan	115	0.0101	107	115	0.01014	107
20	Qırğızıstan	124	0.0066	121	118	0.00656	121

Mənbə: CIP (2020).

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, sənayenin rəqabətqabiliyyətlik indeksində 1-ci mövqə Almaniya dövlətinə məxsusdur. Yaponiya, Çin və ABŞ sonrakı yerlərdə sıralanıb. Bu ölkələrin mövqeyi demək olar ki, 2016-2018-ci illərdə dəyişilməmiş qalmışdır. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliyi indeksində respublikamız 2015-ci ildə 115, 2016-cı ildə 107, 2017-ci ildə 115, 2018-ci ildə 107-ci yerdə olmuşdur. Qeyd edim ki, bu indeks üzrə respublikamız Gürcüstan və Ermənistan respublikalarından geridə qalır. Bu da respublikamız üçün müsbət hal hesab edilmir.

Cədvəl 2. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi və onun tərkib göstəriciləri üzrə dövlətlərin mövqeyi və xallar (2018-ci il).

Sıra	Ölkələrin adları	Qlobal sıra	İndeks xalı	İstehsal gücü və ixrac	Texnoloji dərinləşmə və təkmilləşmə	Dünya təsiri
1	Almaniya	1	0.5234	7	5	3
2	Yaponiya	2	0.3998	17	10	4
3	Çin	3	0.3764	48	9	1
4	ABŞ	4	0.3726	27	28	2
5	Koreya Respublikası	5	0.3667	13	1	5
6	İsveçrə	6	0.3207	2	13	17
7	İrlandiya	7	0.3172	1	4	26
8	Beçika	8	0.2807	3	21	12
9	İtaliya	9	0.2733	19	23	7
10	Türkiyə	29	0.1242	50	41	22
11	Rusiya	32	0.1047	61	76	18
12	Belarus	47	0.0657	51	22	57
13	Estoniya	48	0.0647	25	38	70
14	Latviya	59	0.0474	41	54	75
15	Ukrayna	64	0.0407	92	57	51
16	Kazaxistan	69	0.037117	68	104	61
17	Gürcüstan	97	0.0135	96	81	112
18	Ermənistan	99	0.012790	95	103	114
19	Azərbaycan	107	0.010140	109	137	100
20	Qırğızıstan	121	0.006561	128	108	129

Mənbə: CIP (2020).

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi subindekslərinə gəldikdə, qeyd edim ki, 2018-ci ildə respublikamız istehsal gücü və ixrac subindeksinə görə 109, texnoloji dərinləşmə və təkmilləşmə subindeksinə görə 137, dünya təsiri subindeksinə görə isə 100-cü yerdə durur. Qeyd edim ki, yalnız dünya təsiri subindeksinə görə respublikamız Gürcüstan və Ermənistan respublikalarından öndə qərarlaşıb. Bu da neft və qaz ixracı ilə bağlıdır.

Cədvəl 3. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin göstəriciləri (2015-2017)
(ilk yerləri tutan ölkələr üzrə)

Yer	Göstəricilər	Almaniya		Yaponiya		Çin		ABŞ	
		2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
1	Adambaşına indikatorlar								
1.1	Adambaşına istehsal məhsulları ixracı	14493.58	15884.06	4566.45	4925.69	1437.62	1547.17	2817.1	2966.03
1.2	Sənaye sahəsində yaradılmış əlavə dəyər	9729.64	10064.27	9863.13	10190.69	2123.26	2253.51	5990.45	6057.52
2	Dünyada pay indikatoru								
2.1	Dünya istehsalçıların ticarətinə ölkənin təsiri	0.101	0.1076	0.0496	0.0518	0.1716	0.1799	0.0772	0.0794
2.2	Dünyada əlavə dəyər yaradılmasına ölkənin təsiri	0.0633	0.0632	0.1	0.0993	0.2366	0.2429	0.1532	0.1503
3	Orta və yüksək texnologiyalı fəaliyyətdə pay								
3.1	Ümumi istehsal ixracında orta və yüksək texnologiyalı istehsal ixracının payı	0.7447	0.7423	0.8131	0.8103	0.5913	0.5996	0.6577	0.6357
3.2	Orta və yüksək texnoloji istehsal üzrə əlavə dəyərin sənayedə yaradılmış əlavə dəyərdə payı	0.6245	0.6168	0.5677	0.5677	0.4145	0.4145	0.4772	0.4697
4	Milli aqreqatorların payı								
4.1	İstehsal ixracının ümumi ixracda payı	0.8855	0.9016	0.9045	0.8995	0.9619	0.9635	0.7401	0.7361
4.2	Əlavə yaradılmış dəyərin ÜDM payı	0.2108	0.2133	0.2086	0.2114	0.3135	0.3127	0.1141	0.1136

Mənbə: CIP (2020).

Cədvəl 3-ün məlumatlarından görünür ki, adambaşına indikatorlar üzrə Almaniyanın mövqeyi digər aparıcı ölkələrin mövqeyindən daha üstündür. Belə ki, adambaşına istehsal məhsulları ixracına görə Almaniyanın göstəricisi ən yaxın izləyicisi Yaponiyadan 3 dəfədən də çoxdur. Bu isə Almaniya dövlətinin ixracyönlü iqtisadiyyata malik olmasının göstəricisidir. Sənaye sahəsində yaradılmış əlavə dəyər göstəricisində Yaponiyanın mövqeyi Almaniyanın mövqeyindən bir qədər yaxşıdır. Bu isə Yaponiya şirkətlərinin daha çox gəlirlə işləməsinin göstəricisidir. Dünyada pay subindeksi üzrə Çinin göstəriciləri daha üstündür. Bu dünya iqtisadiyyatında onun aparıcı rolu ilə izah edilir. Belə ki, bu dövlətlər dünya sənaye məhsulunun böyük hissəsini verir və dünya iqtisadiyyatına təsiri daha böyükdür. Orta və yüksək texnologiyalı fəaliyyətdə pay subindeksi üzrə Yaponiyanın mövqeyi digər dövlətlərdən daha üstündür. Milli aqreqatorların payı subindeksi üzrə isə Çinin mövqeyi daha yaxşı sayılır.

Cədvəl 4. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi göstəriciləri üzrə sıralanma (2016-2018)

N	Ölkələrin adları	Beynəlxalq sıra		İstehsal və ixrac imkanları		Texnoloji dərinləşdirmə və təkmilləşdirmə		Dünya təsiri	
		2016	2018	2016	2018	2016	2018	2016	2018
1	Almaniya	1	1	7	7	5	5	3	3
2	Yaponiya	2	2	18	17	8	10	4	14
3	Çin	5	3	53	48	4	9	1	1
4	ABŞ	3		32		27		2	
5	Koreya Respublikası	4	5	11	13	1	1	5	5
6	Singapur	9	12	2	4	3	3	27	28
7	İsveçrə	6	6	1	2	12	13	18	17
8	İrlandiya	14	7	3	1	11	4	30	26
9	Belçika	7	8	4	3	20	21	17	12
10	İtaliya	10	9	21	19	23	23	7	7
11	Niderland Krallığı	8	10	5	5	29	30	14	11
12	Fransa	11	11	22	23	24	20	6	6
13	Avstriya	13	14	6	6	16	16	25	24
14	İsveç	16	15	8	9	18	17	24	27
15	Birləşmiş Krallıq	15	16	29	31	31	27	8	9
16	İsrail	28	28	20	24	25	25	39	37
17	Türkiyə	30	29	52	50	35	41	21	22
18	Rusiya Federasiyası	31	32	56	61	77	76	11	18
19	Latviya	39	40	26	29	40	37	61	59
20	Belarus	41	47	44	51	21	22	55	57
21	Estoniya	48	48	24	25	36	30	73	70
22	Litva	58	59	41	41	60	54	76	75
23	Ukrayna	57	64	82	52	41	57	47	51
24	Gürcüstan	94	97	96	96	59	81	104	112
25	Qazaxıstan		69		68		104		61
26	Ermənistan		99		95		103		114
27	Azərbaycan		107		109		137		100
27	Moldova	111	110	107	113	83	83	118	126
28	Qırğıstan		121		128		108		129
29	Tacikistan		133		134		112		133

Mənbə: CİP (2020).

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksində Azərbaycanın mövqeyinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycan sənayesi hasilat və emal sənayesindən ibarətdir. Sənaye istehsalının sahə strukturunda 2018-ci ilin göstəricilərinə görə mədənçıxarma sənayesinin payı 73.3%, emal sənayesinin payı 21.9%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 4.1%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı 0.7% təşkil edir. Mədənçıxarma sənayesinin əsas hissəsini xam neft və təbii qaz hasilatı təşkil edir. Emal sənayesinin əsas hissəsini qida məhsullarının istehsalı təşkil edir. Sənayenin bu günkü durumu elə də ürəkaçan deyil. İxracın əksər hissəsini xam neft və təbii qaz təşkil edir. Daxili bazar isə idxaldan aslıdır. Yerli istehsal rəqabətqabiliyyətlilik parametrlərində xarici şirkətlərə ududur. Bu baxımdan sənayenin inkişafı və onun məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edilməlidir. Bu indeks üzrə keçmiş SSRİ məkanından Tacikistan, Qırğızıstan və Moldova bizdən sonrakı, yerdə qalanları

bizdən əvvəlki sıralardadır. Cədvəl 4-də sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin indikatorları məlumatları 2015-2017-ci illərdə Rusiya və Cənubi Qafqaz Respublikaları üzrə verilmişdir.

Cədvəl 4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, 2015-2017-ci illərdə adambaşına istehsal məhsulları ixracı subindeksi üzrə respublikamızın göstəricisi Rusiya və digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə daha aşağı olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə bu göstərici üzrə Ermənistan ölkəmizi 5.29 dəfə qabaqlamışdır. Eyni zamanda, bu gerilik özünü sənaye sahəsində yaradılmış əlavə dəyər subindeksində də göstərir. Dünyada pay göstəricisi üzrə məlumat Zaqafqaziya respublikalarında bir-birinə yaxındır. Ümumi istehsal ixracında orta və yüksək texnologiyalı istehsal ixracının payı subindeksi üzrə respublikamızın mövqeyi digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə daha yaxşıdır. Bu müsbət mövqe özünü orta və yüksək texnoloji istehsal üzrə əlavə dəyərin sənayedə yaradılmış əlavə dəyərdə payı subindeksində də göstərir. Beləliklə, orta və yüksək texnologiyalı fəaliyyətdə pay indikatoru üzrə respublikamızın mövqeyi Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə daha yaxşıdır. İstehsal ixracının ümumi ixracda payı subindeksində Gürcüstanın mövqeyi Ermənistan və Azərbaycan ilə müqayisədə daha yaxşıdır. Bu subindeks üzrə də Ermənistan respublikamızı qabaqlayır. Yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM payı subindeksi üzrə Gürcüstanın mövqeyi digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə daha yaxşıdır. Beləliklə, milli aqreqatorların payı indikatoru üzrə Gürcüstan, Ermənistan və ölkəmizlə müqayisədə daha yuxarı sıralarda qərarlaşıb.

Məlumat üçün bildirək ki, Ermənistan Respublikasının ixrac etdiyi məhsullar aşağıda qeyd edilib: miyon ABŞ dolları ilə filizlər, şlaklar, kül – 557.10 (ümumi ixracın 23.4%), daşlar, qiymətli metallar – 306.30 milyon (ümumi ixracın 12.9%), tütün və onun istehsal əvəzediciləri 267.60 (ümumi ixracın 11.2%), içkilər, spirtli içkilər, sirkə - 229.70 (ümumi ixracın 9.6%), geyim və aksesuarlar – 157.50 (ümumi ixracın 6.6%), dəmir, polad – 126.50 (ümumi ixracın 5.3%), alimuniyum - 96.1 (ümumi ixracın 4%), neft də daxil olmaqla mineral yanacaqlar -80.80 (ümumi ixracın 3.4%), mis 68.3 (ümumi ixracın 2.9%), hörgü və ya toxunma geyim, aksesuarlar – 53.2 (ümumi ixracın 2.2%). Mal ixracı 2017-ci ildə 214,0 milyon, 2018-ci ildə isə 238.0 milyon ABŞ dolları olub. İdxalı isə 2017-ci ildə 389,0 milyon, 2018-ci ildə isə 484,0 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ermənistan Respublikasında 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə həm idxal, həm də ixracın həcmi artıb. Ermənistanın əhalisi təqribən 2,96 milyon nəfərdir (TREND, 2020).

Gürcüstan respublikasının ixracı 2017-ci ildə 2735.8 milyon ABŞ dolları, 2018-ci ildə isə 3355.7 milyon ABŞ dolları təşkil edib. İxrac etdiyi əsas məhsulların 17.9%-ni mis, 15,8%-ni motorlu avtomobil, 8.6%-ni dəmir ərintiləri, 5.7%-ni dərman vasitələri, 5.5%-ni təzə üzüm şərabı, 46.5%-ni isə digər məhsullar təşkil edir. Əhalisi 3,99 milyon nəfərdir (EF Index, 2020).

Respublikamızda ixracın həcmi 2017-ci ildə 15319.97 milyon, 2018-ci ildə 19489,9 milyon, idxalın həcmi isə 2017-ci ildə 8783,0 milyon, 2018-ci ildə 11465,5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ölkəmizin ixracında mineral yanacaq, neft və onların qovulma məhsulları, bitum tərkibli maddələr, mineral mumlar 2017-ci ildə 90.5% (yəni 13867,16 milyon ABŞ dolları), 2018-ci ildə isə 91.7% (yəni 17878,56 milyon ABŞ dolları) təşkil etmişdir (Custom, 2020).

Rəqabətqabiliyyətliliyə müsbət təsir edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: intellektual mülkiyyətin qorunması vəziyyəti, inkişaf etmiş məhkəmə sisteminin formalaşması, ümumi təhsilin mövcudluğu, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanları, yeni bilik və texnologiyaların əldə edilməsi imkanlarının inkişafı və s. Rəqabətqabiliyyətliliyə mənfi təsir edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: dövlətin maliyyə vəsaitlərinin səmərəsiz idarə edilməsi, yüksək səviyyədə infilyasiya və s.

Cədvəl 4. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin indikatorları
(Rusiya və Zaqafqaziya Respublikaları üzrə)

n	Göstəricilər	Rusiya		Azərbaycan		Gürcüstan		Ermənistan	
		2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
1	Adabaşına indikatorlar								
1.1	Adambaşına istehsal məhsulları ixracı	875.6	1116.74	103.36	98.05	299.18	429.00	412.59	519.22
1.2	Sənaye sahəsində yaradılmış əlavə dəyər	1542.05	1561.45	333.21	322.83	441.22	465.95	411.29	435.31
2	Dünyada pay indikatoru								
2.1	Dünya istehsalçılarının ticarətinə ölkənin təsiri	0.0107	0.0133	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001
2.2	Dünyada əlavə dəyər yaradılmasına ölkənin təsiri	0.0176	0.0172	0.0003	0.0002	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001
3	Orta və yüksək texnologiyalı fəaliyyətdə pay								
3.1	Ümumi istehsal ixracında orta və yüksək texnologiyalı istehsal ixracının payı	0.2803	0.286	0.2826	0.2617	0.2908	0.3356	0.1071	0.1325
3.2	Orta və yüksək texnoloji istehsal üzrə əlavə dəyərin sənayedə yaradılmış əlavə dəyərdə payı	0.2779	0.3005	0.2804	0.1905	0.0804	0.0858	0.0462	0.0462
4	Milli aqreqatorların payı								
4.1	İstehsal ixracının ümumi ixracda payı	0.4415	0.4477	0.1109	0.0698	0.7084	0.8135	0.734	0.759
4.2	Yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM payı	0.1364	0.136	0.0572	0.0559	0.1141	0.1144	0.0981	0.0968

Mənbə: CİP (2020). Competitive Industrial Performance Index. <https://stat.unido.org/cip/#>. İstinad tarixi: 20.09.2019.

Sənayenin rəqabətqabiliyyətlilik qabiliyyətinin yüksəldilməsində mövcud problemlər

Qanunun aliliyinin təmin edilməməsi. Buraya daxildir: 1. Mülkiyyət hüquqlarının pozulması (investorların müdafiə səviyyəsinin çox aşağı olması, müsadirə riskinin yüksək olması); 2. Məhkəmələrin səmərəliliyi (məhkəmələrin müstəqil olmaması, məhkəmə prosesinin keyfiyyətinin çox aşağı səviyyədə olması, qərəzli məhkəmə qərarlarının verilməsi ehtimalının yüksək olması); 3. Dövlətin bütövlüyü (qeyri-müntəzəm ödənişlərin yüksək olması və rüşvətin mövcudluğu, korrupsiyanın olması); 4. Açıq bazarlar (ədalətli kompensasiya olmadan investisiyaların müsadirə edilməsi); 5. Maliyyə azadlığı (maliyyə və kapital bazarının inkişaf

dərəcəsinin çox aşağı səviyyədə olması).

Əlavə edək ki, Heritage Foundation təşkilatı tərəfindən hazırlanan 2019-cu il “İqtisadi azadlıq” indeksinə görə respublikamız 180 dünya ölkəsi arasında 65.4 balla 60 yerdə, 2020-ci ildə isə 69.3 balla 44 yerdə dayanır. Gürcüstan 2019-cu ildə 75.9 balla 19, 2020-ci ildə isə 77.1 balla 12, Ermənistan isə 2019-cu ildə 67.7 balla 47 yerdə, 2020-ci ildə 70.6 balla 34 yerdədir (EF Index, 2020). “İqtisadi Azadlıq İndeksi” hesabatında ölkəmiz haqqında qeyd edilir ki, qanunların aliliyinin təmin edilməsində ciddi problemlər mövcuddur. Belə ki, mülkiyyət ədalətli kompensasiya verilmədən müsadirə edilir, məhkəmə sistemini korrupsiya bürüyüb, səmərəsizdir və siyasi təzyiqlərə məruz qalır, nəticələr çox vaxt əvvəlcədən təyin edilir. Korrupsiya geniş yayılmışdır. Məhkəmə qərarları icra edilmir. Tənzimləyici maneələr Azərbaycana xarici və daxili sərmayələrin qoyulmasına mane olur (EF Index, 2020).

Nəticə / Conclusion

Yuxarıda qeyd edilən problemlərin həlli və sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün, mənim fikrimcə, aşağıda qeyd edilən təkliflərin həyata keçirilməsi daha yaxşı olar:

1. İnvestisiyaların müdafiəsi yüksək səviyyədə təmin edilməlidir, investorların hüquqları qorunmalıdır. Hər şeydən öncə qanunların aliliyi təmin edilməli və məhkəmə qərarları icra edilməlidir.
2. Yerli icra hakimiyyəti orqanları və hüquq mühafizə orqanlarının biznesin işinə müdaxiləsinə bütünlüklə son qoyulmalıdır.
3. Regionlarda istehsal yönümlü biznes obyektlərinin vergi yükü azaldılmalıdır. Daha yaxşı olar ki, regionlarda yerləşən istehsal müəssisələri mənfəət vergisindən tam azad edilsin. Bu qazanılan mənfəətin təkrar investisiya kimi yönəldilməsinə imkan yaradar.
4. Xaricdən idxal edilən istehsal təyinatlı bütün növ texnika vergi və gömrük rüsumlarından tam azad edilməlidir.
5. Məhkəmənin səmərəliliyinin və qəbul edilən qəraradların icrasının təmin edilməsi istiqamətində ciddi və təxirəsalınmaz addımlar atılmalıdır.
6. Dövlətin biznesə münasibəti dəyişməlidir. Dövlət biznesin himayədarı olmalıdır, onlara büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi mənbəyi kimi baxmamalıdır. Onlara istehsalın təşkilində, xarici bazarlara çıxmaqda dəstək göstərilməlidir.
7. Vergi, gömrük və digər biznes yönümlü qanunlarda sabitlik olmalıdır. Belə ki, qəbul edilən biznes yönümlü qanunlar minimal olaraq 10 il ərzində dəyişdirilməməlidir. Vergi, gömrük və digər biznes yönümlü qanunlarda edilən dəyişikliklərin tezliyi biznesdə qeyri-müəyyənlik yaradır. Vergilərin sayı azaldılmalı və müvafiq qanunvericilik isə sadələşdirilməlidir.
8. İstehsal təyinatlı müəssisələrə illik 2-3%-li kreditlər verilməlidir.
9. Mövcud sənaye müəssisələrinə, eləcə də sənayedə müəssisələrin yaradılması üçün xarici investisiyalar cəlb edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- CIP Index (2020). Competitive Industrial Performance Index (CIP). [https:// stat.unido.org /cip/#](https://stat.unido.org/cip/#)
İstinad tarixi: 20 mart 2020.
- Custom (2020). Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı, www.customs.gov.az/. İstinad tarixi: 23 mart 2020.
- EF Index (2020). Index of economic freedom. [https://www.heritage.org/index/ country /azerbaijan](https://www.heritage.org/index/country/azerbaijan). İstinad tarixi: 23 mart 2020.
- GTMARKET (2020). Ratings on global competitiveness index. [https:// gtmarket . ru/](https://gtmarket.ru/)

- ratings/global-competitiveness-index. İstinad tarixi: 16 aprel 2020.
- Porter, Michael E. (1998). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*.
- Porter, Michael E. (1985). *Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
- Powell, Thomas C. (2001). *Competitive advantage: logical and philosophical considerations*. *Strategic Management Journal*. 22 (9): 875–888. doi:10.1002/smj.173.
- TREND (2020). Trend of economy. [https://trendeconomy.com/data/h2/Armenia?time_period=2018-2017, 2016, 2015, 2014, 2013](https://trendeconomy.com/data/h2/Armenia?time_period=2018-2017,2016,2015,2014,2013). İstinad tarixi: 19 aprel 2020.
- World Insights (2019). Insights of worlds top economies. <https://www.investopedia.com/insights/worlds-top-economies/>. İstinad tarixi: 20 sentyabr 2019.
- Васяйчева В.А. (2015). Исследование экономического содержания категории «конкурентоспособность отрасли промышленности». *Вестник Самарского государственного университета*, № 5, с.80-88.
- Сырбу А.Н., Сперцян А.М. Оценка конкурентоспособности на основе внутренних и внешних факторов, проблемы и перспективы, <https://research-journal.org/economical/ocenka-konkurentosposobnosti-na-osnove-vnutrennix-i-vneshnix-faktorov-problemy-i-perspektivy>. İstinad tarixi: 11 mart 2020.

Анализ индекса промышленной конкурентоспособности и улучшения международный позиции Азербайджана в этом индексе

Шахин Садыгов

Доктор философии по экономике, ведущий научный сотрудник Института Экономики НАНА. Азербайджан.
E-mail: shahin1971@yahoo.com

Резюме. Статья знакомит с сущностью индекса конкурентоспособности промышленности, методикой его определения и позицией стран в международном рейтинге. Была выражена позиция нашей республики по отношению к индексу промышленной конкурентоспособности и было проведено его сравнение с другими Южно-Кавказскими государствами. В целях улучшения позиций республики по индексу промышленной конкурентоспособности в статье подчеркнута необходимость высокого уровня защиты прав инвесторов и инвестиций, снижение налоговой нагрузки на производственно-ориентированный бизнес в регионах, полное освобождение от налогов и таможенных пошлин на все виды импортируемого оборудования, отмечена необходимость принятия серьезных и неотложных мер для обеспечения эффективности суда и выполнения указов, изменение отношения государства к бизнесу, обеспечение стабильности налогового, таможенного и других законов, ориентированных на бизнес.

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкурентоспособность продукции, уровень конкурентоспособности страны, индекс конкурентоспособности отрасли.

Directions for further improvement of Azerbaijan's position in international comparative ratings on trade tariffs

Esmer Manafova

Research fellow, Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: esmer.manafova81@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8898-9391>

Abstract. The article examines international comparative ratings on trade tariffs and improving Azerbaijan's position in these rankings. The research methodology consists of comparative and analytical analysis. Azerbaijan's position in international comparative trade tariff rankings was analyzed. Azerbaijan ranks 58th out of 141 countries in the global competitiveness rankings, up 11 places from 2018. Azerbaijan ranks 49th in the "Institutions" position, 38th in the "Infrastructure" position, 23rd in the "Product Market", 21st in the "Labor Market", Business dynamics "is in 23rd place. The dynamics of the survey values on the sub-indices of the country's trade openness index for 2013-2019 shows that the positions on the spread of non-tariff restrictions and the complexity of tariffs have improved over the past period. At the same time, the values of trade tariffs and the efficiency of border clearance began to decline compared to 2015-2016. Information was provided on the Azerbaijan Trade Transparency Index, the Border Clearance Efficiency Sub-Index, and the Tariff Complexity Sub-Index.

Keywords: global competitiveness, trade tariffs, openness of trades, sub-index of effectiveness of border control, sub-index of complexity of tariffs.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.228>

JEL F1; UDC 339.9

To cite this article: Manafova E. (2020) *Directions for further improvement of Azerbaijan's position in international comparative ratings on trade tariffs*. «Economic Growth and Social Welfare », Issue I, pp. 64-74.

Article history: Received – 25.03.2020; Accepted – 17.06.2020

Ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Əsmər Mənəfova

Elmi işçi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: esmer.manafova81@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8898-9391>

Annotasiya. Məqalədə ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglər və Azərbaycanın bu reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması məsələləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın metodologiyasını müqayisəli və analitik təhlil təşkil edir. Ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyi təhlil edilmişdir. Azərbaycan qlobal rəqabət reytingində 141 ölkə arasında 58-ci yerdə olmaqla 2018-ci ilə nisbətən 11 pillə irəliləmişdir. Reytingin "İnstitutlar" mövqeyində Azərbaycan 49, "İnfrastruktur" mövqeyində 38, "Məhsul bazarı"nda 23, "Əmək bazarı"nda 21, "Biznesin dinamikliyi" mövqeyində isə 23-cü yerdə yerləşir. Ölkənin ticarət açıqlığı indeksinin subindekslərinə dair sorğu dəyərlərinin 2013-2019-cu illər üzrə dinamikasından məlum olur ki, nəzərdən keçirilən dövrdə qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması və tariflərin mürəkkəbliyi göstəriciləri üzrə mövqelər yaxşılaşmışdır. Eyni zamanda ticarət tarifləri və sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi göstəriciləri üzrə dəyərlər isə 2015-2016-cı illərə nisbətən azalmağa başlamışdır.

Açar sözlər: qlobal rəqabətçilik, ticarət tarifləri, ticarət açıqlığı, sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi subindeksi, tariflərin mürəkkəbliyi subindeksi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.228>

JEL F1; UDC 339.9

Məqaləyə istinad: Mənəfova Ə. (2020) *Ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətləri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 64-74.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.03.2020; qəbul edilib – 17.06.2020

Giriş / Introduction

Qlobal Rəqabətçilik İndeksi ilk dəfə 1979-cu ildə hazırlanmış və qeyri-müəyyən zamanlarda kompas funksiyasını yerinə yetirməkdədir (GCR, 2018). Bu indeksdən əvvəl makroiqtisadi rəqabətdə Jeffri Saks tərəfindən hazırlanmış Artım İnkişafı İndeksi və mikroiqtisadi rəqabətdə Maykl Porterin Biznesin Rəqabətqabiliyyətliyi İndeksi ayrılıqda hesablanırdı. Daha sonralar Qlobal Rəqabətçilik İndeksi hər iki indeksə ehtiva etməklə bir indekslə ifadə olundu.

Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətçilik İndeksi şirkət rəhbərləri arasında qlobal sorğunun nəticələrinin və xüsusi statistik məlumatların kombinasiyasına əsaslanan qlobal və nüfuzlu tədqiqatdır. İndeks dövlətlərin iqtisadi siyasətinin səmərəliliyini 110 parametrlə üzrə dəyərləndirən göstəricilərdən ibarətdir.

Tədqiqat iqtisadi inkişaf və rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsində maneələri müəyyən etmək, iqtisadi siyasətin səmərəliliyini təmin etmək və davamlı inkişafın təşkili üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın məqsədi ticarət tarifləri üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövcud vəziyyətini araşdırmaqdır. Məqalənin strukturu aşağıdakı kimidir: Növbəti bölmə mövzuya dair tədqiqatların təhlilindən ibarətdir. Metodologiya üçüncü bölmədə verilir. Dördüncü bölmədə əldə edilmiş nəticələr və onların müzakirəsi təqdim edilir. Burada Azərbaycanın ticarət açıqlığı indeksi üzrə, sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi subindeksi üzrə, tariflərin mürəkkəbliyi subindeksi üzrə mövqeyi müzakirə edilir. Sonuncu bölmədə isə son nəticə verilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

Rəqabətqabiliyyətlilik indeksi üzrə tədqiqatları əsasən xarici dövlətlərin iqtisadçı alimləri aparmışlar. Maykl Porter *“Rəqabət üstünlüyü. Yüksək səmərəliliyin yaradılması və davamlılığı”* (Porter, 1985), *“Rəqabət haqqında”* (Porter, 1998), *“Ölkələrin rəqabət üstünlüyü”* (Porter, 1990) əsərlərini rəqabətqabiliyyətlilik, rəqabət üstünlüyü məsələlərinə həsr etmişdir. Daniel Qrisuold (Griswold, 2009) qeyd edir ki, siyasətçilər və ekspertlər sərbəst ticarətə və qloballaşmaya qarşı hiddətlənə bilirlər, lakin onların çatdırdıqlarının çox hissəsi mifdir. Griswold sərbəst ticarətin Amerika ailəsinin ən yaxşı dostu olduğunu göstərir. Ancaq söhbət yalnız daha yaxşı və daha ucuz mallardan getmir. Griswold inandırıcı şəkildə dərin təhlil etdiyinə görə, son 30 ildə ticarət və açıq qlobal iqtisadiyyat daha firavan, demokratik və dinc bir dünya yaratdı. Reyzin Salli (Razeen, 2008) beynəlxalq ticarət siyasətinin öz yolunu itirdiyini güclü şəkildə iddia edir. O, bildirir ki, ticarət siyasəti 21-ci əsrdə iş və istehlakçı gerçəkliyindən ayrılmışdır. Dünya Ticarət Təşkilatı və sərbəst ticarət müqavilələri köhnəlmiş danışıqlar modellərinə sahibdir və azalmış gəlirlər gətirir. Dünyanın ən sürətli böyüyən iqtisadiyyatları ticarət danışıqlarını gözləmədən birtərəfli qaydada sərbəst ticarəti və qlobal integrasiyanı mənimsəyən Asiyadakı iqtisadiyyatlardır. Dünyanın İqtisadi Azadlığı ölkələrin siyasət və təsisatlarının iqtisadi azadlığı dəstəkləməsinin dərəcəsini ölçür. İqtisadi azadlığın təməl daşları şəxsi seçim, könüllü mübadilə, rəqabət azadlığı və xüsusi mülkiyyətin təhlükəsizliyidir. *“Mütəxəssislərin tiranlığı: iqtisadçılar, diktatorlar və yoxsulların unudulmuş hüquqları”* adlı əsərində Uilyam İsterli iqtisadi azadlığın və xarici yardımın kasıb ölkələrdə iqtisadi böyüməyə təsirini müqayisə edir (Easterly, 2014). İsterlinin xarici yardımın kasıb ölkələrdə iqtisadi böyüməyə heç bir müsbət təsir göstərmədiyini nümayiş etdirən araşdırmaları, iqtisadi azadlığın firavanlığa və xalqları yoxsulluqdan çıxarmağa kömək etdiyini göstərir. Todd Zenger *“Rəqabət üstünlüyündən sonra: dəyər yaradarkən davamlı artım problemini necə həll etməli”* adlı əsərində (Todd, 2016) mükəmməl bir korporativ nəzəriyyəni izah etməklə, bazar gözləntilərini qarşılamaq üçün nəzəriyyəni tətbiq edərkən, insanların qarşılaşacaqları bir çox ziddiyyətləri və qarşılıqlı uyğunlaşmaları başa düşməyə kömək edir. İllərdir davam edən araşdırma və təhlillərə əsaslanan tədqiqatçı menecerlər və rəhbərlər üçün həm dəyəri qorumaq, həm də böyüməyə imkan verən mühüm təməl yaradır.

Lakin mövcud araşdırmalarda Azərbaycanın ticarət açıqlığı indeksi üzrə, sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi subindeksi üzrə, tariflərin mürəkkəbliyi subindeksi üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə mövqeləri kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Metodologiya

2019-cu il üzrə hazırlanmış məruzə dünyanın 141 ölkəsini əhatə edir ki, bu ölkələr də dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 99%-ni təşkil edir. QRİ 103 fərdi göstəricinin aqreqatlaşması nəticəsində hesablanmaqla məlumatlar kombinasiyasını beynəlxalq təşkilatlardan, həmçinin Dünya İqtisadi Forumunun İcraçı Rəy Sorğusundan əldə edir. Göstəricilər 12 sütunda toplanmışdır.

Cədvəl 1. Göstəricilərin təsnifatı

Göstəricilər			
İnstitutlar	Makroiqtisadi sabitlik	Məhsul bazarı	Bazarın ölçüsü
İnfrastruktur	Sağlamlıq	Əmək bazarı	Biznesin dinamizmi
İKT qəbulu (adoption)	Kvalifikasiya	Maliyyə sistemi	İnnovasiya potensialı

Mənbə: (GCR, 2018) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İndeksin hesablanması istifadə edilən göstəricilər müxtəlif vahidlərdə olduğundan onlar 0-dan 100-ə qədər aralıqdan minimum-maksimum transformasiyası əsasında vahidsiz saylara (skor) çevrilir. Hər bir göstərici aşağıdakı düstur əsasında yenidən çəkiləndirilir:

$$\text{Skor}_{i,c} = (\text{value}_{i,c} - \text{wp}_i / \text{frontier}_i - \text{wp}_i) * 100 \quad (1)$$

Burada, $\text{value}_{i,c}$ – c ölkəsinin i göstəricisi üzrə dəyəri, wp_i və frontier_i minimum və maksimum dəyərlərdir. Əgər hesablama nəticəsində alınan skor qiyməti minimum dəyərdən aşağı olarsa, skor 0, əgər maksimum dəyərdən yuxarı olarsa skor 100-dür. Əgər göstərici İcraçı Rəy Sorğusundan əldə edilmişdirsə, maksimum və minimum dəyərlər müvafiq olaraq 7 və 1 aralığında dəyişir.

Araşdırmada tədqiqi nəzərdə tutulan ticarət tarifləri (Pillar 7: 7.04-7.07) 7-ci bölmə olan **Ticarət açıqlığı indeksinin** subindekslərini təşkil etməkdədir. Ticarət tarifləri ilə əlaqədar subindekslər aşağıdakılardır:

Cədvəl 2. Ticarət açıqlığı indeksi

7. Ticarət açıqlığı indeksi		
Subindeks	Mahiriyyəti	Daxilolma mənbəyi
7.04. Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması	Anket sorğusunun cavabı ölkədə qeyri-tarif (məsələn, sağlq və məhsul standartları, texniki və etiketləmə tələbləri və b.) idxal edilən məhsulların daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini nə dərəcədə məhdudlaşdırır. Sorğunun qiymətləndirməsində 1-güclü məhdudiyyət, 7- məhdudiyyətsizliyi ifadə edir.	Dünya İqtisadi Forumunun İcraçı Rəy Sorğusu (Executive Opinion Survey)
7.05. Ticarət tarifləri	Üstünlük təşkil edən tarif dərəcəsi faizlə ifadə edilir. Bu tarif hər bir ortaqlı ölkəyə uyğun gələn məhsul idxalı çəkiləri tərəfindən üstünlük təşkil edən təsiredici dərəcələrin ədədi ortasıdır. Tətbiq edilən tariflər gömrük idarəsinin idxal edilən məhsullara olan tarif dərəcələri olaraq qəbul edilir.	Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi (International Trade Centre)
7.06. Tariflərin mürəkkəbliyi	Bu göstərici ölkənin tarif rejiminin mürəkkəbliyini ölçür. Skor 1 (çox mürəkkəb) və 7 (mürəkkəb deyil) arasında dəyişir. Tarif mürəkkəbliyi 4 meyarla qiymətləndirilir: tarif dispersiyası, yüksək tariflərin (tariff peaks) nisbəti (prevalance), xüsusi tariflərin nisbəti, fərqli tariflərin sayı. Bu indeks 4 meyarın normallaşdırılmış dəyərinin sadə ədədi ortası olaraq hesablanır.	Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi (International Trade Centre)

7.07. Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi	Gömrük rəsmiləşdirməsinin hər ölkənin 8 böyük ticarət ortağındakı gömrük və digər sərhəd yoxlanış qurumları tərəfindən effektivliyini və səmərəliliyini qiymətləndirir. Miqyas 1-dən (ən pis) 5-ə (ən yaxşı) qədər dəyişir.	Dünya Bankı Qrupu Turku İqtisadiyyat Məktəbi, Logistik Performans İndeksi 2018 (The World Bank Group Turku School of Economics, Logistics Performance Index 2018.)
---	---	--

Mənbə: (GCR, 2018) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İndekslər təhlil edilərkən tətbiq edilən metodoloji yanaşmaya əsasən, ölkələr hər bir göstərici üzrə hesablanan skorun 100-ə yaxınlaşması üçün cəhd edirlər. Bu ölkədə məhsuldar artımın təmin edildiyinin göstərir. RQİ 4.0 iqtisadiyyatda zaman üzrə tərəqqini izləməyə imkan yaradır.

Nəticələr və müzakirə

Qlobal Rəqabətlik İndeksi 4.0 – Qlobal və regional meyrlər

RQİ 4.0 üzrə 84,8 skorla Singapur ən rəqabətqabiliyyətli meyarına yaxın 1-ci ölkədir. Ölkə infrastruktur, sağlamlıq, əmək bazarının funksionallığı və maliyyə sisteminin inkişafı baxımından birincidir. G20 ölkələrindən ABŞ bir pillə geriləyərək ikinci, Yaponiya 6-cı, Almaniya 4 pillə geriləyərək 4-cü və Birləşmiş Krallıq 1 pillə geriləyərək 9-cudur. Kanada 14, Koreya 13-cü yerdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdən yalnız Fransa 2 pillə irəliləyərək 15-ci, İtaliya 1 pillə irəliləyərək 30-cu yerə yüksəlmişdir.

Ayrılıqda regionlar üzrə liderlik edən dövlətlər aşağıdakılardır:

Cədvəl 3. Regionların reytingləri

Regionlar	Regionun rəqabətqabiliyyətli əsas ölkələri	Ranq
Şərqi Asiya və Sakit Okean	Singapur	1
	HonqKong	3
	Yaponiya	6
Avropa və Şimali Amerika	ABŞ	2
	Niderland	4
	İsveçrə	5
	Almaniya	7
	İsveç	8
	Birləşmiş Krallıq	9
	Danimarka	10
Latın Amerikas və Karib	Çili	33
	Meksika	48
	İsrail	20
Orta Şərq və Şimali Afrika	BƏƏ	25
	Qatar	29
	Səudiyyə Ərəbistanı	36
	Rusiya Federasiyası	43
	Qazaxıstan	55
	Azərbaycan	58
	Hindistan	68
Cənubi Asiya	Şri-Lanka	84
	Mavritaniya	52
Sub-Saxara Afrikası	Cənubi Afrika Respublikası	60

Mənbə: GCR, 2018 məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq müqayisədən məlum olur ki, 7 region üzrə Şərqi Asiya və Sakit Okean daha rəqabətli. Eyni zamanda, Azərbaycanın da təmsil olunduğu Avrasiya regionu 5-cidir.

Tədqiq etdiyimiz regionların Ticarət açıqlığı indeksi üzrə skorlarını nəzərdən keçirək. İndekslərdə yüksək skora malik regionlar Şərqi Asiya və Sakit Okean və Avropa və Şimali Amerikadır. Eyni zamanda Avrasiya regionu ticarət açıqlığı indeksi üzrə 3-cü regiondur. Ticarət açıqlığı indeksinin hesablanmasında tariflərin dərəcələri önəmlidir. Azərbaycan bu indeks üzrə 58 skoruna malik olmaqla Avrasiya üzrə orta göstəricidən (57,5) yüksək dəyərə malikdir.

Cədvəl 4. Regionların ticarət açıqlığı indeksi

Regionlar	Ticarət açıqlığı indeksi skoru
Şərqi Asiya və Sakit Okean	66.1
Avropa və Şimali Amerika	61.6
Avroasiya	57.5
Latın Amerikası və Karib	57.1
Orta Şərq və Şimali Afrika	56.7
Sub-Saxara Afrikası	52
Cənubi Asiya	43

Mənbə: (GCR, 2018) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupuna daxildir. Yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupu üçün hesablanmış ticarət açıqlığı indeksi 55,7 skor dəyərindədir. Həmçinin, Ticarət açıqlığı indeksinin “7.04. Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması” subindeksinə əsasən ilk 10 ölkə Sinqapur (83.6), Honq Konq (83.2), Finlandiya (79.4), Yeni Zelandiya (74.5), Lüksemburq (74.4), Portuqaliya (73.4), Niderland (71.5), Avstraliya (71.2), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (71.1) və Maltadır (70.5). İndeks üzrə minimum dəyərə malik ölkə Mavritaniya olmaqla 33,04 skora malikdir və 141-ci yerdədir.

7.05. Ticarət tarifləri subindeksi üzrə yüksək skora malik ölkələr Honq Konq (0), Sinqapur(0), Bruney (0.4), Mavriki (0.6), Gürcüstan (0.9), Xorvatiya (1.1), Avstriya (1.1), Belçika (1.1), Bolqarıstan (1.1) və Kiprdır (1.1). İndeks üzrə minimum dəyərlərə malik ölkələr Çad (13.8), Kamerun (14.2), Hindistan (14.4), Barbados (14.5), Misir (14.5), Zimbabve (14.6), Əlcəzair (15.1), Pakistan (15.7), Nepal (16.6), İrandır (26.9). Minimum dəyərə malik ölkələrdə tariflərin yüksək dərəcələri müşahidə edilir ki, bu da həmin ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir edir.

7.06. Tariflərin mürəkkəbliyi subindeksi üzrə Honq Konq (100.0), Çili (99.8), Sinqapur (99.0), Avstraliya (97.7), Monqolustan (96.1), Konqo (95.7), Madaqaskar (95.0), Mavritaniya (95.0), Paraqvay(94.8), Mozambik (94.7) yüksək skora malik olmaqla, tariflərin asan olması ilə fərqlənir. Tariflərin mürəkkəbliyi ilə fərqlənən ölkələr, əsasən, Avropa ölkələri, eləcə də bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdir.

7.07. Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi subindeksi üzrə inkişaf etmiş ölkələr ilk yerləri tutmaqdadır. Bu indeks üzrə ilk 10 ölkə Almaniya (4.1), İsveç (4.0), Yaponiya (4.0), Danimarka (3.9), Niderland (3.9), Sinqapur (3.9), Avstraliya (3.9), Finlandiya (3.8), Honq Konq (3.8), ABŞ-dır (3.8). Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi Pakistan, Qambiya, Haiti, Zimbabve, Nigeria, Qabon, Tacikistan, Venesuela, Burundi və Anqola kimi ölkələrdə minimum səviyyədə dəyərlərə malikdir.

Ticarətin açıqlığı indeksi: Azərbaycan

Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi (QRI) milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətlərini formalaşdıran gələcək meyilləri müəyyən etməyə imkan verir. İndeksin dəyərləri xarici və yerli investor və sahibkarlar üçün təhlil imkanları yaratmaqla dövlətin iqtisadi siyasəti üçün də istiqamətləri müəyyən edir. Azərbaycan qlobal rəqabət reytingində 141 ölkə arasında 58-ci yerdə

olmaqla 2018-ci ilə nisbətən 11 pillə irəliləmişdir. Reytingin "İnstitutlar" mövqeyində Azərbaycan 49, "İnfrastruktur" mövqeyində 38, "Məhsul bazarı"nda 23, "Əmək bazarı"nda 21, "Biznesin dinamikliyi" mövqeyində isə 23-cü yerdə yerləşir.

Ölkənin ticarət açıqlığı indeksinin subindekslərinə dair sorğu dəyərlərinin 2013-2019-cu illər üzrə dinamikasından məlum olur ki, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması və tariflərin mürəkkəbliyi göstəriciləri üzrə keçən dövr ərzində mövqelər yaxşılaşmışdır.

Cədvəl 5. Ticarətin açıqlığı indeksi.

	2013	2014	2015	2016	2017-2018	2019	2013-2019-cu illər üzrə dinamika
7.04. Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması	4.4	4.4	4.4	4.8	4.6	5	— — — — — — — —
7.05. Ticarət tarifləri	7.5	7.4	7.7	7.9	7.9	7.7	— — — — — — — —
7.06. Tariflərin mürəkkəbliyi	3.8	3.8	4.4	4.8	6.1	6.1	— — — — — — — —
7.07. Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi	3.2	3.2	3.8	4.4	2.6	2.5	— — — — — — — —

Mənbə: WEF (2019) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda, ticarət tarifləri və sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi göstəriciləri üzrə dəyərlər isə, 2015-2016-ci illərə nisbətən azalmağa başlamışdır. Qeyd edək ki, ticarət tariflərinin xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində ən əhəmiyyətli göstəricilərdən biri olmasını nəzərə almaqla, onların yerli istehsalı qoruya biləcək hədlərdə azaldılması məqsədəuyğundur.

Azərbaycan ticarət açıqlığı indeksi üzrə 60-cı yerdə (59,7 skor) qərarlaşıb. Ölkə üçün "Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması" subindeksinin dəyəri (4,98 olmaqla) 66,3 skorla 25-ci yerdədir. Bu indeks üzrə ilk 10 ölkənin aldığı dəyərlərlə müqayisədə, Azərbaycan üçün sorğudan alınmış 4,98 dəyəri 7-yə daha yaxın olduğundan, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin ticarət açıqlığına və rəqəbatqabiliyyətliyə müsbət təsir etdiyini qeyd edə bilərik.

7.05. Ticarət tarifləri subindeksinin Azərbaycan üçün dəyəri 7,8 olmaqla 93-cü yerdə (48,1 skor) qərarlaşıb. Bu indeks üzrə eyni dəyərə malik ölkələr CAR, Tayland və Madaqaskardır. Qeyd edək ki, ticarət tarifləri üzrə reyting göstəricisində ölkənin 93-cü yerdə olması beynəlxalq rəqəbat baxımından mənfi amildir.

Cədvəl 6. Ticarət açıqlığı indeksi

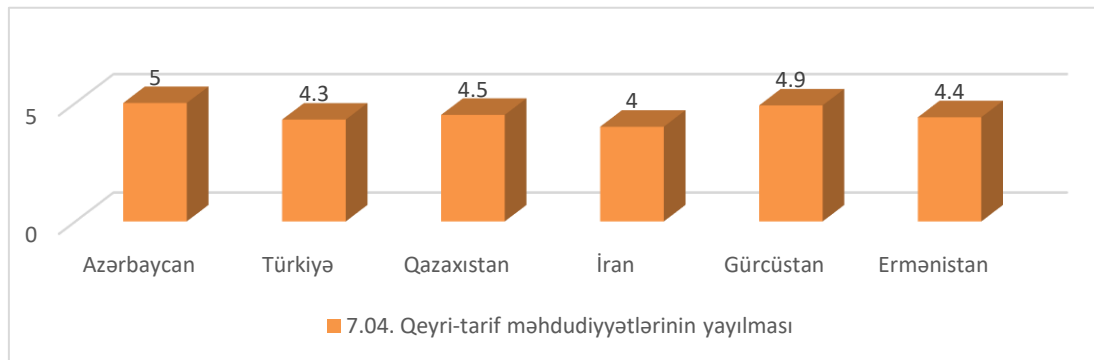
Azərbaycan: 7.Ticarət açıqlığı indeksi – 60/141 (2019)			
Subindeks	Dəyər	Yer	Skor
7.04. Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması	5,0	25	66,3
7.05. Ticarət tarifləri	7,7	93	48,1
7.06. Tariflərin mürəkkəbliyi	6,1	61	85,0
7.07. Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi	2,5	82	39,3

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

7.06. Tariflərin mürəkkəbliyi subindeksi üzrə Azərbaycan 6,1 dəyərle 61-ci yerdədir. Ölkə üzrə dəyər maksimum dəyərə yaxın olduğundan ticarət tarifləri mürəkkəb strukturlu deyildir. Bu amil rəqəbat üçün müsbət hesab edilə bilər.

7.07. Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi subindeksi üzrə Azərbaycanın aldığı 2,5 dəyərle 82-ci yerdədir. Bu indeks üzrə qəbul edilmiş sorğu dəyərlərinə əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, 2,5 dəyəri 1-ə daha yaxındır. Bu isə indeks üzrə yaxşılaşdırmanın zəruriliyini vurğulmağa əsas verir.

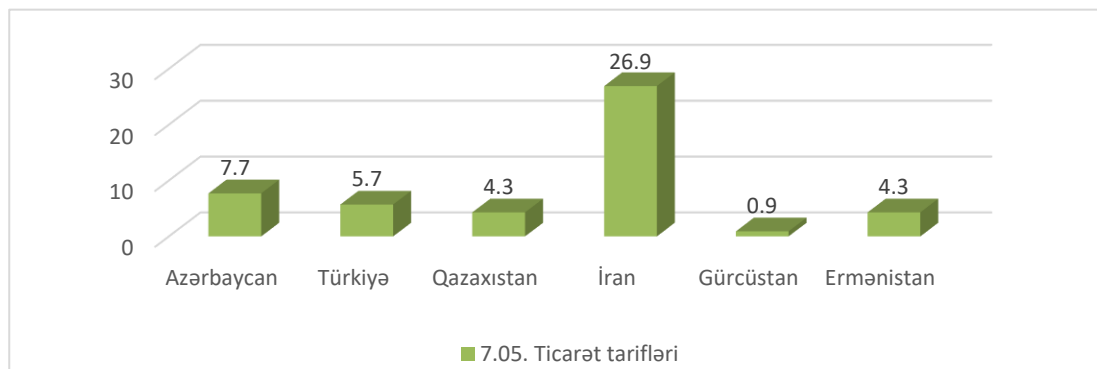
Azərbaycanın ticarət açıqlığı indeksi mövqeyini region ölkələri ilə müqayisəsini nəzərdən keçirək. Qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması göstəricisi Azərbaycan və Gürcüstan eyni dəyərlərə malik olmaqla digər ölkələrdən daha irəlidədir.

Diagram 1.

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

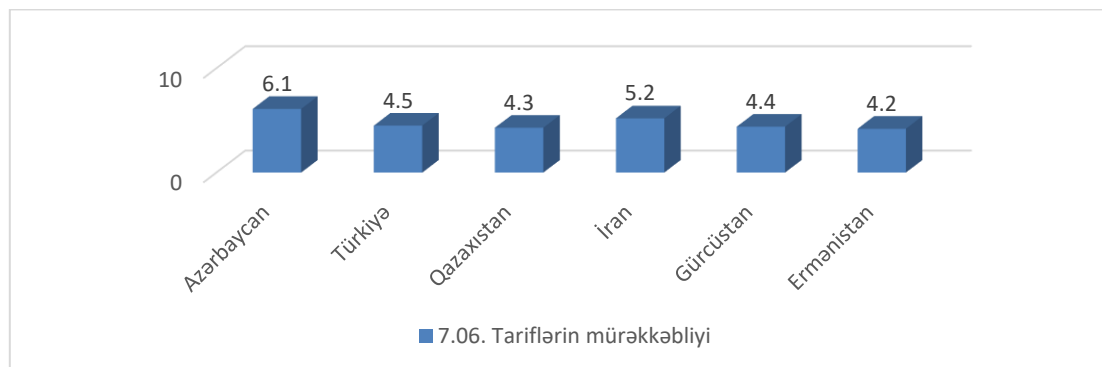
Ticarət tariflərinin dəyərləri üzrə Gürcüstan digər region ölkələri ilə müqayisədə daha irəlidədir. Azərbaycanın ticarət tarifləri göstəricisinin dəyəri, İran istisna olmaqla, digər qonşu ölkələrdən xeyli geridə qalır.

Diagram 2.

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tariflərin mürəkkəbliyi göstəricisi üzrə Azərbaycana dair dəyər region ölkələri ilə müqayisədə nisbətən yaxşıdır. Bu isə ölkəmizdə tariflərin differensiasiyasının az olması ilə əlaqədardır. Qonşu ölkələrdən İranın ticarət tarifləri dəyərində mənfi meyillilik olsa da, tariflərin mürəkkəbliyi göstəricisi Azərbaycana məxsus dəyərə daha yaxındır.

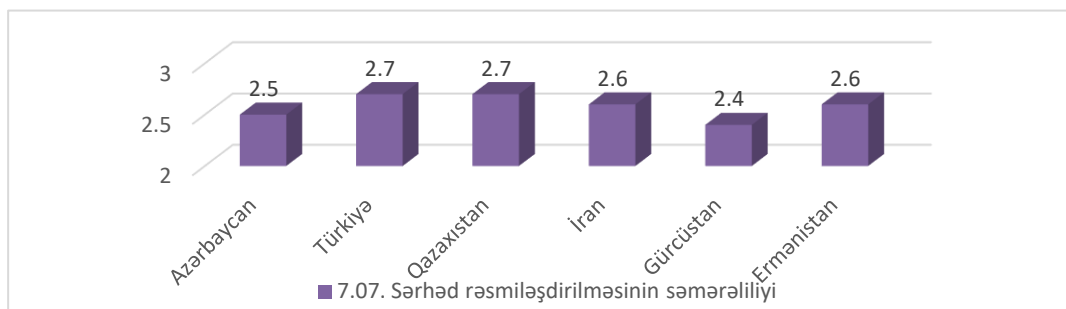

Diagram 3.

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

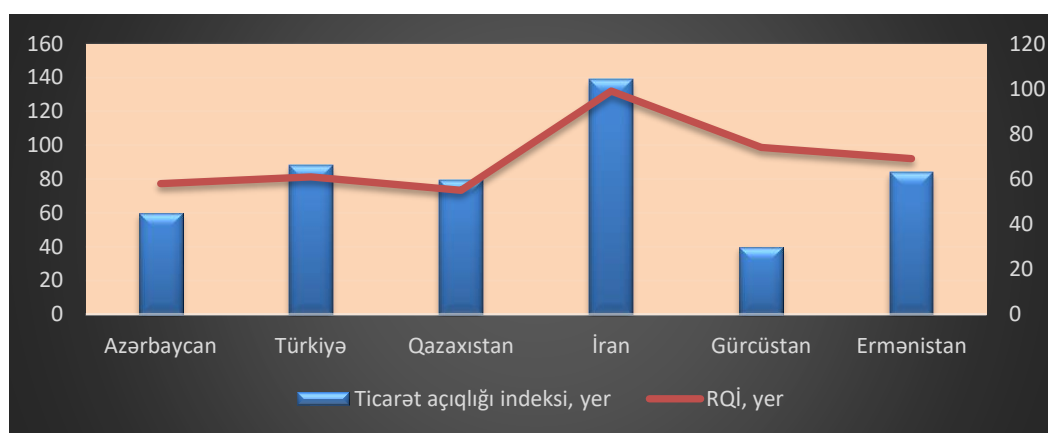

Sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi göstəricisi üzrə Azərbaycanla müqayisədə qonşu ölkələrdən bir çoxu (Türkiyə, Qazaxıstan, İran və Ermənistan) daha yüksək dəyərə malik olmaqla, daha yüksək pillədə qərarlaşıb.

Diaqram 4.

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Diaram 5.

Mənbə: statistik məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ticarət açıqlığı indeksinin rəqabət üçün olan əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu göstəricilər arasında əlaqəni region ölkələrində nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, ticarət açıqlığı göstəricisi üzrə mövqeyin yaxşılaşması Türkiyə, Qazaxıstan və İran üçün rəqabətliyyə müsbət təsir etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Rəqabət Qabiliyyətlik İndeksi (RQİ 4.0) üzrə Sinqapur 84,8 skorla ən rəqabətcabiliyyətli ölkə meyarına ən yaxın olmaqla, birinci yerdədir. Ölkə infrastruktur, sağlamlıq, əmək bazarının funksionallığı və maliyyə sisteminin inkişafı baxımından birincidir. G20 ölkələrindən ABŞ bir pillə geriləyərək ikinci, Yaponiya 6-cı, Almaniya 4 pillə geriləyərək 4-cü və Birləşmiş Krallıq 1 pillə geriləyərək 9-cudur. Kanada 14, Koreya 13-cü yerdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdən yalnız Fransa 2 pillə irəliləyərək 15-ci, İtaliya 1 pillə irəliləyərək 30-cu yerə yüksəlmişdir.

Beynəlxalq müqayisədən məlum olur ki, 7 region üzrə Şərqi Asiya və Sakit Okean daha rəqabətli. Eyni zamanda Azərbaycanın da təmsil olunduğu Avrasiya regionu 5-cidir.

Tədqiq etdiyimiz regionların Ticarət açıqlığı indeksi üzrə skorlarını nəzərdən keçirək. İndekslərdə yüksək skora malik regionlar Şərqi Asiya və Sakit Okean və Avropa və Şimali Amerikadır. Eyni zamanda Avrasiya regionu ticarət açıqlığı indeksi üzrə 3-cü regiondur. Ticarət açıqlığı indeksinin hesablanmasında tariflərin dərəcələri önəmlidir. Azərbaycan bu indeks üzrə 58 skoruna malik olmaqla Avrasiya üzrə orta göstəricidən (57,5) yüksək dəyərə malikdir. Azərbaycan yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupuna daxildir. Yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupu üçün

hesablanmış ticarət açıqlığı indeksi 55,7 skor dəyərindədir. Ölkənin ticarət açıqlığı indeksinin subindekslərinə dair sorğu dəyərlərinin 2013-2019-cu illər üzrə dinamikasından məlum olur ki, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin yayılması və tariflərin mürəkkəbliyi göstəriciləri üzrə keçən dövr ərzində mövqelər yaxşılaşmışdır. Eyni zamanda ticarət tarifləri və sərhəd rəsmiləşdirilməsinin səmərəliliyi göstəriciləri üzrə dəyərlər 2015-2016-ci illərə nisbətən azalmağa başlamışdır. Qeyd edək ki, ticarət tariflərinin xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində ən əhəmiyyətli göstəricilərdən biri olmasını nəzərə alsaq, onların yerli istehsalı qoruya biləcək hədlərdə azaldılması məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- ARXTL (1997). "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/12499>. İstinad tarixi: 12 iyun 2020.
- FŞGSQ (2013). AR Nazirlər Kabinetinin 14 oktyabr 2013-cü il tarixli 305 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Fiziki şəxslər tərəfindən istehsal yaxud kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların gömrük sərhədindən keçirilməsinin güzəştli və sadələşdirilmiş Qaydaları. <http://www.e-qanun.az/framework/27084>. İstinad tarixi: 05 iyun 2020.
- GCR (2017). The Global Competitiveness Report. http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf. İstinad tarixi: 18 aprel 2020.
- GCR (2018). The Global Competitiveness Report. <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>. İstinad tarixi: 18 aprel 2020.
- Griswold, Daniel T. (2009). Mad About Trade: Why Main Street America Should Embrace Globalization. Cato Institute, U.S.
- GM (1997). Gömrük qanunvericiliyi. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/21>. İstinad tarixi: 10 iyun 2020.
- GSMNB (2014). AR Nazirlər Kabinetinin 22 iyul 2014-cü il tarixli 263 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Gömrük sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin bəyan edilməsi Qaydaları". <http://www.e-qanun.az/framework/28199>. İstinad tarixi: 10 iyun 2020.
- GTQ (1995). "Gömrük Tarifi Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/9/f_9463.htm. İstinad tarixi: 20 may 2020.
- Indur M. Goklany (2007). The Improving State of the World: Why We're Living Longer, Healthier, More Comfortable Lives On a Cleaner Planet, Cato Institute, US.
- McGahan A.M., Porter, M.E. (1997) "How Much Does Industry Matter, Really?" // Strategic Management Journal, 18 (Summer Special Issue), pp. 15–30.
- Porter M.E. (1985). Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.
- Porter M.E. (2017). Michael Porter on Creating Competitive Advantage for Yourself. HBR Ascend.
- Porter M.E. (1998). On Competition. Boston: Harvard Business School.
- Porter M.E. (1990). The Competitive Advantage of Nations, Free Press, New York.
- Porter M.E. (1991). Towards a Dynamic Theory of Strategy. Strategic Management Journal, 12, pp. 95–117. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.4250121008/abstract>.
- Porter M.E. Retrospective: Michael Porter's Competitive Strategy. Academy of Management Executive, May 2012, Vol.16, No.2.
- Razeen Sally (2008). New Frontiers in Free Trade: Globalization's Future and Asia's Rising Role, Cato Institute, US.

- Todd R. Zenger (2016). Beyond Competitive Advantage: How to Solve the Puzzle of Sustaining Growth While Creating Value. Publisher: Harvard Business Review Publishing.
- William Easterly (2014). The Tyranny of Experts: Economists, Dictators, and the Forgotten Rights of the Poor. New York: Basic Book.
- WEF (2019). World Economic Forum Annual Report 2018-2019. <https://www.weforum.org/reports/annual-report-2018-2019>. İstinad tarixi: 10 iyun 2020.
- Yaşıl Dəhliz (2016). “Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərindən istifadə Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/32855>. İstinad tarixi: 11 iyun 2020.

Направления дальнейшего улучшения позиции Азербайджана в международных сравнительных рейтингах по торговым тарифам

Эсмер Манафова

Научный сотрудник, Институт Экономики НАНА. Азербайджан.

E-mail: esmer.manafova81@gmail.com

Резюме. В статье исследуются международные сравнительные рейтинги торговых тарифов и улучшение позиции Азербайджана в этих рейтингах. Методология исследования состоит из сравнительного и аналитического анализа. Проанализировано положение Азербайджана в международных сравнительных рейтингах торговых тарифов. Азербайджан занимает 58-е место из 141 страны в рейтинге глобальной конкурентоспособности, что на 11 позиций выше, чем в 2018 году. Азербайджан занимает 49-е место в позиции «Институты», 38-е место в позиции «Инфраструктура», 23-е место в позиции «Рынок продуктов», 21-е место в позиции «Рынок труда» ». Деловая динамика »находится на 23 месте. Динамика значений опроса по субиндексам индекса открытости торговли страны за 2013-2019 годы показывает, что позиции по разбросу нетарифных ограничений и сложности тарифов за прошедший период улучшились. При этом значения торговых тарифов и показателей эффективности пограничного контроля стали снижаться по сравнению с 2015-2016 годами. Была предоставлена информация об Индексе прозрачности торговли в Азербайджане, субиндексе эффективности таможенной очистки и субиндексе сложности тарифов.

Ключевые слова: глобальная конкурентоспособность, торговые тарифы, открытость торговли, субиндекс эффективности пограничного контроля, субиндекс сложности тарифов.

Impact of innovation on improving enterprise efficiency

Natavan Baymammadli

Training-Methodical Center of Azerbaijan State University of Economic,
senior specialist. Azerbaijan. E-mail: bnnata@yahoo.com.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6555-2039>

Abstract. The article assesses the impact of innovation on improving the efficiency of enterprises and notes the necessary measures to enhance innovation activity.

The article argues that efficiency plays an important role in enhancing competitiveness, expanding market share, and increasing enterprise profitability. There are many important factors that drive efficiency, and one of them is innovation. Innovation activities can have a greater impact on efficiency as they cover areas such as product, technology, marketing and management. For this reason, every enterprise should pay great attention to the development of innovations and carry out the necessary strategy in this direction. Based on the experience of many countries around the world, it can be noted that enterprises use various instruments to stimulate innovation. It is advisable to introduce tax incentives, implement a number of measures to expand ties between enterprises and universities and research institutes, and provide grants in order to stimulate the innovative activity of enterprises operating in our country.

Keywords: efficiency, innovation, research and development costs.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.229>

JEL D20, O31, O32; **UDC** 338.45:330.322

To cite this article: Baymammadli N. (2020) *Impact of innovation on improving enterprise Efficiency*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 75-84.

Article history: Received — 07.04.2020; Accepted — 29.06.2020

Müəssisələrdə səmərəliliyin yüksəldilməsinə innovasiya fəaliyyətinin təsiri

Natəvan Bəyməmmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Tədris-Metodiki Mərkəz,
böyük mütəxəssis. Azərbaycan. E-mail: bnnata@yahoo.com.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6555-2039>

Annotasiya. Məqalədə müəssisələrin səmərəliliyinin artırılmasında innovasiya fəaliyyətinin təsiri qiymətləndirilmiş və innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər qeyd edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətlərinin artmasında, bazar paylarının genişlənməsində və mənfəətliliklərinin yüksəlməsində səmərəliliyin böyük rolu vardır. Səmərəliliyin artmasına isə bir çox önəmli amillər təsir edir və bu amillərdən biri innovasiya fəaliyyətidir. İnnovasiya fəaliyyəti müəssisənin məhsul, texnologiya, marketinq və menecment kimi bölmələrini əhatə ediyindən səmərəliliyə daha geniş təsir etmək gücündədir. Bu səbəbdən də hər bir müəssisə innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə böyük önəm verməli və bu istiqamətdə lazımi strategiya yürütməlidir. Dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətində bir sıra alətlərdən istifadə edilir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiqi, müəssisələr ilə universitet və tədqiqat institutları arasında əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması və qrantların verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Açar sözlər: səmərəlilik, innovasiya fəaliyyəti, tədqiqat və işləmə xərcləri.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.229>

JEL D20, O31, O32; **UDC** 338.45:330.322

Məqaləyə istinad: Bəyməmmədli N. (2020) *Müəssisələrdə səmərəliliyin yüksəldilməsinə innovasiya fəaliyyətinin təsiri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 75-84.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.04.2020; qəbul edilib – 29.06.2020

Giriş / Introduction

Mövcud kəskin rəqabət şəraitində müəssisələrin mənfəətliyinin artmasına, bazar payının genişlənməsinə, rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, dəyişən istehlakçı ehtiyaclarını daha dolğun və çevik şəkildə ödənilməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri səmərəlilikdir. Yüksək səmərəliliyə nail olan müəssisələr mövcud istehsal potensialından lazımi şəkildə istifadə etməklə daha çox mənfəət əldə edə bilirlər. Müəssisə malik olduğu resurslardan daha səmərəli şəkildə yararlandığında istehsal olunan məhsul üzrə xərcləri minimum səviyyədə olur ki, bu da onun rəqabət qabiliyyətinin artmasına, istehsal olunan məhsulların satış qiymətlərinin azalmasına, daha çox istehlakçı cəlb etməsinə və bazar payının genişlənməsinə səbəb olur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin müəssisələrində səmərəliliyin azlığı mühüm problem hesab edilir. Bu da həmin müəssisələrin rəqabət mübarizəsində uduzması ilə, tədricən bazardan sıxışdırılaraq çıxarılması ilə və həmin ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin artması ilə nəticələnir. Müəssisələrdə səmərəliliyin azlığına bir çox amillər səbəb olur. Bu amillərə müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin zəifliyini, müasir tipli texnologiyaların məhdudluğunu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından lazımi şəkildə istifadə edilməməsini, işçi qüvvəsi və menecment bacarıqlarının aşağı səviyyədə olmasını qeyd etmək olar. Sadalanan amillər içərisində innovasiya fəaliyyəti daha önəmli hesab olunur. Belə ki, innovasiya fəaliyyəti müəssisənin məhsul, texnologiya, marketinq və menecment kimi bölmələrini əhatə ediyindən səmərəliliyə birbaşa, əhatəli və daha effektiv şəkildə müsbət təsir etmək gücündədir.

Innovasiya mənfəətliliyin və səmərəliliyin artırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olduğundan hər bir müəssisənin uğurunun əsasıdır və bu sahəyə lazımi diqqət göstərməyən müəssisənin gələcək fəaliyyəti sual altındadır. Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olduğundan dövlətin bu sahəyə lazımi diqqət göstərməsi tələb olunur. Dünya ölkələrinin təcrübələrinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, dövlətlər müəssisələrin innovasiya fəallığının artırılması məqsədilə müəyyən stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirirlər. Bu baxımdan da tədqiqatın məqsədi ölkədə müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin hazırkı durumunun qiymətləndirməsindən, mövcud problemlərin müəyyənəşdirilməsindən və həmin çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının irəli sürülməsindən ibarətdir.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Müəssisənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə texniki səmərəlilik, istehsal (və ya iqtisadi) səmərəliliyi, xərclərin səmərəliliyi və habelə istehsal amillərinin lazımi şəkildə bölünməsi kimi məsələlərdən istifadə edilir. Dünyanın bir sıra tədqiqatçılarının düşüncələrinə əsasən bu dörd növ səmərəlilik içərisində texniki səmərəliliyin xüsusi rolu vardır və o biri üç səmərəliliyin təmin edilməsində həlledici təsir gücünə malikdir. Texniki səmərəlilik dedikdə mövcud verilənlər əsasında daha çox məhsul istehsalı başa düşülür. Başqa sözlə desək, müəssisənin minimum verilənlər (əmək, kapital və texnologiya) ilə maksimum buraxılışa nail olduğu təqdirdə, onun texniki səmərəliliyini yüksəltmiş hesab etmək olar. Texniki səmərəlilikdə resurslardan minimum istifadə ilə hazırkı istehsal sayı, yaxud da daha artıq istehsal səviyyəsinə çatmaq əsas hədəfdir. Yəni texniki səmərəlilikdə daha az resurslar sərf etməklə müəssisənin mövcud istehsal həcmi saxlamaq və artırmaq nəzərdə tutulur.

Müəssisələrin texniki səmərəliliyinin yüksəldilməsini şərtləndirən əsas amillərə müasir tipli texnologiyalardan istifadə, yüksək səviyyəli işçi potensialına malik olmaq, habelə məhsulun layihələndirilməsi, istehsal prosesinin təşkili, marketinq və menecment kimi fəaliyyət sahələrində innovasiyaların tətbiqi aid edilir (Barasa, Kimuyu, Kinyanjui, Knobens, 2015). Müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin təşkili və inkişafı sayəsində qeyd edilənlərin hər birinə nail olmaq mümkündür.

Bir çox tədqiqatçılar innovasiyaların müəssisənin fəaliyyətinə təsiri ilə əlaqədar çoxlu sayda araşdırmalar aparmış və müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bu istiqamətdə mövcud olan ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir ki, innovasiya müəssisənin uğur qazanmasında və rəqabət mübarizəsində sağ qalmasında, habelə dayanıqlı rəqabət üstünlüyünə malik olmasında əsas amildir (Atalay, Anafarta, Sarvan, 2013).

2011-ci ildə Terrien belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, innovasiya istehsal funksiyasında dəyişikliklər yaratdığına görə mürəkkəb prosesdir. Müəssisə səviyyəsində innovasiya fəaliyyəti inkişaf və yeni məhsul yaradılmasında mühüm rol oynayan yeni ideya əldə edilməsindən asılıdır (Atalay, Anafarta, Sarvan, 2013).

Ənənəvi şəkildə innovasiya ilə müəssisə fəaliyyəti arasında müsbət əlaqənin izahı

Şumpeterin əzərlərində verilmişdir. O qeyd etmişdi ki, ilk dəfə bazara təqdim edilən innovativ yeni məhsul məhdud rəqabətlə qarşılaşır və nəticədə müəssisənin böyük məbləğdə mənfəət əldə etməsinə səbəb olur. Zaman keçdikcə bazarda mövcud olan yüksək mənfəət rəqib firmalar tərəfindən həmin məhsulun oxşarının yaradılmasına və nəticə etibarı ilə müəssisənin məhsul üzrə mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Lakin davamlı olaraq bazara yeni növ innovativ məhsul təqdim edən müəssisə yüksək mənfəət əldə edəcəkdir. Bir çox tədqiqatçılar kimi Varis və Litunen 2010-cu ildə bildirmişdilər ki, müəssisənin innovasiya fəaliyyəti onun uğur əldə etməsinə səbəb olur.

2002-ci ildə Kalanton ABŞ-ın emal və sənaye sektorunda öyrənməyə meyillilik, innovativlik və müəssisənin fəaliyyəti arasında əlaqələr ilə bağlı araşdırmasında bu nəticəyə gəlmişdir ki, müəssisənin innovativliyi müsbət şəkildə müəssisənin fəaliyyətinə birbaşa təsir edir (Atalay, Anafarta, Sarvan, 2013). Pusik və Ço bildirmişlər ki, ABŞ-ın maliyyə sektorunda müəssisənin innovativliyi, keyfiyyət, artım, gəlirlilik və bazar dəyəri arasında sıx müsbət əlaqə mövcuddur. İnnovativlik keyfiyyət və artım arasında, keyfiyyət isə innovativlik və mənfəətlilik arasında vasitədir.

Başqa bir müəllif bildirmişdir ki, müəssisənin davamlı olaraq innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olması onun uzunmüddətli uğurunun əsas mənbəyidir. Bəzi araşdırmaçılar bildirirlər ki, qlobal səviyyədə məhsulun həyat dövrünün qısalması səbəbindən rəqabət mühiti daha da kəskinləşmişdir. Bu səbəbdən də müəssisələrin rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması məqsədilə innovasiya yaratmaq bacarıqlarına malik olmaları daha çox önəm kəsb edir. Mövcud şəraitdə müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullar istehlakçıların ehtiyaclarının dəyişkən olduğuna, texnologiyaların sürətlə yeniləndiyinə, məhsulun həyat dövrünün qısaldığına və beynəlxalq rəqabətin gücləndiyinə görə daha çox ziyanla qarşılaşa bilər. Bu səbəbdən də ölçüsündən və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq hər bir müəssisə bazarda rəqabətə davam gətirmək məqsədilə innovasiya fəaliyyətini gücləndirməlidir.

Müəssisə daxili tədqiqat və işləmə fəaliyyəti nəticəsində və yaxud da xarici texnologiya cəlb etməklə səmərəliliyini artırır. Daxili tədqiqat və işləmə fəaliyyəti texnoloji səmərəliliyin əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat və işləmə sahəsinə investisiya yatan müəssisələr daha məhsuldar və səmərəlidirlər. Eyni zamanda daxili innovasiya fəaliyyətləri müəssisələrin məhsuldarlıq və səmərəliliklərinin artmasına daha çox təsir gücünə malikdir. Çünki bu texnologiyalar daxildə yaradıldığından ölkənin sosial-iqtisadi durumuna uyğundur. Bir sıra tədqiqatçıların hesablamaları nəticəsində aydın olur ki, müəssisənin tədqiqat və işləmə xərclərinin məhsul buraxılışına olan nisbətinin artması texnoloji səmərəliliyə müsbət təsir edir. Tədqiqatçı alim Torii qeyd edir ki, müəssisə yeni məhsullar və istehsal prosesi məqsədilə daxili tədqiqat və işləmə sahəsinə investisiya yatırmaqla səmərəliliyini artırır (Barasa, Kimuyu, Kinyanjui, Knobon, 2015).

Başqa bir tərəfdən, Geroski və Kameroon kimi tədqiqatçılar bildirmişlər ki, müəssisələrin xarici texnologiya cəlb etməsi onların uyğunlaşdırıcı tədqiqat fəaliyyətlərindən asılıdır. Belə ki, müəssisələr daxili tədqiqatları vasitəsilə xarici texnologiyaları öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırır bilirlər. Başqa sözlə desək, müəssisələrin xarici texnologiya əldə etməsi onların cəlb etmə potensialından, cəlb etmə potensialı isə öz növbəsində yeni biliyin yaradılmasında önəmli olan insan kapitalından və daxili tədqiqat və işləmələrdən asılıdır (Barasa, Kimuyu, Kinyanjui, Knobon, 2015). Ümumilikdə qeyd etmək olar ki, müəssisə daxilində tədqiqat və işləmə fəaliyyəti texnoloji səmərəliliyə bir sıra yollarla təsir edir. Birincisi, daxili tədqiqat və işləmə fəaliyyəti xərclərin minimumlaşdırılması və resurslardan istifadədə hədəf getmələri azaltmaqla mövcud əməliyyatların səmərəliliyini artırır. İkincisi, daxili tədqiqat və işləmə fəaliyyəti nəticəsində yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılması zamanı müəssisənin rəqabət üstünlüyü artmış olur. Beləliklə də rəqabət üstünlüyünün yaranması az miqdarda resurs xərcləri ilə daha çox sayda məhsul istehsalına səbəb olur.

Bir sıra beynəlxalq tədqiqatçılar müəssisə daxilində tədqiqat və işləmə fəaliyyətinin böyük həcmli investisiya tələb etdiyinə və yüksək riskə malik olduğuna görə inkişaf etməkdə olan

ölkələrin müəssisələri üçün xarici texnologiyaların idxal edilməsi daha səmərəli olduğunu bildirməsinə baxmayaraq, bildiyimiz kimi xarici texnologiyanın əldə edilməsi müəssisənin cəlb etmə gücündən asılıdır. Başqa sözlə desək, bəzi hallarda xarici ölkələrdən müasir tipli texnologiyaların idxalı bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olmur və həmin texnologiyaların optimal istifadəsi üçün lazım olan işçi qüvvəsinə malik deyillər. Bu səbəbdən də müəssisələrdə daxili tədqiqat və işləmə fəaliyyətinin daha effektiv olması nəzərə çarpır. Qeyd edilməlidir ki, xarici texnologiyanın cəlb edilməsi özlüyündə səmərəliliyin artmasını təmin etmir, daxili tədqiqat və işləmə ilə əlaqələndirildiyi təqdirdə texnoloji səmərəliliyin yüksəlməsinə səbəb olur.

Metodologiya

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, müqayisə, analitik ümumiləşdirmə təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, UNESCO-nun, EUROSTAT-ın, BMT-nin Avropa üzrə Komissiyasının statistik məlumat bazası təşkil edir.

Nəticələr və müzakirə

Azərbaycanda müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin mövcud durumu

Statistik rəqəmlərə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, keçən illər ərzində ölkəmizdə çoxlu sayda tədbirlər, strategiyalar, dövlət proqramları və strateji yol xəritələrinin icrası nəticəsində iqtisadiyyatımızda böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin çoxlu sayda nailiyyətlər ilə yanaşı bir sıra sahələrdə müəyyən zəifliklər mövcuddur. Bunlardan biri ölkə üzrə tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-ə nisbətidir ki, bu rəqəm təqribən 0.2% civarında dəyişir. Lakin dünyanın inkişaf etmiş və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində bu rəqəmin 1-3% və hətta 4% olduğunu müşahidə edə bilərik. ÜDM-ə nisbətən tədqiqat və işləmə xərclərinin əsasən hansı səbəbdən aşağı olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə tədqiqat və işləmə xərclərinin sektorlar üzrə bölgüsünü araşdırıb, başqa ölkələrlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, Azərbaycanda tədqiqat və işləmə xərclərinin böyük hissəsi dövlətin payına düşür (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Tədqiqat və işləmə xərclərinin sektorlar üzrə bölgüsü (%-lə)

İllər	2005	2017	2005	2017
Ölkələr	Biznes sektoru		Dövlət sektoru	
Yaponiya	77.7	78.3	8.6	15.0
Almaniya	69.6	66.2	14.0	27.7
ABŞ	72.8	63.6	12.6	22.8
Sloveniya	59.0	63.1	24.3	22.9
Fransa	62.9	56.1	17.8	32.4
Finlandiya	71.3	58.0	9.5	29.0
Böyük Britaniya	63.0	53.7	10.8	26.0
Macarıstan	45.0	52.7	28.6	31.9
Türkiyə	33.9	49.4	11.9	33.6
Norveç	53.2	42.8	15.8	46.7
Azərbaycan	19.7	7.9	74.0	85.4

Mənbə: EUROSTAT (2020); ARDSK TEM (2020).

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, ölkəmizin biznes sektorunun daxili tədqiqat və işləmə

xərclərində payı 19.7% olduğu halda, 2017-ci ildə azalaraq 7.9%-ə düşmüşdür və hətta 2018-ci ildə daha da aşağı olmuşdur. Əvəzində dövlətin payı 2005-ci ildə 74% olduğu halda 2017-ci ildə artaraq 85.4% olmuşdur. Lakin cədvəldə adları qeyd edilən başqa ölkələrin hamısında biznes sektorunun payı 40%-dən yüksəkdir. Bu səbəbdən də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə son illərdə biznes sektoru tərəfindən tədqiqat və işləməyə lazımi miqdarda vəsait ayrılmamışdır, ölkədə tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-ə nisbətən aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri elə bu problemdir.

Azərbaycanda biznes sektorunun tədqiqat və işləmə sahəsinə lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti ayırmadığından bu sahəyə ayrılan maliyyə vəsaitin böyük hissəsi fundamental tədqiqatlar qrupuna aid olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Azərbaycan və bir sıra başqa ölkələrdə 2017-ci il üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin elmi-texniki fəaliyyətin istiqamətləri üzrə bölgüsü (faizlə)

Ölkələrin adı	Cəmi (%-lə)	Fundamental tədqiqatlar	Tətbiqi tədqiqatlar	İşləmələr
Azərbaycan	100	51,4	22,4	26,2
Rusiya	100	14,9	18,2	66,9
Yaponiya	100	13,1	18,7	63,9
Koreya Respublikası	100	14,5	22,0	63,6
Belarus	100	13,4	27,3	59,3
Macarıstan	100	18,3	28,2	52,2
Çexiya	100	27,2	39,1	33,8
Qazaxıstan	100	15,7	59,4	24,9

Mənbə: UNESCO (2020).

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, 2017-ci ildə ölkəmizdə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin 51.3%-i fundamental tədqiqatlara, 22.4% tətbiqi tədqiqatlara və 26.2%-i isə işləmələrə sərf edilmişdir. Lakin bəzi MDB ölkələri və dünyanın bir sıra başqa ölkələri ilə müqayisə apardıqda aydın olur ki, bu sahəyə ayrılan vəsaitin böyük hissəsi tətbiqi tədqiqatlara və işləmələrə sərf edilmişdir. Bu da nəticə etibarı ilə müəssisə səviyyəsində tədqiqatlara lazımi diqqət göstərilmədiyinə və ayrılan vəsaitin əsasən fundamental tədqiqatlara sərf edildiyinə görə praktiki əhəmiyyətinin azlığına bir sübutdur.

Ölkəmizdə müəssisə səviyyəsində innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə problemlərin müəyyənləşdirilməsi zəruri olduğundan, bu sahədə mövcud olan maneələrə nəzər yetirmək lazımdır (cədvəl 3).

Cədvəl 3-də ölkəmizdə müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə maneə olan əsas amillər qeyd edilmişdir və bu amillər iki bölmə üzrə verilmişdir: iqtisadi amillər və istehsal amilləri. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə maneə olan əsas iqtisadi amillər öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması, dövlət tərəfindən maliyyə yardımının azlığı, yeniliklərin dəyərinin çox olması və iqtisadi risklərin yüksəkliyidir. İstehsal amillərindən isə müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması, bu sahədə ixtisaslı işçilərin azlığı və yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmamasını qeyd etmək olar.

Müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi yolları

Dünyanın bir sıra ölkələrində müəssisələrin, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması məqsədilə reallaşdırılan innovasiya siyasətləri əsasən üç qrupa bölünür: təklif yönümlü innovasiya siyasətləri (supply-side innovation policies), tələb yönümlü innovasiya siyasətləri (demand-side innovation policies) və sistemli innovasiya siyasətləri (systemic innovation policies) (Intarakumnerd, 2016).

Cədvəl 3.**Azərbaycanda sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan əsas amillər**

	İnnovasiyalara mane olan amilləri aşağıdakı kimi dəyərləndirən müəssisələrin sayı					
	əsas və ya həlləddici		əhəmiyyətli		az əhəmiyyətli	
	2017	2018	2017	2018	2017	2018
İqtisadi amillər						
öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması	20	22	40	28	13	14
dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması	14	11	18	16	16	19
yeniliklərin dəyərinin yüksək olması	8	13	22	23	17	11
yüksək iqtisadi risk	12	11	18	16	13	13
İstehsal amilləri						
müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması	8	7	28	29	16	14
ixtisaslı işçilərin çatışmaması	6	3	16	16	29	18
yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması	10	4	16	19	21	14

Mənbə: ARDSK TEM (2020).

Təklif yönümlü innovasiya siyasətləri dedikdə müəssisələrdə innovasiya sahəsinə investisiya yatırılmasının artırılması məqsədilə müvafiq stimullaşdırma nəzərdə tutulur. Bu siyasət vasitəsilə müəssisələrin tədqiqat və işləmə fəaliyyətlərini dəstəkləmək məqsədilə vergi güzəştləri, qrantlar və subsidiyalar, kreditlər və birbaşa dövlət investisiyasından istifadə edilir. Eyni zamanda təklif yönümlü siyasətlər vasitəsilə müəssisələrdə tədqiqat və işləmə sahəsində çalışan işçilərin, tədqiqatçıların və mühəndislərin treyninqləri təşkil edilir.

Tələb yönümlü innovasiya siyasəti vasitəsilə müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullar üçün müvafiq bazarların yaradılması ilə yanaşı, dövlət zəruri olduğu zaman həmin innovativ məhsulların təchizatçısına çevrilir (Intarakumnerd, 2016). Bəzi hallarda dövlətin təchizatçı olması müəssisələrə hər hansı maliyyə yardımı göstərilməsindən daha effektiv olur.

Bundan əlavə, dövlət müxtəlif mexanizmlərlə ölkədə istehsal olunan innovativ məhsulların özəl sektor tərəfindən əldə edilməsini stimullaşdırır bilər. Bu mexanizmlərə məhsullar haqqında lazımi informasiyaların yayılması, promoşin siyasətləri, innovativ məhsul alıcıları üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar tətbiq etmək və başqalarını qeyd etmək olar.

Milli İnnovasiya Sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən bəzi subyektlər arasında, yəni istehsal müəssisələri ilə universitetlər və tədqiqat institutları arasında koordinasiyanın genişləndirilməsi məqsədilə başqa bir siyasət mövcuddur ki, bəlkə də bu siyasət əvvəlkilərdən daha effektivdir, buna sistemli innovasiya siyasətləri deyilir. Bildiyimiz kimi biznes strukturlarının innovasiya fəaliyyətində müəssisədaxili, müəssisələrarası və başqa bilik yaranan təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələri əhəmiyyətli rola malikdir. Universitetlərdən və tədqiqat mərkəzlərindən istehsal müəssisələrinə biliyin hərəkəti ilə əlaqədar bir çox vasitələr mövcuddur.

Avropanın bir çox ölkələrində reallaşdırılan tədqiqatlardan aydın olur ki, istehsal müəssisələri ilə universitetlər arasında bir çox sahələrdə əməkdaşlıqlar mövcuddur. Bunlara həyat boyu öyrənmə, tədqiqat və işləmə nəticələrinin kommersiyalaşdırılması, tədris planlarının

işlənməsi, tələbələrin və təhsil işçilərinin mobilliyi, sahibkarlıq və idarəetmə kimi əməkdaşlıqları nümunə göstərmək olar. Bu əməkdaşlıqlar universitetlərin missiyaları və müəssisələrin ehtiyacları ilə əlaqədardır.

Dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübələrinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, müəssisələrlə universitet və tədqiqat institutları arasında əlaqələrin və əməkdaşlıqların genişlənməsi sahəsində müəyyən maneələr vardır. Bu maneələrin bir hissəsi ölkəmizdə də mövcuddur. Əksər hallarda müəssisələr ilə universitet və tədqiqat institutları arasında tədqiqat mövzusunun seçilməsində fikir ayrılığı yaranır. Müəssisələr əldə olunmuş nəticələrin tez bir zamanda reallaşdırılmasına maraqlı olmaqlarına baxmayaraq, universitet və tədqiqat institutları əsasən fundamental tədqiqatlara üstünlük verirlər (Pertuze, Calder, Lucas, 2010). Aparılan tədqiqatlar çox hallarda orta və uzunmüddətli dövrlərdə əldə olunur, istehsal müəssisələri isə əsasən hazırkı biznes mühitini əhatə edən qısamüddətli nəticələrə maraqlıdırlar.

Mövcud olan maneələrdən biri maraqlı tərəflərin özləri üçün əsas prioritetlərin müəyyənəndirilməsindədir. Belə ki, tədqiqatçılar çox vaxt biliyin ötürülməsinə üstünlük verirlər, yəni elmi tədqiqatlardan əldə olunan nəticələrin müxtəlif yollarla nəşr edilərək yayılmasının tərəfdarıdırlar. Lakin müəssisələr istehsal formatında çıxışa, yəni son məhsula istiqamətlənirlər. Qeyd edilən bu maneələr həmin təşkilatlar arasında sıx əlaqələrin qurulması ilə aradan qaldırıla bilər. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, istehsal müəssisələri qeyd edilən təşkilatlar ilə əlaqələrin yaradılmasından daha çox faydalanır. Belə ki, müəssisələr həmin təşkilatlar ilə əməkdaşlıq etməklə universitetlərdə mövcud olan laboratoriyalardan asan şəkildə istifadə edə bilər, qeyd edilən təşkilatların yüksək ixtisaslı işçi heyətini işə cəlb edə bilər, müəssisələr universitet və tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığa görə vergi güzəştləri əldə edə bilər, müəssisələrin rəqabət üstünlüyünün artırılmasına səbəb olan yeni texnologiyalar əldə edə bilər, müəssisələrin əmək ehtiyatlarının bilik və bacarıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, tədqiqat və işləmə sahəsində müəssisənin təcrübəsinin artmasına nail ola bilərlər. Beləliklə də qeyd etmək olar ki, istehsal müəssisələri ilə universitetlər və tədqiqat institutları arasında əlaqələrin yaradılması və genişləndirilməsi sayəsində müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərini gücləndirmək və nəticə etibarilə səmərəliliklərini artırmaq mümkündür.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmalardan aydın olur ki, müəssisələrdə səmərəliliyin yüksəldilməsi onların mənfəətliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artmasında mühüm rola malikdir. Səmərəliliyin artmasına təsir edən əsas amillərdən biri innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsidir. Tədqiqatlara əsasən əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və ölkəmizdə istehsal müəssisələrinin heç də hamısı tədqiqat və işləmə sahəsinə lazımi diqqət göstərmir. Bunun əsas səbəbləri istehsal müəssisələrinin maliyyə imkanlarının azlığı, innovasiya potensiallarının zəifliyi, lazımi işçi heyətinin yoxluğu, riskin yüksəkliyi, dövlətin bu sahəyə lazımi maliyyə vəsaiti ayırmaması və başqa amillərdir. Düşünürük ki, Azərbaycanda müəssisə səviyyəsində innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə ilk növbədə təklif yönümlü və sistemli innovasiya siyasətlərindən istifadə daha effektiv ola bilər. Həmin siyasətlərdən yararlanmaq məqsədilə dövlət aparıcı rola malik olmalı, maliyyə və təşkilati məsələlərdə yardımçı olmalıdır. Bu səbəbdən də aşağıda qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Müəssisələrin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi və onların stimullaşdırılması məqsədilə innovasiya fəaliyyətinə uyğun müəyyən növ vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi və bu sahəyə müvafiq qrantların verilməsi təsirli ola bilər. Belə ki, dövlət müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti səviyyəsinə uyğun vergi güzəştləri tətbiq etdiyi təqdirdə, müəssisələr bu sahədəki fəaliyyətlərini artırmaqla daha çox vergi güzəştləri əldə edə bilərlər. Bu da onların həmin sahə üzrə maliyyə məhdudiyyətlərində müəyyən köməklik etmiş olar. Bundan başqa dövlət müəssisələrə innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar qrantlar təqdim etməklə, birbaşa şəkildə onların innovasiya fəaliyyətlərini maliyyələşdirmiş olur.

2. Müəssisələrlə universitet və tədqiqat institutları arasında innovasiya sahəsində əlaqələrin inkişafını gücləndirmək məqsədilə bu qurumlar arasında birgə şəbəkənin yaradılması faydalı olardı. Şəbəkə dedikdə universitet və tədqiqat institutlarının müəssisələrin maraqlarına səbəb olan sahələr üzrə əməkdaşlıqlar təklif edən onlayn platformasının formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Hal-hazırda istehsal müəssisələri əsas etibarilə tədqiqat institutlarında və universitetlərdə həyata keçirilən araşdırmalar haqqında lazımi informasiyaya malik deyillər. Bunun nəticəsində aparılan araşdırmaların nəticələrinin iqtisadiyyatda tətbiqində problemlər yaranır. Eyni zamanda, universitetlər və tədqiqat mərkəzləri araşdırmaların mövzularını müəyyənləşdirərkən, bəzi hallarda müəssisələri düşündürən və müəssisələrin istifadəsinə yararlı olan mövzular haqqında lazımi bilgiyə malik olmurlar. Bu səbəbdən də müəssisələr, universitetlər və tədqiqat mərkəzlərinin iştirakı ilə müştərək onlayn platformanın yaradılması qeyd edilən hər iki məsələnin həllinə müsbət təsir edər.

3. Vergi sistemində dəyişiklik etməklə müəssisələrə universitet və tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığa görə vergi güzəştlərinin tətbiqi. Belə ki, müəssisələrin fəaliyyət dövrlərində vergi ödənişində universitet və tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıqları səviyyəsinə uyğun müəyyən güzəştlərin edilməsi onların bu əməkdaşlığı daha da artırmağa maraq yarada bilər. Bu maraq nəticəsində müəssisələr vergi güzəştlərindən yararlanmaq məqsədilə əməkdaşlığa daha çox can atacaqlar. Habelə tədqiqat institutlarının və universitetlərin maliyyələşdirilməsində istehsal müəssisələri ilə əməkdaşlıq səviyyəsinin nəzərə alınması onları müəssisələrlə daha geniş əlaqə qurmağa sövq etdirmiş olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- ARDSK TEM (2020). Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət, 2020.
- Atalay M., Anafarta N., Sarvan F. (2013, April). The relationship between innovation and firm performance: An empirical evidence from Turkish automotive supplier industry. *2nd International Conference on Leadership, Technology and Innovation Management*.
- Barasa L., Kimuyu P., Kinyanjui B., Knoben J. (2015). R&D, Foreign Technology and Technical Efficiency in Developing Countries. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a0899ee5274a31e00001a0/61056_Working_Paper_Basara_etal2015_R-D-Foreign-Technology-and-Technical-Efficiency-in-Developing-Countries.pdf. İstinad tarixi: 1 may 2020.
- DEDIAG (2014). Department of Education, Department of Industry of Australian Government. Boosting the commercial returns from research. <https://submissions.education.gov.au/Forms/higher-education-research/Documents/Boosting%20Commercial%20Returns%20from%20Research%20%20-%2024102014.pdf>. İstinad tarixi: 20 aprel 2020.
- EUROSTAT (2020). Statistics and data on Europe. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>. İstinad tarixi: 11 aprel 2020.
- Fiaz M., Naiding Y. (2012, January). Exploring the Barriers to R&D Collaborations: A Challenge for Industry and Faculty for Sustainable U-I Collaboration Growth. https://www.researchgate.net/publication/264889576_Exploring_the_Barriers_to_RD_Collaborations_A_Challenge_for_Industry_and_Faculty_for_Sustainable_U-I_Collaboration_Growth. İstinad tarixi: 25 aprel 2020.
- Goedhuys M., Hollanders H., Mohnen P. (2015). Innovation Policies for Development. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2015-chapter3.pdf6. İstinad tarixi: 05 may 2020.
- Intarakumnerd Patarapong (2016, July). Technology and Innovation Policies for Small and Medium-Sized Enterprises in East Asia. *ADB Working Paper 578*. Tokyo: Asian Development Bank Institute. İstinad tarixi: 10 may 2020.

- Nguyen M.Q., Nguyen P.V. (2013, April). The Impact of External Environment, Technology and Innovation Capacities, and Leadership Development on Organizational Performance in Food Industry. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, Vol. 3 No. 4.
- Pertuze J., Calder E., Lucas G. (2010, June). Best practices for industry-university collaboration. https://www.researchgate.net/publication/290692866_Best_Practices_for_Industry-University_Collaboration. İstinad tarixi: 7 may 2020.
- Sinani E., Jones G., Mygind N. (2003). Determinants of Firm-level Technical Efficiency: Evidence Using Stochastic Frontier Approach. 2nd Hellenic Workshop on Measurement of Efficiency and Productivity Analysis, Patras, Greece.
- UNECE (2012). United Nations Economic Commission for Europe. Fostering Innovative Entrepreneurship: challenges and policy options. Printed at United Nations, Geneva.
- UNECE (2009). United Nations Economic Commission for Europe. "Enhancing the innovative performance of firms: policy options and practical instruments", printed at United Nations, Geneva.
- UNESCO (2020). The UNESCO Institute for Statistics. <http://data.uis.unesco.org/>. İstinad tarixi: 19 aprel 2020.

Влияние инноваций на повышение эффективности предприятий

Натаван Беймамедли

Учебно-методический центр Азербайджанского Государственного Экономического Университета, старший специалист. Азербайджан.
E-mail: bnnata@yahoo.com.tr

Резюме. В статье оценивается влияние инновационной деятельности на повышение эффективности предприятий и отмечаются необходимые меры по усилению инновационной активности.

В статье утверждается, что эффективность играет важную роль в повышении конкурентоспособности, расширении доли рынка и увеличении прибыльности предприятий.

Есть много важных факторов, повышающих эффективность, и один из них - инновации. Инновационная деятельность может иметь большее влияние на эффективность, поскольку она охватывает такие области, как продукция, технологии, маркетинг и менеджмент. По этой причине каждое предприятие должно уделять большое внимание развитию инноваций и проводить необходимую стратегию в этом направлении. Основываясь на опыте многих стран мира, можно отметить, что предприятия используют различные инструменты для стимулирования инноваций. В целях стимулирования инновационной деятельности предприятий, работающих в нашей стране, целесообразно ввести налоговые льготы, реализовать ряд мер по расширению связей между предприятиями и вузами и научно-исследовательскими институтами, а также предоставлять гранты.

Ключевые слова: эффективность, инновационная деятельность, затраты на исследования и разработки.

Employment rate and female participation in wage and salaried labor force in conditions of the development of digital economy

Leyli Allahverdieva

PhD in Economics, Associate Professor, Institute of Economics of Azerbaijan

National Academy of Sciences, scientific secretary.

Azerbaijan. E-mail: leyli116@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8320-3599>

Abstract. The article is devoted to the research of how the employment rate and female participation in labor force as wage and salaried workers change in conditions of the development of digital economy. For this purpose, a number of indicators were used: the Networked Readiness Index (NRI); indicators of internet use by enterprises for selling goods and services and use of information-communication technologies for transactions with other enterprises; share of persons employed in working-age population; ratio of share of women in labor force as wage and salaried workers to share of men in labor force as wage and salaried workers. It was determined that in most countries with higher indicators of use by enterprises of ICT for transactions with other enterprises and use by them of internet for selling goods and services, share of persons employed in working-age population is higher than in countries with lower indicators of the development of digital economy. It was revealed that in most countries with higher NRI, the indicator of ratio of share of women in labor force as wage and salaried workers to share of men in labor force as wage and salaried workers is also higher than in countries with lower Index.

Keywords: digital economy, employment, labor force, index; information-communication technologies, internet.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.230>

JEL J200, J230, O300, O330; **UDC** 338.2

To cite this article: Allahverdieva L. (2020) *Employment rate and female participation in wage and salaried labor force in conditions of the development of digital economy*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 85-94.

Article history: Received — 21.02.2020; Accepted — 02.04.2020

Уровень занятости и участие женщин в наемной рабочей силе в условиях развития цифровой экономики

Лейли Аллахвердиева

Доктор философии по экономике, доцент, Институт Экономики Национальной Академии Наук Азербайджана, ученый секретарь.

Азербайджан. E-mail: leyli116@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8320-3599>

Резюме. Статья посвящена исследованию того, как изменяется уровень занятости и уровень участия женщин в наемной рабочей силе в условиях развития цифровой экономики. С этой целью использован ряд показателей: Индекс сетевой готовности (ИСГ); показатели использования предприятиями интернета для реализации товаров и услуг и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями; доля занятых в общем числе трудоспособного населения; соотношение доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы. Установлено, что в большинстве стран с более высокими показателями использования предприятиями ИКТ для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями и использования ими интернета для продажи товаров и услуг, доля занятых в общем числе трудоспособного населения выше, чем в странах с более низкими показателями развития цифровой экономики. Выявлено, что в большинстве стран с более высоким ИСГ, показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы также выше, чем в странах с более низким Индексом.

Ключевые слова: цифровая экономика, занятость, рабочая сила, индекс, информационно-коммуникационные технологии, интернет.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.230>

JEL J200, J230, O300, O330; UDC 338.2

Цитировать статью: Аллахвердиева Л. (2020) *Уровень занятости и участие женщин в наемной рабочей силе в условиях развития цифровой экономики.*

«Экономический рост и социальное благосостояние», № 1, стр. 85-94.

Статья поступила в редакцию: 21.02.2020; **Принято:** 02.06.2020

Введение / Introduction

Развитие сферы информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), активное использование возможностей ИКТ в экономических процессах приводит к ускорению темпов развития цифровой экономики. Цифровая экономика – это экономика, опирающаяся на активное использование в экономических процессах информационно-коммуникационных технологий. В развитии цифровой экономики значимая роль отводится таким инновационным технологиям, как: большие данные (Big data), облачные вычисления (Cloud computing), 3D-печать (3D printing), Интернет вещей (Internet of things), искусственный интеллект (Artificial intelligence), продвинутая робототехника (Advanced

robotics) и т.д. (UNCTAD, 2017, p. 4). Бюро экономического анализа отмечает, что «цифровая экономика включает в себя инфраструктуру, необходимую для функционирования компьютерной сети; цифровые транзакции, которые происходят с использованием этой системы («электронная коммерция»); и контент, который пользователи цифровой экономики создают и к которому получают доступ («цифровые СМИ»))» (БЕА, 2018, с. 7).

Уже сегодня наблюдается увеличение показателей развития цифровой экономики по всему миру. В последнее десятилетие мировой экспорт ИКТ-услуг и услуг, которые могут предоставляться в цифровом виде, рос более высокими темпами, чем общий экспорт услуг. В 2018-ом году экспорт услуг, предоставляемых в цифровом виде, составил 50% мирового экспорта услуг. Наблюдается увеличение значимости цифровых платформ в мировой экономике. Совокупная стоимость компаний-платформ с рыночной капитализацией более 100 миллионов долларов в 2017-ом году оценивалась более чем в 7 триллионов долларов, что на 67% больше, чем в 2015-ом году (UNCTAD, 2019, с. 6).

При этом, ускоренные темпы развития цифровой экономики вызывают все больше опасений по поводу того, каких изменений следует ожидать на рынке труда. Например, может ли мир столкнуться с такой серьезной проблемой, как снижение уровня занятости в стране? Появятся ли у женщин с появлением цифровых платформ возможности для более активного участия в рабочей силе в качестве наемных работников (в наемной рабочей силе)? Чтобы ответить на подобного рода вопросы и рассеять сомнения (либо попытаться это сделать), проведем исследование с использованием при этом соответствующих экономических показателей. Таким образом, целью данного исследования является определение того, как изменяется уровень занятости (доля занятых в общем числе трудоспособного населения) и уровень участия женщин в наемной рабочей силе (соотношение доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы) в условиях развития цифровой экономики.

Главная часть / *Main part*

Обзор литературы

Проблеме влияния развития цифровой экономики на рынок труда, в целом, посвящено немалое количество исследований, проводимых как отдельными учеными, так и международными организациями. Например, по данным Конференции Объединенных Наций по торговле и развитию, цифровизация экономики имеет важное значение для рынка труда: она приводит к созданию новых рабочих мест и профессий; люди с ограниченными возможностями получают шанс быть задействованными в экономических процессах; преодолевается проблема «расстояния». Наряду с этим, существуют определенные риски ее развития. К основным из них относят усиление конкуренции через трудовые платформы посредством Интернета, исчезновение определенных видов работ в результате автоматизации. Также отмечается, что влияние цифровизации экономики на рабочие места может изменяться в зависимости от страны и отдельных секторов (UNCTAD, 2017, с. 61-63).

О возможных различиях во влиянии цифровизации экономики на рынок труда по различным секторам экономики (с указанием того, что это влияние будет весьма ощутимым) также говорится и в статье «Цифровизация экономики и ее влияние на рынки труда» (Degryse, 2016).

В одном из исследований, посвященных определению влияния цифровых технологий на рынок труда и транспортный сектор, отмечается, что внедрение промышленных роботов повышает производительность труда, способствует созданию новых видов рабочих мест, увеличивает потребность в таких специалистах, как аналитики, разработчики программного обеспечения и др. Наряду с этим, снижается потребность в

других их видах. Например, в специалистах по бухгалтерскому учету, кассирах, аудиторах и др. (Chinorasky, Corejova, 2019).

К числу работ, нацеленных на определение влияния ИКТ, активного их использования в экономических процессах (что приводит к развитию цифровой экономики) на уровень занятости, относится статья К.Рогоффа «Влияние технологий на занятость». В ней автор отмечает, что, несмотря на то, что предприниматели многих стран по мере роста доходов пытаются заменить рабочих роботами, несмотря на то, что активное применение интернета для совершения покупок может отрицательно сказаться на занятости, рыночная экономика настолько гибкая, что ей до сих пор удавалось уходить от негативных последствий (Rogoff, 2012).

В одном из своих отчетов Всемирный Экономический Форум указывает на то, что влияние развития информационно-коммуникационных технологий на занятость зависит от того, насколько правильно трансформационные процессы регулируются. В случае применения правильных методов регулирования могут появиться новые виды работ, улучшится качество жизни людей и т.д. В противном случае, возникает риск увеличения неравенства, проблемы с расширением навыков и т.д. (WEF, 2018a, с. vii).

О появлении с цифровизацией экономики возможностей повысить уровень участия женщин в рабочей силе отмечается в статье «Возможности на рынке труда для женщин в эпоху цифровых технологий». Однако, наряду с этим, указывается и на необходимость устранения во многих странах существующих для этого барьеров (Krieger-Boden, Sorgner, 2018).

В одном из отчетов Организации Экономического Сотрудничества и Развития отмечается, что отныне женщины могут воспользоваться преимуществами цифровой трансформации, поскольку появление новых цифровых инструментов создает для них большие возможности. Использование цифровых платформ расширяет женщинам доступ к знаниям, создает более гибкие рабочие условия, что может привести к повышению уровня занятости женщин на цифровых платформах (OECD, 2018, с. 6).

В отчете Объединения по Решениям для Трудоустройства Молодежи «Цифровые вакансии для молодежи: молодые женщины в цифровой экономике» отмечается, что появление цифровых рабочих мест позволяет молодым женщинам обходить существующие на пути к их участию на рынке труда препятствия, с которыми они сталкиваются. Гибкость цифровых работ позволяет им совмещать домашние обязанности с работой (SYE, 2018, с. 12).

В 2016-ом году одна из пилотных программ Всемирного Банка («Женщины в онлайн-работе» (Women in Online Work)) была нацелена на обучение 100 молодых девушек до 25-ти лет навыкам, необходимым им для поиска работы в онлайн режиме. В течение 3-х месяцев после окончания обучения девушки зарабатывали в 2 раза больше средней почасовой заработной платы, а некоторые, и вовсе, открыли собственное дело, привлекая других молодых девушек к работе (World Bank, 2018).

Методология

Для достижения поставленной цели проведен анализ взаимосвязи между соответствующими показателями по различным странам. В качестве показателей развития в стране цифровой экономики будет использован Индекс сетевой готовности (ИСГ), оценивающий степень готовности страны к появлению цифровых платформ, к развитию цифровой экономики (наличие условий для развития ИКТ, готовность к их использованию и уровень их использования), в целом; а также показатель использования предприятиями интернета для реализации своих товаров и услуг (использование интернета «от бизнеса к потребителю») и показатель использования предприятиями информационно-коммуникационных технологий для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями (использование ИКТ «от бизнеса к бизнесу»). 2 последних показателя входят в состав ИСГ

и отражают, непосредственно, степень использования информационно-коммуникационных технологий, интернета в экономических процессах (что является важным при определении уровня развития цифровой экономики). Каждый из указанных выше показателей изменяется в пределах от 1-го до 7-ми (лучший показатель) (WEF, 2016).

Наряду с этим, в работе будет использован показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения, отражающий уровень занятости в стране (показатель «соотношения занятости к трудоспособному населению», подсчитываемый Всемирным Банком) (World Bank, 2016); а также показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы (в возрасте от 15-ти до 64-х лет (15+)) к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы (15+) (показатель «участия женщин в рабочей силе» в качестве наемных работников (либо участие женщин в наемной рабочей силе), подсчитываемый Всемирным Экономическим Форумом). Исходя из методологии исчисления показателя соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы (15+) к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы (15+), если показатель равен 1, то доля женщин в общем числе наемной рабочей силы равна доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы (WEF, 2018b).

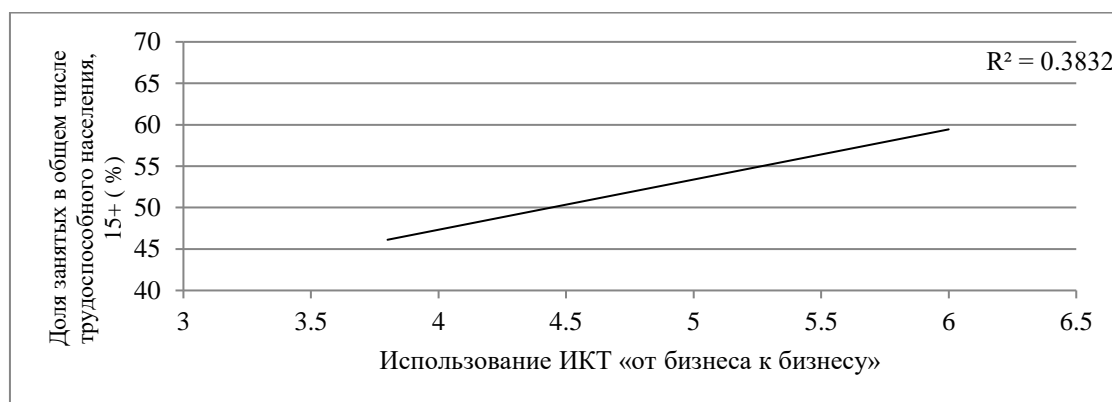
Поскольку показатель «участия женщин в рабочей силе» более ранних лет подразумевал как участие их в качестве наемных работников, так и безработных (т.е. учитывал не только работающих женщин, но и пребывающих в поиске работы), в исследовании будет учтен показатель 2017-го года, учитывающий участие женщин в рабочей силе лишь в качестве наемных работников.

Результаты исследования и их обсуждение

Показатели использования ИКТ «от бизнеса к бизнесу» и интернета «от бизнеса к потребителю» и показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения

О степени развития цифровой экономики, наряду с прочими существующими показателями, судят по степени использования в стране предприятиями современных информационно-коммуникационных технологий для проведения деловых операций (транзакций) с другими предприятиями, интернета для продажи своих товаров и услуг. Чем активнее это потребление, тем более развитой является цифровая экономика в стране.

На нижеприведенной диаграмме можно увидеть, как изменяется по странам мира доля занятых в общем числе трудоспособного населения (уровень занятости) в зависимости от степени использования в них ИКТ со стороны предприятий для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями (Рис. 1).

Рис. 1. Показатель использования предприятиями ИКТ для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями (баллы) и доля занятых в общем числе трудоспособного населения (%), группа исследуемых стран (41 страна)

Источники: WEF, 2016; World Bank, 2016.

Данная диаграмма свидетельствует о том, что, в большинстве случаев, с увеличением показателя использования предприятиями ИКТ в целях осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями (показатель использования ИКТ) увеличивается и доля занятых в общем числе трудоспособного населения (уровень занятости). В странах, где показатель использования ИКТ изменяется в пределах от 3.8 до 5-ти, средний показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения равен 50%; от 5.1 до 5.5 – 55%; от 5.6 до 6 – 59%. Минимальный показатель уровня занятости среди исследуемых стран (41%) наблюдается в Молдове, где показатель использования ИКТ – один из самых низких среди исследуемых стран – 4.2; максимальный же – в Сингапуре, где степень использования ИКТ предприятиями для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями достаточно высокая (66% и 5.8, соответственно). При этом, есть страны с относительно низким показателем использования ИКТ (меньше 5.2 – среднего показателя по всем исследуемым странам), но относительно высоким показателем уровня занятости (выше среднего показателя по всем исследуемым странам – выше 55%) (Бразилия (4.6 и 56%, соответственно), Грузия (4.6 и 58%, соответственно) и Мексика (4.8 и 59%, соответственно)). И наоборот, есть страны с относительно высоким показателем использования ИКТ (больше 5.2), но относительно низким показателем уровня занятости (ниже среднего показателя по всем исследуемым странам – ниже 55%). К этим странам относятся Франция (5.3 и 50%, соответственно), Португалия (5.5 и 52%, соответственно), Словакия (5.5 и 54%, соответственно), Бельгия (5.7 и 49%, соответственно) и Финляндия (5.9 и 53%, соответственно).

Таким образом, в большинстве стран при более высоком показателе использования предприятиями ИКТ для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями (что говорит о более высоком уровне развития цифровой экономики), показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения выше, чем в странах с более низким показателем использования ИКТ. Это указывает на то, что развитие в стране цифровой экономики создает возможности для повышения уровня занятости в стране (появляются такие профессии (вакансии), как IT-менеджер, специалисты по 3D-печати и т.д.), но с учетом прочих факторов воздействия, к числу которых можно отнести демографические факторы, проводимые в стране экономические реформы, структурные изменения и т.д.

Следующая диаграмма отражает взаимосвязь между степенью использования предприятиями интернета для продажи своих товаров и услуг и долей занятых в общем числе трудоспособного населения (Рис. 2).

Рис. 2. Показатель использования предприятиями интернета для продажи товаров и услуг (баллы) и доля занятых в общем числе трудоспособного населения (%), группа исследуемых стран (41 страна)

Источники: WEF, 2016; World Bank, 2016.

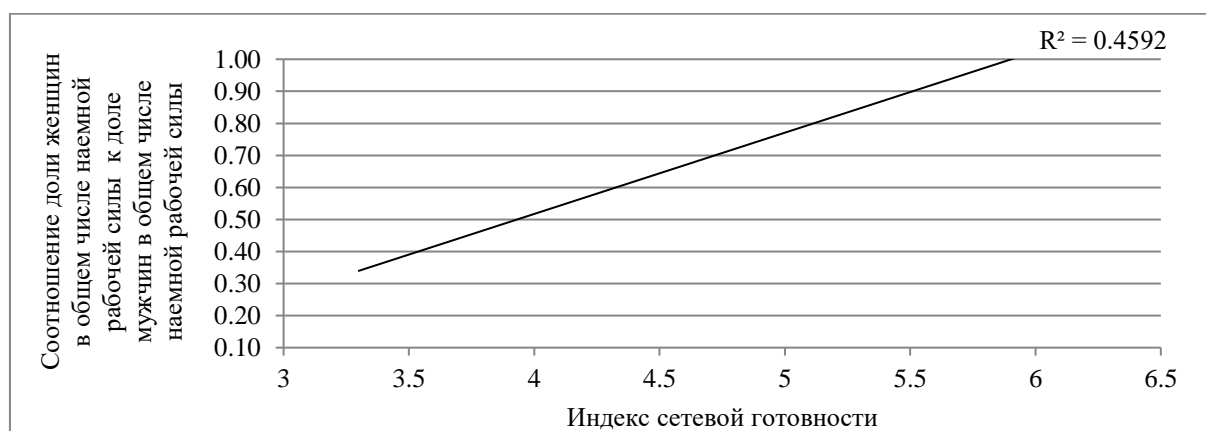
И в данном случае наблюдается примерно такая же картина, как и при анализе взаимосвязи между предыдущими показателями (Рис.1). В странах, где показатель использования интернета «от бизнеса к потребителю» изменяется в пределах от 3.7 до 5-ти, средний показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения равен 51%; от 5.1 до 5.6 – 55%; от 5.7 до 6.4 – 59%. Это значит, что с повышением уровня развития цифровой экономики, доля занятых в общем числе трудоспособного населения увеличивается (в большинстве случаев). При этом, есть страны, где степень потребления интернета предприятиями для продажи своих товаров и услуг достаточно высокая (показатель больше 5.2 – среднего показателя по всем исследуемым странам), однако показатель доли занятых в общем числе трудоспособного населения относительно низкий - ниже среднего показателя по всем исследуемым странам (ниже 55%). К ним относятся Бельгия (5.3 и 49%, соответственно), Франция (5.5 и 50%, соответственно) и Словакия (5.7 и 54%, соответственно). И, наоборот, есть страны с показателем использования предприятиями интернета для вышеупомянутых целей меньше 5.2, и высокой долей занятых в общем числе трудоспособного населения (выше среднего показателя по всем исследуемым странам (выше 55%)). К этим странам относятся Грузия (4 и 58%, соответственно), Мексика (4,3 и 59%, соответственно), Азербайджан (4.9 и 63%, соответственно) и Бразилия (5 и 56%, соответственно).

Таким образом, в большинстве случаев, повышение уровня развития цифровой экономики создает возможности для повышения уровня занятости в стране. Однако, наличие стран, не поддающихся данной «закономерности», свидетельствует о том, что показатель уровня занятости зависит и от множества других факторов.

Индекс сетевой готовности и соотношение доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы

Довольно часто встречается мнение (как и указано в разделе «Обзор литературы»), что развитие ИКТ, активное их применение в экономических процессах, появление цифровых платформ создает возможности для привлечения все большего числа женщин к работе.

Определим, приводит ли повышение степени готовности страны к появлению цифровых платформ, к развитию цифровой экономики (создание условий для развития ИКТ, обеспечение готовности к их использованию и повышение уровня их использования) к повышению уровня участия женщин в рабочей силе в качестве наемных работников (Рис.3).

Рис. 3. Индекс сетевой готовности и соотношение доли женщин в общем числе наемной рабочей силы (15+) к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы (15+), группа исследуемых стран (58 стран)

Источники: WEF, 2016; WEF, 2018b.

Анализ данных по 58 странам показывает, что, в большинстве случаев, в странах с более высоким Индексом сетевой готовности, выше и показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы. Минимальный среди всех исследуемых стран показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы - 0.21 - наблюдается в Иране, где Индекс сетевой готовности достаточно низкий - 3,7; максимальный же – в Финляндии (1), где ИСГ равен 6-ти (максимальный показатель среди исследуемых стран). При этом, есть страны, где ИСГ меньше 4.7 – среднего показателя по всем исследуемым странам, но показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы очень высокий. К этим странам относятся Казахстан (4.6 и 0.90, соответственно) и Кипр (4.6 и 0.94, соответственно). Также есть страны с ИСГ, больше 4.7, но низким показателем соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы (меньше 0,60). Это арабские страны – Саудовская Аравия (4.8 и 0.23, соответственно), Бахрейн (5.1 и 0.44, соответственно), Катар (5.2 и 0.49, соответственно) и ОАЭ (5.3 и 0.37, соответственно). Низкий показатель участия женщин в наемной рабочей силе здесь можно связать также с характерными этим странам религиозными предрассудками.

Таким образом, повышение степени готовности страны к появлению цифровых платформ, к развитию цифровой экономики (создание благоприятных условий для развития ИКТ, обеспечение готовности к их использованию и повышение уровня их использования), в большинстве случаев (с учетом прочих факторов воздействия (религиозными предрассудками; такими демографическими показателями, как семейное положение, количество детей и т.д.)), создает возможности для повышения уровня участия женщин в наемной рабочей силе.

Заклучение / Conclusion

Проведение исследования позволило прийти к следующим выводам:

1. В большинстве стран с более высокими показателями использования предприятиями и ИКТ для осуществления сделок (транзакций) с другими предприятиями, а также использования ими интернета для продажи своих товаров и услуг, отражающими уровень развития цифровой экономики, доля занятых в общем числе трудоспособного населения выше, чем в странах с более низкими показателями развития цифровой экономики. Однако следует учитывать, что уровень занятости в стране зависит также и от множества других факторов.

2. В большинстве стран с более высокой степенью готовности к появлению цифровых платформ, к развитию цифровой экономики, показатель соотношения доли женщин в общем числе наемной рабочей силы к доле мужчин в общем числе наемной рабочей силы выше, чем в странах с более низким ИСГ. Наличие стран, не поддающихся этой «закономерности», позволяет судить о влиянии на показатель участия женщин в наемной рабочей силе и прочих факторов.

Таким образом, активное использование в экономических процессах информационно-коммуникационных технологий, интернета (что позволяет судить о развитии цифровой экономики), не только не служит снижению уровня занятости в стране (и это несмотря на то, что есть профессии, которые могут оказаться под угрозой в результате ускоренных темпов развития ИКТ), но и способствует его увеличению (с учетом прочих факторов воздействия). Объяснить это можно появившимися на цифровых платформах новыми рабочими местами, новыми профессиями. Естественно, что особое внимание должно также уделяться и образованию, квалификации кадров. Необходимо создать в стране условия для формирования человека образованного, обладающего

навыками, соответствующими современным экономическим требованиям. Наряду с этим, повышенная степень готовности страны к появлению цифровых платформ, к развитию цифровой экономики положительно влияет на участие женщин в рабочей силе в качестве наемных работников. Однако необходимо учитывать, что участие женщин в наемной рабочей силе страны определяется также и прочими факторами.

Использованная литература / *References*

- BEA (2018). Bureau of Economic Analysis. Defining and Measuring the Digital Economy. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.bea.gov/system/files/papers/WP2018-4.pdf> (дата обращения: январь 2020).
- Chinoracky, R., and Corejova, T. (2019). Impact of Digital Technologies on Labor Market and the Transport Sector // *Transportation Research Procedia*. Vol. 40. P. 994-1001 [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2019.07.139> (дата обращения: январь 2020).
- Degryse, C. (2016). Digitalisation of the Economy and its Impact on Labour Markets // *SSRN Electronic Journal*. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/297392058_Digitalisation_of_the_Economy_and_its_Impact_on_Labour_Markets (дата обращения: январь 2020).
- Krieger-Boden, C., and Sorgner, A. (2018). Labor market opportunities for women in the digital age // *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*. Vol. 12. P. 1-9 [Электронный ресурс] Режим доступа: file:///C:/Users/user/Downloads/Economics_2018-28.pdf (дата обращения: январь 2020).
- OECD (2018). Empowering women in the digital age: where do we stand? [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.oecd.org/social/empowering-women-in-the-digital-age-brochure.pdf> (дата обращения: январь 2020).
- Rogoff, K. (2012). The impact of technology on employment. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.weforum.org/agenda/2012/10/king-ludd-is-still-dead/> (дата обращения: январь 2020).
- SYE (2018). Solutions for Youth Employment. Digital Jobs for Youth: Young Women in the Digital Economy. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://documents.worldbank.org/curated/en/503651536154914951/pdf/129757-S4YE-Digital-Jobs-Report.pdf> (дата обращения: январь 2020).
- WEF (2016). The Global Information Technology Report 2016. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www3.weforum.org/docs/GITR2016/WEF_GITR_Full_Report.pdf (дата обращения: январь 2020).
- WEF (2018a). The Future of Jobs Report. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf (дата обращения: январь 2020).
- WEF (2018b). The Global Competitiveness Report. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> (дата обращения: январь 2020).
- World Bank (2016). Employment to population ratio, 15+, %. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?end=2016&start=2015&view=chart> (дата обращения: январь 2020).
- World Bank (2018). Creating new opportunities for young women in the digital economy. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://blogs.worldbank.org/jobs/creating-new-opportunities-young-women-digital-economy> (дата обращения: январь 2020).
- UNCTAD (2017). Information Economy Report: Digitalization, Trade and Development. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/>

ier2017_en.pdf (дата обращения: январь 2020).

UNCTAD (2019). Digital Economy Report. Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_overview_en.pdf (дата обращения: январь 2020).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində məşğulluğun səviyyəsi və muzzdlu işçi qüvvəsində qadınların iştirakı

Leyli Allahverdiyeva

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu, elmi katib. Azərbaycan.

E-mail: leyli116@mail.ru

Annotasiya. Məqalə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində məşğulluğun səviyyəsinin və muzzdlu işçi qüvvəsində qadınların iştirakının nə cür dəyişilməsinin tədqiqinə həsr olunub. Bu məqsədlə bir sıra göstəricilərdən istifadə olunub: Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (ŞHİ); müəssisələr tərəfindən öz məhsul və xidmətlərin satılması məqsədilə internetdən istifadə edilməsi və digər müəssisələrlə tranzaksiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə edilməsi göstəriciləri; əməkqabiliyyətli əhəlinin ümumi sayında məşğul olanların payı; qadınların muzzdlu işçi qüvvəsinin ümumi sayındakı payının kişilərin muzzdlu işçi qüvvəsinin ümumi sayındakı payına nisbəti. Məlum olub ki, müəssisələr tərəfindən digər müəssisələrlə tranzaksiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə İKT-dən istifadə edilməsi və onlar tərəfindən öz məhsul və xidmətlərin satılması məqsədilə internetdən istifadə edilməsi göstəricilərinin daha yüksək olduğu ölkələrin əksəriyyətində əməkqabiliyyətli əhəlinin ümumi sayındakı məşğul olanların payı rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf göstəricilərinin daha aşağı olduğu ölkələrdəkindən daha yüksəkdir. Həmçinin, o da müəyyən olunub ki, ŞHİ-nin daha yüksək olduğu əksər ölkələrdə qadınların muzzdlu işçi qüvvəsinin ümumi sayındakı payının kişilərin muzzdlu işçi qüvvəsinin ümumi sayındakı payına nisbəti göstəricisi də İndeksin daha aşağı olduğu ölkələrdəkindən daha yüksəkdir.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, məşğulluq, işçi qüvvəsi, indeks, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, internet.

Assessment of total demographic burden in Azerbaijan and in Mountain Shirvan economic region

Svetlana Najafli

Institute of Economy ANAS, research fellow. Azerbaijan.

E-mail: necefli.lana@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7077-2231>

Abstract. The article estimated the ratio of the population of Azerbaijan between the ages of 15 and 64 to the population aged 15-64. Dynamics of urban and rural population in Mountain Shirvan economic region and its administrative regions is calculated, which is one of the key indicators characterizing the use of available labor resources. The share of the working-age population in social production reflects the level of participation of the population belonging to various social groups at the age of 14-64. The results show that the urban population decreased by 1.1%, and the rural population increased by 1.5%, which is one of the main indicators characterizing the use of available labor resources. The overall demographic burden in Azerbaijan remained relatively stable at an average of 39.0%.

Keywords: Mountain Shirvan, labor potential, labor resources, demographic burden, region.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.231>

JEL J01; **UDC** 331.52

To cite this article: Najafli S. (2020) *Assessment of total demographic burden in Azerbaijan and in Mountain Shirvan economic region*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 95-101.

Article history: Received — 03.03.2020; Accepted — 05.06.2020

Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi

Svetlana Nəcəfli

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi. Azərbaycan.

E-mail: necefli.lana@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7077-2231>

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı əhalinin sayının 15-64 yaş intervalında olan əhalinin sayına nisbəti qiymətləndirilmişdir. Dağlıq Şirvan regionu və onun inzibati rayonlarında şəhər və kənd əhalisinin dinamikası hesablanmışdır. Nəticələr göstərir ki, şəhər əhalisinin sayı 1,1% azalmış, kənd əhalisinin sayı isə 1,5% artmışdır ki, bu da mövcud əmək ehtiyatlarından istifadənin vəziyyətini səciyyələndirən əsas göstəricilərdən biridir. Azərbaycanda ümumi demoqrafik yük əmsalı orta hesabla 39,0% təşkil etməklə nisbi olaraq sabit qalmışdır.

Açar sözlər: Dağlıq Şirvan, əmək potensialı, əmək ehtiyatları, demoqrafik yük, region.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.231>

JEL J01; **UDC** 331.52

Məqaləyə istinad: Nəcəfli S. (2020) *Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 95-101.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.03.2020; qəbul edilib – 05.06.2020

Giriş / Introduction

Hər bir ölkədə əmək potensialının quruluşu, həmin ölkədə iqtisadiyyatın, xüsusən də maddi istehsal sahələrinin formalaşmış quruluşundan asılıdır və əmək potensialının quruluşu ilə iqtisadiyyatın quruluşu arasında birbaşa əlaqə vardır. Deməli, əmək potensialının quruluşunun təkmilləşdirilməsi bilavasitə iqtisadiyyatın quruluşunun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Onişenko (Онищенко, 1991) hesab edirdi ki, “əmək potensialı müvafiq peşə-ixtisas hazırlığına malik, müəyyən texniki və texnoloji təchizat səviyyəsi nəzərə alınmaqla, xalq təsərrüfatında tətbiq edilmə imkanı olan əmək qabiliyyətli əhalinin məcmusundan ibarətdir”. Muradovun (2000) fikrincə, “cəmiyyətin əmək potensialı dedikdə, özünün fiziki və ruhi keyfiyyətləri ilə ictimai istehsalda iştirak etmək qabiliyyəti olan, onun cins-yaş quruluşu, təhsil səviyyəsi və məşğulluğun sahə, ərazi və peşə-ixtisas strukturunun optimallaşdırılması imkanları ilə müəyyən edilən əmək ehtiyatları başa düşülür”. Nuriyev (2013) qeyd edir ki, iqtisadiyyatın quruluşunun formalaşması ölkədə məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsindən asılı olsa da və onunla şərtlənsə də, onun inkişafı və təkmilləşdirilməsi, hər halda, cəmiyyətin məcmu tələbatının təsiri (dəyişməsi) səbəbindən baş verdiyindən, əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq quruluşunun səmərəliliyinin yüksəlməsi əsasında reallaşır.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati

rayonlar üzrə əhalinin dinamikasına dair təhlillərin aparılması və iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məqalədə ölkədə və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əmək potensialının quruluşunun formalaşması, iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlar üzrə əhalinin dinamikası təhlil edilmiş və ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Əsas hissə / *Main part*

Ədəbiyyatların təhlili

Əhmədov və Hüseyn (2011) müəyyən etmişdir ki, istənilən ölkədə əmək potensialının formalaşmış quruluşu və əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun səviyyəsi zaman etibarı ilə sabit deyildir və müxtəlif amillərin təsiri altında daim dəyişikliklərə məruz qalır. Muradovun fikrincə (2020), müasir dövrdə əmək potensialının quruluşunun və səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən ən başlıca amil elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi və onun nəticələrinin istehsalata tətbiqi ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, ictimai istehsalın diferensiallaşmasına, xalq təsərrüfatının strukturunun təkmilləşdirilməsinə, yeni fəaliyyət istiqamətlərinin və növlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə həm məşğulluq quruluşunun təkmilləşdirilməsinə, həm də, bəzi hallar istisna olmaqla, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradır. Muradov (2014) müəyyən etmişdir ki, məşğul olan əhalinin ölkənin regionları arasında bölünməsi məşğulluğun quruluşuna əsaslı şəkildə təsir etməklə yanaşı, əhalinin ölkə daxili miqrasiyasının səviyyəsinə də təsir göstərir. Belə vəziyyət Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda da müşahidə edilir. İqtisadi rayonun əlverişli təbii şəraiti əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynayır. Kosayev (Косаев, 1990), Kostakov və Popov (Костиков, Попов, 1982) hesab edirdilər ki, əmək ehtiyatları müəyyən yaş məhdudiyyətində cəmiyyətin potensial və fəaliyyətdə olan iş qüvvəsinin məcmusudur və iş qüvvəsi əmək ehtiyatlarından istifadə olunması formasıdır. Qoldin (Голдин, 1995) də eyni fikri bölüşürdü. O, yazırdı: "...əmək potensialının kəmiyyət xüsusiyyətləri əmək ehtiyatlarının sayı ilə müəyyən edilir". Kostakov və Popov (1982) qeyd edirdilər ki, "...ölkənin və onun regionlarının əmək potensialı onların kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin vəhdəti aspektində nəzərdən keçirilən müvafiq əmək ehtiyatlarıdır".

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi aparılmamışdır.

Metodologiya

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesində müqayisə, analitik ümumiləşdirmə, sistemli təhlil, riyazi-statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, bülletenləri, İqtisadi İnkişaf, Kənd Təsərrüfatı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliklərinin məlumatları təşkil edir.

Nəticələr

Əmək potensialının quruluşunun formalaşması bir sıra amillərin təsiri altında baş verir. Bu amilləri aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirmək olar:

a) Demoqrafik amillərə aşağıdakılar daxildir:

- ölkə əhalisinin sayı, əhalinin yaş tərkibi, ölkədə orta ömür müddəti;
- əhalinin təbii artım səviyyəsi (doğumla ölüm arasındakı nisbət);
- əhalinin cins tərkibi (kişilərlə qadınların sayı arasındakı nisbət);
- əhalinin ölkənin regionları arasında mexaniki hərəkəti, əhalinin beynəlxalq miqrasiyası.

b) Sosial-iqtisadi amillərə aşağıdakılar aid edilir:

- ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi, xalq təsərrüfatının sahə quruluşu və inkişaf səviyyəsi, əmək ehtiyatlarının regionlar üzrə bölünməsinin mövcud vəziyyəti;
- məhsuldar qüvvələrin ölkənin coğrafi ərazisi (regionları) üzrə yerləşdirilməsinin

səmərəlilik səviyyəsi, əmək qabiliyyətli əhalinin təhsil və peşə-ixtisas səviyyəsi;

- dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti və ölkədə formalaşmış milli-məşğulluq ənənəsi və əmək verdişləri.

Ölkədə əhalinin ümumi demoqrafik yük əmsalı göstəricisi D_Y –15-64 yaş intervalında olan hər 100 nəfər əhaliyə düşən 15 yaşınadək və 64 yaşdan yuxarı yaş intervalında olan əhalinin sayını göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D_Y = \Theta_{15>\Theta>64} / (\Theta_{15-64}) \quad (1)$$

Burada:

$\Theta_{15>\Theta>64}$ – ölkədə 15 yaşından kiçik və 64 yaşından böyük olan əhali qisminin sayını; Θ_{15-64} isə ölkədə 15-64 yaş həddində olma əhali qisminin sayını ifadə edir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının 2012-2017-ci illərdə ümumi demoqrafik yükün qiymətləndirilməsi göstəriciləri, min nəfərlə

	əhalinin sayı	o cümlədən				hər 100 nəfər 15-64 yaş intervalında olan əhalinin ümumi demoqrafik yükü, nəfər
		15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı			15-64 yaş intervalında	
illər	cəmi	cəmi	onlardan			
			15 yaşadək	64 yaşdan yuxarı		
2012	9235,1	2583,8	2052,5	531,3	6651,3	39
2013	9356,5	2625,3	2087,1	538,2	6731,2	39
2014	9477,1	2672,3	2118,6	553,7	6804,8	39
2015	9593,0	2723,4	2152,7	570,7	6869,6	40
2016	9705,6	2784,4	2186,9	597,5	6921,2	40
2017	9898,1	2786,1	2226,5	601,5	6989,5	40
orta illik artım (+), azalma (-)		ölkə əhalisi 117,750 min nəfər, $P = 117,750t + 9120.2$;				
		15 yaşadək əhali 49,930 min nəfər, $P<15 = 49,930t + 2528,1$;				
		64 yaşdan yuxarı əhali 33,440 min nəfər, $P>64 = 33,440t + 2019,2$;				
		15-64 yaş intervalında əhali 167,680 min nəfər, $P_{15-64} = 167,680y + 11648,0$;				
		ümumi demoqrafik yük əmsalı δ orta hesabla 39,0% təşkil etməklə, nisbi stabil qalmışdır.				

Mənbə: ARDSK AD (2018) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları (ARDSK AR, 2018) göstərir ki, 2012-2017-ci illərdə ölkədə 15 yaşınadək yaşayan əhalinin sayı hər il orta hesabla 49,430 min nəfər artmış, 2012-ci ildə 2052,5 min nəfərdən 2016-cı ildə 2186,9 min nəfərə çatmışdır. Həmçinin 2012-2017-ci illərdə ölkədə 64 yaşdan yuxarı əhalinin sayı hər il orta hesabla 33,440 nəfər artmış, 2012-ci ildə 531,3 min nəfərdən 2016-cı ildə 597,5 min nəfərə çatmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, 2012-2017-ci illərdə ölkədə 15-64 yaş intervalında əhalinin sayı hər il orta hesabla 67,820 min

nəfər artaraq, 2012-ci ildə 6651,3 min nəfərdən 2017-ci ildə 6921,2 min nəfərədək yüksəlmişdir.

Azərbaycanda 2012-2017-ci illərdə 15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı əhali sayının ölkə əhalisinin sayında xüsusi çəkisi hər il orta hesabla 0,2% artaraq, 2012-ci ildə 28,0% səviyyəsindən 28,7% səviyyəsinədək artmışdır. Həmçinin ölkədə 2012-2017-ci illərdə 15 – 64 yaş intervalında olan əhalinin ölkə əhalisinin sayında xüsusi çəkisi hər il orta hesabla (-0,2)% azalaraq, 72,0% səviyyəsindən 71,3% səviyyəsinə enmişdir. Hesablamalar göstərmişdir ki, 2012-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ölkə əhalisinin ümumi demoqrafik yükü nisbi stabil qalmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə ölkədə hər 100 nəfər 15-64 yaş intervalında olan əhaliyə 39 nəfər, 2013-cü ildə 39 nəfər, 2014-cü ildə 39 nəfər, 2015-ci ildə 40 nəfər, 2016-cı ildə də 40 nəfər, 2017-ci ildə həmçinin 40 nəfər 15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı əhali düşmüşdür.

Cədvəl 3. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə ümumi demoqrafik yük əmsalının qiymətləndirilməsi göstəriciləri

İllər	2010	2013	2015	2016	2017	2017-ci ildə 2010-ci ilə nisbətən, artım (+), azalma (-), %-lə
<i>Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, əhalinin sayı</i>	281583	295853	308750	311894	315300	10,8
o cümlədən:						
15-64 yaş qrupu	188595	204184	212299	214629	232651	13,8
15 > yaş qrupu > 64	92988	91673	95451	97265	93673	4,6
Ümumi demoqrafik yük əmsalı (hər 100 nəfərə)	49	45	45	45	40	-8,1
<i>Ağsu inzibati rayonu, Əhalinin sayı</i>	70536	74065	77890	78312	79200	11,0
o cümlədən:						
15-64 yaş qrupu	47730	51848	53929	54439	55091	14,1
15 > yaş qrupu > 64	22806	22217	23961	23873	27210	4,7
Ümumi demoqrafik yük əmsalı (hər 100 nəfərə)	48	43	44	44	47	-8,2
<i>İsmayilli inzibati rayonu, Əhalinin sayı</i>	79330	82376	84892	85501	86100	7,8
o cümlədən:						
15-64 yaş qrupu	54189	57798	59476	59894	55091	10,5
15 > yaş qrupu > 64	25141	24578	25416	25607	29135	1,9
Ümumi demoqrafik yük əmsalı (hər 100 nəfərə)	46	43	43	43	40	-7,8
<i>Şamaxı inzibati rayonu, Əhalinin sayı</i>	91605	96892	101219	102645	103900	12,1
o cümlədən:						
15-64 yaş qrupu	60410	65751	68518	69483	70309	15,0
15 > yaş qrupu > 64	31195	31141	32701	33162	34605	6,3
Ümumi demoqrafik yük əmsalı(hər 100 nəfərə)	51,6	47,4	47,7	47,7	48,0	-7,6
<i>Qobustan inzibati rayonu, Əhalinin sayı</i>	40112	42520	44749	45436	46100	13,3
o cümlədən:						
15-64 yaş qrupu	26266	28787	30376	30813	29811	17,3
15 > yaş qrupu > 64	13846	13733	14373	14623	12376	5,6
Ümumi demoqrafik yük əmsalı (hər 100 nəfərə)	52,7	47,7	47,3	47,5	45,5	-10,0

Mənbə: ARDSK AD (2018) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir.

Müzakirə

Ölkədə əhalinin ümumi demoqrafik yük göstəricisi ilə yanaşı, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda və iqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda əhalinin ümumi demoqrafik yük əmsalları qiymətləndirilmişdir. Ölkə əhalisinin yaş asılılığının demoqrafik vəziyyəti ilə yanaşı, ölkədə məşğul olmayan əhali qismi və məşğul olan əhali qismi arasında yaranmış sosial-iqtisadi münasibətlərinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi demoqrafik yük göstəricisi – ölkədə 15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı əhalinin sayının 15-64 yaş intervalında olan əhalinin sayına nisbəti ilə qiymətləndirilir. Ölkədə əhalinin ümumi demoqrafik yük göstəricisi – hər 100 nəfər 15-64 yaş intervalında olan əhaliyə düşən 15 yaşnadək və 64 yaşdan yuxarı yaş intervalında olan əhalinin sayını göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında 2012-2017-ci illərdə 15 yaşadək və 64 yaşdan yuxarı əhalinin sayı ölkə əhalisinin sayında xüsusi çəkisi hər il orta hesabla 0,2% artaraq, 2012-ci ildə 28,0% səviyyəsindən 28,7% səviyyəsinədək artmışdır. Ölkədə 2012-2017-ci illərdə 15 – 64 yaş intervalında olan əhalinin ölkə əhalisinin sayında xüsusi çəkisi hər il orta hesabla (-0,2)% azalaraq, 72,0% səviyyəsindən 71,3% səviyyəsinə enmişdir.

Hesablamalar göstərir ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 2017-cı ildə ümumi demoqrafik yük əmsalı ümumi respublika göstəricisindən fərqli olaraq 2010-cu ilə nisbətən (-8,1)% azalmışdır. Bu azalma iqtisadi rayonda 15-64 yaş qrupuna daxil olan əhali qisminin 13,8% artması və 15 yaşdan aşağı və 64 yaşdan yuxarı yaş qrupuna daxil olan əhali qisminin daha az, cəmi 4,6% artması hesabına baş vermişdir. Aparılan qiymətləndirmə onu ifadə edir ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda və iqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda 2010-2017-ci illərdə əmək potensialının səviyyəsi yüksəlmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 2017-cı ildə Ağsu inzibati rayonunda əhalinin ümumi demoqrafik yük əmsalı 2010-ci ilə nisbətən (-8,2)%, İsmayilli rayonunda (-7,8)%, Şamaxı rayonunda (-7,6)%, Qobustan rayonunda isə (-10,0)% azalmışdır. Yüksək nəticə əldə etmək üçün burada tədbirlərin görülməsi daha vacibdir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda, o cümlədən ayrı-ayrı inzibati rayonlarda iqtisadiyyatın inkişafı bütün sahələrdə təkmilləşdirilməklə, 2010-2018-ci illərdə şəhər əhalisinin sayı 1,1% azalmış, kənd əhalisinin sayı isə 1,5% artmışdır. Ümumi demoqrafik yük əmsalı orta hesabla 39% təşkil etməklə, nisbi stabil qalmışdır. Regionda əmək potensialının dinamikasında və quruluşunda baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi və daha səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi üçün kifayət qədər imkanlar mövcuddur. Qeyd edilən istiqamətlərdə iqtisadi əmək potensialının formalaşması, ondan daha səmərəli istifadə edilməsi və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- ARDSK AR (2019). Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Regionları. Bakı: Səda.
- ARDSK AD (2018). Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Demoqrafik Göstəriciləri. Bakı: Səda.
- Azərbaycan Regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı. (2009). Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Elm.
- Əyyubov, M.R., Nəcəfli S.X. (2018). Bülleten. Analitik icmal. Bakı: Elm.
- Əhmədov A.M., Hüseyn A.C. (2011). İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. İqtisad Universiteti. Bakı: Elm.
- Muradov R.Ş. (2014). Əmək potensialı: Formalaşması və istifadəsi problemləri. Bakı: Avropa.
- Muradov Ş. M. (2020). Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsinə həsr

edilmiş fundamental tədqiqat əsəri. Bakı: Elm.

Nuriyev Ə.X. (2013). Regional iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlik anlayışı və onun öyrənilməsində dünya təcrübəsi / Azərbaycan Regionlarında tarazlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın istiqamətləri. Kollektiv monoqrafiya (s.7-16). Bakı: Elm.

Nəcəfli S.X. (2019). Azərbaycan Respublikasında əmək potensialının formalaşması və məşğulluq səviyyəsi. *AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş "İqtisadi artım və ictimai rifah" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları.* (s.732-737). Bakı: Elm.

Muradov SH.M. (2000). Problemy demograficheskogo razvitiya i zanyatosti naseleniya v Azerbaydzhane. *AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası*, №3-4, s.40-54. Bakı.

Onishchenko V.V. (1991) Trudovoy potentsial Ukrainskoy Respubliki. Kiyev.

Goldin M.I. (1995). Aktualnyye problemy razvitiya trudovogo potentsiala otechestvo. Voprosy filosofii, № 5.

Kosayev A.G. (1990). Trudovoy potentsial i zanyatost v usloviyakh intensivatsii. AN SSSR, Institut ekonomiki. M., «Nauka».

Kostakov V.R., Popov A.A. (1982). Intensifikatsii ispolzovaniya trudovogo potentsiala. Sots.trud., № 7, s.61-72.

Kotlyar A.E. (1985). Vosproizvodstvo naseleniya i trudovykh resursov v usloviyakh sotsializma: razvitiya naseleniya trudovogo potentsiala., Kiyev, «Nauka Dumka».

Оценка общей демографической нагрузки в азербайджане И горно-ширванском экономическом районе

Светлана Наджафли

Институт Экономики НАНА, научный сотрудник. Азербайджан.

E-mail: necefli.lana@mail.ru

Резюме. В статье оценивается соотношение населения Азербайджана в возрасте до 15 и населения старше 64 лет к населению в возрасте 15-64 лет. Рассчитано динамика городского и сельского населения в Горно-Ширванском экономическом регионе и его административных районах, и это один из ключевых показателей, характеризующих использование имеющихся трудовых ресурсов. Доля трудоспособного населения в общественном производстве отражает уровень участия населения, принадлежащего к различным социальным группам в возрасте 14-64 лет. Результаты показывают, что городское население уменьшилось на 1,1%, а сельское население увеличилось на 1,5%, что является одним из основных показателей, характеризующих использование имеющихся трудовых ресурсов. Общая демографическая нагрузка в Азербайджане оставалась относительно стабильной в среднем на уровне 39,0%.

Ключевые слова: Горный Ширван, трудовой потенциал, трудовые ресурсы, демографическая нагрузка, регион.

The effect of human capital potential and intellectual property institutions on innovative economic development

Anar Zeynalov

PhD candidate, department of “Economic theory”, UNEC. Azerbaijan.

E-mail: anar.zeynal@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-3111-4951>

Abstract. The article analyzes the prospects for the development of human capital in an innovative economy and mechanisms for influencing the protection of intellectual property rights, and also makes proposals on measures to be taken. International experience in developing and applying the country's human resources potential to gain an absolute competitive advantage and demonstrate resilience in a rapidly growing competitive environment has been studied and successful practices have been demonstrated. At the same time, a conceptual framework has been developed for the development of human capital and the protection of intellectual property rights. To this end, the impact of reforms on human capital investment and protection of intellectual property in the country's economy has been identified. The importance of investment in this direction to ensure economic development, rapid development of science and technology, sustainable economic development and macroeconomic stability was studied.

Keywords: human capital, intellectual property, economic development, innovative development, global economy.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.232>

JEL O39, J24; **UDC** 338.24:330.341.1

To cite this article: Zeynalov A. (2020) *The effect of human capital potential and intellectual property institutions on innovative economic development*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 102-110.

Article history: Received — 01.03.2020; Accepted — 10.06.2020

İnsan kapitalı potensialının və intellektual mülkiyyət institutlarının innovativ iqtisadi inkişafa təsiri

Anar Zeynalov

Doktorant, "İqtisadi nəzəriyyə" kafedrası, UNEC. Azərbaycan.

E-mail: anar.zeynal@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-3111-4951>

Annotasiya. Məqalədə innovativ iqtisadiyyatda insan kapitalının inkişaf perspektivləri və intellektual mülkiyyət hüququnun qorunmasının təsir mexanizmləri təhlil edilmiş, həyata keçirilməli olan tədbirlər üzrə təkliflər verilmişdir. Sürətlə güclənən rəqabət mühitində mütləq rəqabət üstünlüyünə sahib olmaq və dayanıqlılıq nümayiş etdirmək üçün ölkənin kadr potensialını inkişaf etdirmək və bunların tətbiq edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə araşdırılmış və uğurlu təcrübələr göstərilmişdir. Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı və intellektual mülkiyyət hüququnun qorunması istiqamətində konseptual çərçivə hazırlanmışdır. Bu məqsədlə insan kapitalına investisiya və əqli mülkiyyətin qorunması istiqamətində aparılan islahatların ölkə iqtisadiyyatına təsirləri ortaya qoyulmuşdur. İqtisadi inkişafın təmin edilməsi, elm, texnologiyanın sürətlə inkişafı, dayanıqlı iqtisadi inkişaf və makroiqtisadi sabitlik təmin edilməsi üçün bu istiqamətdə investisiyanın vacibliyi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, intellektual mülkiyyət, iqtisadi inkişaf, innovativ inkişaf, qlobal iqtisadiyyat.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.232>

JEL O39, J24; **UDC** 338.24:330.341.1

Məqaləyə istinad: Zeynalov A. (2020) *İnsan kapitalı potensialının və intellektual mülkiyyət institutlarının innovativ iqtisadi inkişafa təsiri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 102-110.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.03.2020; qəbul edilib – 10.06.2020

Giriş / Introduction

Dünya iqtisadiyyatında çətinləşən rəqabət mühiti informasiya texnologiyalarının istehsalını və istifadəsini məcburi hala gətirmiş və insan kapitalı potensialının əhəmiyyətini gündən-günə artırmaqdadır. Qloballaşma prosesi bir çox ölkələri və bazar iştirakçılarını beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün yeni yollar axtarmağa təşviq etdi. Qeyd olunan bu üstünlüyə sahib olmaq üçün biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması və texnoloji tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən istifadə və yüksək bacarıqlara sahib ixtisaslı kadr potensialı ilə mümkün olacağı fikri geniş yayılmışdır. Bu fikirlər əsasında da sonrakı dövrlərdə insan kapitalı millətlərin sərvətinin vacib amili olaraq qeyd edildi.

İqtisadi artıma necə nail olmaq olar sualına beynəlxalq arenada keçmişdən bu günə qədər müxtəlif cavablar olmuşdur. Keçmişdə əlverişli qiymətlərlə əldə etmə imkanları, maliyyə mənbələrinə asan və sürətli giriş və texnoloji inkişaf kimi amillər iqtisadi artım probleminin həlli yollarından biri kimi qəbul edilirdi. Müasir dövrdə bunların əhəmiyyətini itirdiyi, iqtisadi artımın fiziki kapitaldan daha çox intellektual kapitalla əsaslandığı və artımın bilik və innovasiya tərəfindən dəstəkləndiyi və Araşdırma və Tədqiqata əsaslanan iqtisadi artımın təmin edilməsi

fikri yayılmışdır. Belə ki, texnologiya bilik və innovasiya məhsuludur.

Müasir dövrdə insan kapitalı iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biri hesab edilir. İnsan kapitalının səviyyəsinin yüksəldilməsi hər bir hökumətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. Belə ki, insan kapitalı anlayışı 1950-1960-cı illərin əvvəllərindən formalaşmağa başlanmışdır. Həmin vaxtan da bu konsepsiya həm iqtisadçıların, həm də siyasətçilərin lüğətinə daxil oldu.

Dünya Bankı və bir çox iqtisadçıların araşdırmalarında iqtisadi inkişafın əsas determinantları barədə fikirlərdə insan kapitalının formalaşmasının vacib rolu vurğulanır.

İnsan kapitalının iqtisadi tərəqqi üçün strateji qaynaq olduğu fikrini bütün iqtisadçılar vurğulamışdır və bu istiqamətdə investisiya qoyulmadan iqtisadiyyatın uğurlu inkişafının mümkün olmayacağı müəyyən edilmişdir.

İstehsal gücü və istehsalın inkişafında insan kapitalı yaxından iştirak edir. İqtisadi inkişafda insan kapitalı həm hərəkətverici qüvvə, həm də təsir obyektidir.

Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları qloballaşma prosesinə təsir edən ən əsas amillərdən biridir. Bunun nəticəsində dünya iqtisadiyyatında biliyin dəyəri artmış və artan rəqabət mühitində yüksək əlavə dəyəri olan məhsulların, fikirlərin, texnologiyaların və biliklərin istehsalına zərurət yaratmışdır. Bu səbəbdən də araşdırma və tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilən fikirlərin qorunması vacibdir.

İnsan kapitalına investisiya iki formada mümkündür: səhiyyə və təhsil. Səhiyyə iqtisadi artıma birbaşa təsir göstərir. Ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə həmin ölkənin əhalisinin sağlamlıq vəziyyətini yaxşılaşdıracaqdır. Səhiyyə sisteminin yaxşılaşdırılması insanların daha yaxşı bir həyat sürdüyünün birbaşa sübutudur. Başqa sözlə, sağlamlıq insanların özləri üçün dəyər verdiyi bir məfhumdur. Ancaq sağlamlığın məhsuldarlığı da vardır ki, sağlam insanlar fiziki cəhətdən daha güclüdürlər və daha uzun və daha çox işləyə bilirlər. Eyni zamanda, daha sağlam düşünə bilirlər. Daha sağlam gənclik daha çox şey öyrənə bilər. Buna görə səhiyyə sistemi daha yaxşı olan ölkələrdə gəlir səviyyəsi artacaqdır. Səhiyyə ilə bərabər təhsil də iqtisadi artımda mühüm rol oynayır. Çünki savadlı insanlar bədənləri ilə yanaşı ağılları ilə də işləyirlər. Ancaq inkişaf etmiş ölkələrdə bir insanın əmək haqqını təyin edən ən vacib amil fiziki səriştədən daha çox intellektual qabiliyyətdir. Bu səbəblə insanın aqlını inkişaf etdirən sərmayə, başqa sözlə, təhsil insan kapitalının ən vacib sərmayəsi halına gəlir.

Tədqiqatın əsas məqsədi qloballaşan dünyada sürətlə inkişaf edən bilik və texnoloji imkanların artması kontekstində insan kapitalının ölkələrin iqtisadiyyatına birbaşa təsir göstərən amil kimi öyrənilməsindən ibarətdir. Məqalədə global iqtisadiyyatda tutduğu mövqe ilə insan kapitalının iqtisadi artımda nə dərəcədə təsirli olduğu, insan kapitalının ölkələrin və bazar subyektlərinin inkişafına təsiri imkanları araşdırılır.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

İqtisadi inkişafda məqsəd vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılması və beynəlxalq arenada ölkənin gücünün artırılmasıdır. Təbii ki, bu kompleks prosesdir. Müasir dövrdə texnoloji inkişaf ilə bərabər elmi inkişaf da sürətlənmiş və iqtisadiyyatın ən vacib amilinə çevrilmişdir.

Bilik insanların yaradıcı və məhsuldar düşüncəsi nəticəsində formalaşır ortaya çıxır. Bilik olmadan cəmiyyətin inkişafı mümkün deyildir. Bir cəmiyyətdə yaradıcı düşüncə qorunmursa, texnoloji tərəqqinin inkişafına böyük təsir göstərən innovativ fəaliyyətin inkişafı üçün stimula yoxdursa, texnoloji inkişaf mümkünsüzdür. Bu da ölkənin iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir.

İqtisadi artım ilə əqli mülkiyyət hüquqlarının hüquqi təminatı arasında sıx əlaqə mövcuddur. İqtisadi artıma nail olmaq üçün bilik və innovasiya əsaslı araşdırma və tədqiqat fəaliyyətlərinə müraciət etmək lazımdır. Əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı qanuni təminatın tam təmin olunduğu ölkələrdə iqtisadi artımın müsbət təsir etdiyini görmək mümkündür.

Sunil Kanwar və Robert Evenson intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə texnoloji dəyişiklik və innovasiya arasındakı əlaqəni ortaya qoydular. 1981-1990-cı illər arasında 32 ölkə üçün aparılmış araşdırmanın təhlili nəticəsində fikri mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının araşdırma və tədqiqat investisiyalarını müsbət istiqamətdə artırdığı və əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə texnoloji dəyişiklik arasında müsbət əlaqənin olduğu və iqtisadi artıma müsbət təsir göstərdiyi vurğulanır (Kanwar, Evenson, 2003) Bu istiqamətdə aparılan bir çox araşdırmanın nəticələri də intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının müsbət təsirlərinin olması fikrini təsdiqləyir.

Digər bir araşdırma da Rod Falvey, Neyl Foster və Deyvid Grinvey tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. Belə ki, 1975–2004-cü illər arasında 79 ölkədən alınan məlumatlar təhlil edilərək əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə ölkələrdə iqtisadi artım və inkişaf səviyyəsi arasındakı əlaqə ortaya qoyulmuşdur. Park və Ginarte indeksindən istifadə edilən analiz nəticəsində adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə əqli mülkiyyət hüquqlarının güclü qorunması sürətli iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir (Falvey, Foster, Greenaway, 2006).

XX əsrdə ölkələr arasındakı inkişaf fərqlərinin əsas səbəbi kimi kapital açığı göstərilmişdir. Lakin 21-ci əsrdə ölkələr arasındakı inkişaf fərqlərinin kapital və bilik çatışmazlığından qaynaqlandığı müəyyən edildi. Bu fərqlərin azaldılması və əhəmiyyətli artımı həyata keçirmək üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) daxil olan bir çox ölkə elm, texnologiya və yeniliklərdən faydalanma yollarına müraciət etdi. Ölkələrin artan global rəqabətdə uğur əldə etmələri məhsuldarlığı artırır, bu da onları elmi və texnoloji biliklərin yaradılmasından və intellektual dəyərlərdən asılı vəziyyətə gətirir. Daha aydın şəkildə desək, innovasiya məhsuldarlığı artıran bir amil kimi qəbul edilir (Özsağır, 2013).

Metodologiya

Tədqiqatda analiz, sintez, abstraktlaşdırma kimi nəzəri elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını ölkənin və xarici mənbələrin statistik məlumatları təşkil edir.

Nəticələr və müzakirə

İntellektual mülkiyyətin iqtisadi inkişafa təsiri

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafına səbəb olan amillər içində ən çox diqqət çəkən bu ölkələrin bilik və yeni texnologiyaların inkişafı ilə bağlı araşdırma və tədqiqat işlərinə verdikləri önəmdir. İnkişaf etmiş ölkələr daha səmərəli və əlavə dəyəri yüksək məhsullar əldə etmək üçün araşdırma və tədqiqatların nəticəsində əldə edilən əvəzsiz məlumatları istifadə edirlər. Cədvəl 1-ə diqqət etsək, görürük ki, beynəlxalq əqli mülkiyyət indeksi sıralamasında ilk onluqda olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrdir və həmin ölkələr digər indekslərdə də ilk sıralarda yerləşir. Cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi, bilik və texnoloji çıxış, insan kapitalı, innovasiya yönümlü fəaliyyət və əqli mülkiyyət arasında müsbət əlaqə vardır və iqtisadi inkişafa təsir edən əsas amillərdir.

İntellektual mülkiyyətin qorunmasının məqsəd və səbəblərini aşağıdakı başlıqlar altında qeyd etmək mümkündür (Karahana və başqaları, 2007).

- Zehni məhsuldarlığın əhəmiyyətinin cəmiyyətə məlum olması;
- Ədalətli rəqabət mühiti yaradaraq ixtira, yenilik və dizayn fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- Mədəniyyət və texnologiya sahəsindəki tərəqqini təşviq edərək zehni fəaliyyətlə məşğul olanlara müxtəlif mükafatlarla dəstək olmaq;
- Artan iqtisadi artım və məşğulluq imkanları;
- Xalq biliklərini və mədəni təcrübəni zənginləşdirmək;
- Texniki bilikləri artırmaq üçün araşdırma və inkişaf tədqiqatlarının cəlb edilməsini artırmaq;
- Xarici kapital axınına təmin etmək üçün qanuni təminat vermək;
- Beynəlxalq ictimaiyyətlə əhəngdar əlaqələrin təməlini qoymaq.

Cədvəl 1. Əqli mülkiyyət, innovasiya, bilik, texnologiya və insan kapitalı indeksləri.

Ölkə	Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət İndeksi sıralaması 2020 [4]	Qlobal İnnovasiya İndeksi sıralaması 2020 [5]	Bilik və texnoloji çıxış sıralaması 2020 [5]	İnsan Kapitalı İndeksi (HCI), 2020 [6]
Amerika Birləşmiş Ştatları	1	3	3	35
İngiltərə Krallığı	2	4	9	11
Almaniya	3	9	10	25
İsveç	4	2	2	8
Yaponiya	5	16	13	3
Niderland Krallığı	6	5	8	10
İrlandiya	7	15	5	9
İsveçrə	8	1	1	20
İspaniya	9	30	24	29
Sinqapur	10	8	14	1

Mənbə: GIPC (2020), GII (2020), GII (2020).

Zəif inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatları ilə əlaqədar olaraq Robert Solou tərəfindən hazırlanmış modelə görə, 3 əsas istehsal amili mövcuddur. Bunlar əmək, kapital və texniki tərəqqidir. Texnoloji inkişaf istehsal amilləri içində böyük əhəmiyyət qazanmağa başladı.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının iqtisadiyyatda rolunu aşağıdakı kimi sadalamaq olar: (Yüksel Mehmet, 2004).

1. Hər şeydən əvvəl ticarət əməliyyatlarında şəffaflıq və dürüstlük təmin edir;
2. Yeni biliklərin və ixtiraların digər insanlarla paylaşılmasında rol oynayır;
3. İntellektual mülkiyyət sahibinin sərf etdiyi vaxtın və əməyinin qarşılığı olaraq qazanc əldə etməsini və yeni investisiya qoymağı təşviq edir.

Şübhəsiz ki, əqli mülkiyyətin qorunmasında bütün ölkələr maraqlıdırlar. İntellektual mülkiyyət hüququnun insanları məlumatlandırmaq və cəmiyyətin inkişafını təmin etmək üçün çox əhəmiyyətli bir təsirə malik olduğu inkar edilə bilməz. Biliyin artması ilə dünyada texnologiya sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır və patent qoruması ilə əqli mülkiyyət sahibinə investisiya üçün yol açılmışdır. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə intellektual mülkiyyətin qorunması az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha yüksəkdir. Bu da inkişaf etmiş ölkələrə investisiya qoyulmasını təşviq edir.

Bir ölkədə intellektual mülkiyyət haqlarının qorunması nə qədər güclü olarsa, iqtisadiyyatı da o qədər inkişaf edəcəkdir. Çünki intellektual mülkiyyətin qorunması ixtiraları və kəşfləri təşviq edərək, texnologiyanın inkişafına təkan verəcək və eyni zamanda intellektual mülkiyyət haqlarının qorunduğu ölkələrdə investisiyaları təşviq edəcəkdir ki, bu da iqtisadiyyatı gücləndirəcəkdir.

İnsan kapitalı və iqtisadi artım

Teodor Şultz və Qari Beker 1950-ci və 1960-cı illərdə insan kapitalı konsepsiyasını ortaya qoyaraq, fərdlərin özlərinə sərmayə qoyması ilə müəssisələrin fiziki kapitalla investisiya qoyması

arasındakı bənzərliyi ifadə etdilər. Belə ki, bazar subyektləri istehsallarını artırmaq məqsədi ilə yeni maşınlar investisiya qoymağa qərar verdikləri kimi, fərdlər də gələcəkdə fayda əldə etmək üçün öz bilik və bacarıqlarını artırmaq məqsədi ilə təhsillərinə investisiya qoya bilərlər. Bu baxımdan insan kapitalı bir istehsal vasitəsi kimi qəbul edilə bilər.

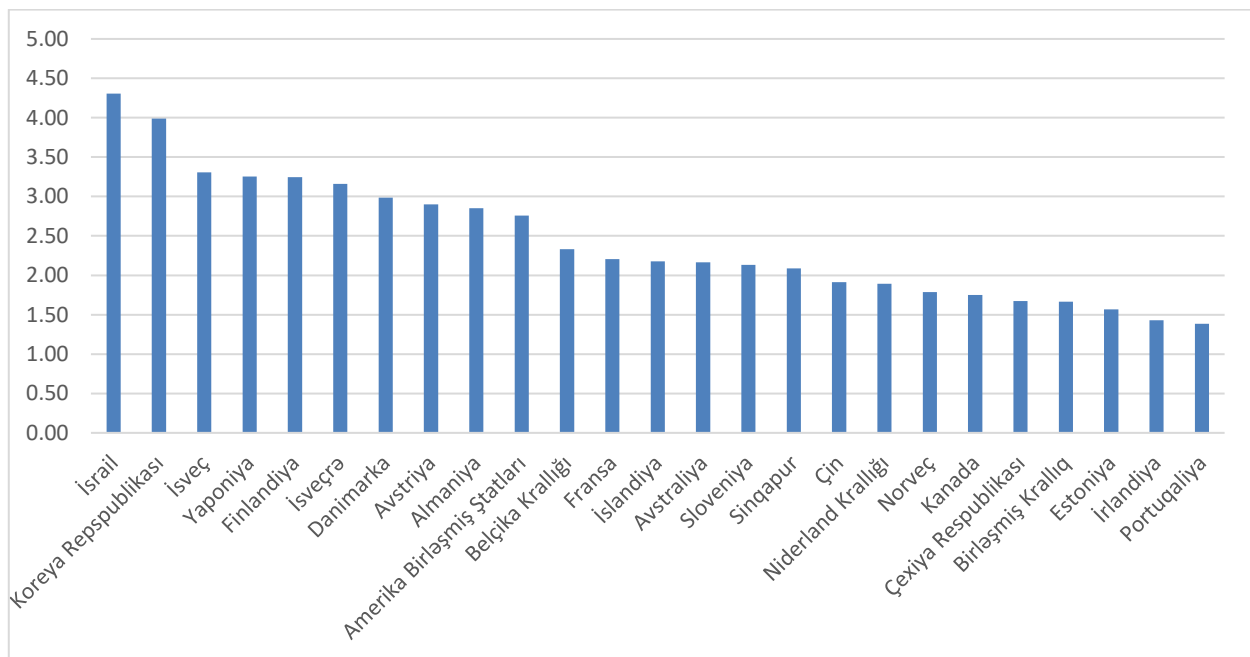
Neoklassik artım nəzəriyyəsində insan kapitalı fiziki kapitala bərabər istehsal amili hesab edilir. Digər ifadə ilə, insan kapitalındakı artım fiziki kapitalın marjinal məhsulunu artıracaq və fiziki kapitalın əlavə yığılmasına səbəb olacaq, bu da ümumi məhsulu artıracaqdır.

İqtisadi artıma təsir edən əsas amillər insan kapitalı, işçi qüvvəsi, texnologiya və kapital yığılıdır. Amillər arasındakı əlaqə əməyin keyfiyyətinin artması ilə ortaya çıxan insan kapitalı və insan kapitalının məhsuldarlığını və səmərəliliyini artıran kapital yığılı və prosesin nəticəsində ortaya çıxan texnoloji amildir. İnnovasiyanın, araşdırma və tədqiqat işlərinin mənbəyi bilikdir. İnsan kapitalı və əmək, biliyin istehsal olunması və istifadəsi araşdırma və tədqiqat fəaliyyəti nəticəsində yeni ixtiraların əldə edilməsi prosesini idarə edən elementlərdir. İnsan kapitalının inkişafı istiqamətində görülən işlər öz növbəsində yeniliklərin ortaya çıxmasında əsas həlledici rol oynayacaqdır. İnsan kapitalının səviyyəsindən asılı olmayaraq münbit şəraitin yaradılmaması nəticədə məcburi bilik və beyin axını ilə qarşılaşılacaqdır.

İqtisadi artımın əsas elementlərindən biri kimi, insan kapitalı təhsil səviyyəsi, sağlamlıq imkanları, bilik, bacarıq və təcrübə kimi bir neçə amili əhatə edir. Təhsilin keyfiyyəti və səviyyəsi insan kapitalında əsas rol oynayır. Ölkənin təhsil və səhiyyə sisteminin səviyyəsi, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırması iqtisadi artım üçün əlverişli mühit və fürsət yaradacağını qeyd etmək mümkündür.

Sürətlə qloballaşan dünyada iqtisadiyyatların davamlı iqtisadi artımı təmin edə bilməsi üçün biliyə əsaslanan və biliklə qidalanan texnoloji inkişafı əhəmiyyət verilməlidir. Texnoloji yeniliklərin həyata keçirilməsində və yeni biliklərin əldə edilməsində araşdırma və tədqiqat işləri böyük önəmə sahibdir.

Şəkil 1-də 2008-2018-ci illərdə Araşdırma və Tədqiqat xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin ən yüksək olduğu 25 ölkə göstərilmişdir. Diaqramdan da göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrin Araşdırma və Tədqiqat xərclərinin payı digərlərindən xeyli yüksəkdir. Qeyd edilən həmin ölkələr yüksək texnologiya ixrac edən ölkələr sırasındadır.

Şəkil 1. ÜDM-də Araşdırma və Tədqiqat xərclərinin payı ən yüksək olan ölkələr (2008-2018-ci illər)

Mənbə: WB, 2020.

Texnoloji yeniliklər bir nəticədir və Araşdırma və Tədqiqat fəaliyyətləri texnoloji nəticə üçün təmin edilən imkanlardır. Əqli mülkiyyət hüquqları texnoloji yeniliyə nail olmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətlərin nəticəsidir. Bu səbəbdən hər üç elementin bir-biri ilə sıx əlaqədar olması və üç elementdən birinin reallaşmamasının digərində artımın əldə edilə bilməyəcəyinə səbəb olması aydın görünür.

İnsan kapitalına edilən investisiyalar iqtisadi artıma aşağıda qeyd edilən yollarla təsir göstərir: (Awan, 2012).

- ✚ İnsan kapitalına investisiya məhsuldarlığın artmasına kömək edir;
- ✚ İnsan kapitalı texnoloji dəyişikliklərin həyata keçirilməsində və yayılmasında əsas rol oynayır;
- ✚ İnvestisiya baxımından həm fərdi, həm də cəmiyyət olaraq insan amili digər amillərlə müqayisədə daha cəlbedicidir;
- ✚ İnsan kapitalı fondunun keyfiyyətini və miqdarını artırmaq siyasəti sosial inteqrasiya ilə uyğundur.

İqtisadi artım və insan kapitalı arasındakı əlaqə Teodor Şultz tərəfindən araşdırılmışdır. Həmin araşdırmada səhiyyə və təhsil investisiyalarının şəxsi fayda ilə bərabər, həm də iqtisadi artım üçün çox əhəmiyyətli olduğu vurğulanmışdır. Araşdırmada səhiyyə və təhsil sahəsində çox geridə qalan Afrika ölkələrində təhsil və səhiyyə xidmətlərinə edilən investisiyalardan bəhs edilərək, bu sahələrdə qoyulan investisiyaların azlığının iqtisadiyyata təsiri vurğulanmışdır. Şultz əldə olunan məlumatların əsasında təhsil və səhiyyə xidmətlərinin Afrika ölkələrindəki iqtisadi artıma müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəlmişdir (Schultz, 1999).

Bir başqa araşdırma isə Tolman və Wang tərəfindən aparılmışdır. Həmin araşdırmada 1965-1989-cu illər üzrə məlumatlar istifadə edilərək, insan kapitalının Tayvanda iqtisadi artım mənbəyi olub olmadığı qeyd edilmişdir. Tolman və Wang tədqiqatlarını Lucas-Romer tipli endogen artım modeli üzərində qurdular. Modelin ən vacib fərziyyəsi insan kapitalının sabit gəlirə sahib olmasıdır. Tədqiqatın nəticələri insan kapitalı amilinin Tayvanda iş gücünə təsir göstərərək, iqtisadi artımın 40%-ni əhatə etdiyini və insan kapitalının texnoloji və işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını artıran vacib bir amil olduğunu göstərdi (Tallman, Wang, 1994).

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların ümumi nəticəsi belədir ki, istehsal faktorları ilə yanaşı insan kapitalının inkişafına önəm verərək iqtisadi artıma nail olmağa çalışan ölkələrdə insan kapitalı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə digər ölkələrə nisbətən daha güclüdür.

Nəticə / Conclusion

Ölkənin inkişafı insanların yaxşı təhsil əldə etməsindən və aldıkları yaxşı təhsil nəticəsində qazandıqları bilik və bacarıqların iqtisadi artıma verə biləcəyi töhfədən asılıdır. Fərdlər inkişafın əsasıdır. Buna görə də sosial-iqtisadi inkişafın ən vacib hərəkətverici qüvvəsi və məhsuldarlığın artmasının ən vacib elementi cəmiyyətin və işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsidir. Beynəlxalq rəqabətə davamlı olmaq üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan ehtiyacın ödənilməsi çox vacibdir. İqtisadiyyat və təhsil arasındakı əlaqə inkişaf konsepsiyasına yönəlmişdir. İşçi qüvvəsinin məhsuldarlıq səviyyəsini artırmaq, davamlı sosial və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək və sürətləndirmək dəyişiklik və inkişafın açarı olan təhsilin vəzifəsidir.

Bütün dövrlərdə inkişafın təməlinə texnoloji inkişaf, innovasiya və bilik dayanır. Bu üç elementi işləyib ortaya çıxaran isə yüksək yaradıcılıq bacarığına sahib, bilikli və təhsilli insan amilidir. Bu baxımdan insan kapitalı iqtisadi inkişaf ilə bərabər bütün sferadakı inkişafın dinamikasını təşkil edir. Təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və digər sahələrində inkişafın katalizatoru rolunu oynayır.

İnsanların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilmələri üçün münbit şəraitin yaradılması, bürokratik əngəlləyici maneələrin ləğvi və stimullaşdırıcı proqramların hazırlanması vacib amildir. Nəticədə iqtisadi artımı təmin etmək üçün yeni bilik istehsalı, yeni ideyalar və bu

fikirlərin qorunduğu sistemə bir qoruma siyasəti lazımdır.

İnsan kapitalı faktorunun iqtisadi artıma təkan verən amillərdən biri olması insan kapitalının inkişafı istiqamətində işlərin görülməsini şərtləndirir. Təhsil iqtisadi artımı təmin etməklə bərabər fərdi gəlir səviyyəsinin artırılması, gəlir bölgüsünün yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun azaldılması kimi bir çox vacib vəzifələri yerinə yetirir. Bu çərçivədə insan kapitalını yaxşılaşdıran sahələrdə irəliləyişlər edilməli, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və insan kapitalının gəlirliliyini artırmaq üçün əlavə tədbirlər görülməsi tövsiyə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- Awan (2012). Diverging Trends of Human Capital in BRICS Countries. *International Journal of Asian Social Science*, pp. 2195-2219
- GII (2020). Qlobal İnnovasiya İndeksi. <https://www.globalinnovationindex.org/Home>. İstinad tarixi: 18 fevral 2020.
- GIPC (2020). Qlobal Əqli Mülkiyyət Konvensiyası. Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət İndeksi. <https://www.statista.com/statistics/257583/gipc-international-intellectual-property-index/>. İstinad tarixi: 13 fevral 2020.
- Falvey Rod, Foster Neil, Greenaway David (2006). Intellectual Property Rights and Economic Growth. Wiley Online Library, vol.10, issue 4, pp. 553-726.
- Kanwar Sunil, Evenson Robert (2003). Does intellectual property protection spur technological change? *Oxford Economic Papers*, vol. 55, issue 2, pp. 235-264.
- Karahan S. və başqaları (2007). Fikri Mülkiyyət Qanununun Əsasları, Seçkin Nəşriyyat, Ankara, 32 s.
- Özsağır A. (2013). Bilik iqtisadiyyatı. Seçkin Nəşriyyat, Ankara, 183 s.
- Schultz T.W.(1999). Education and Economic Growth: Return to Education. *Readings in the Economics of Education*, UNESCO, pp. 277-292.
- Tallman E., Wang P. (1994). Human Capital and Endogenous Growth: Evidence from Taiwan, *Journal of Monetary Economics*, pp.101-124.
- WB (2020). Dünya Bankı - İnsan Kapitalı İndeksi (HCI) <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34432>. İstinad tarixi: 15 fevral 2020.
- Yüksel Mehmet (2004). Qloballaşma Prosesindəki Fikri Mülkiyyət Hüquqlarına Sosioloji və Fəlsəfi Baxış, *Hüquq və Ədalət Kritik Qanunu Jurnalı*, 4-cü Sayı, oktyabr-dekabr, İstanbul, s.10-19.

Влияние человеческого капитала и институтов интеллектуальной собственности на инновационное экономическое развитие

Анар Зейналов

Докторант, кафедра “Теория экономики”, UNEC. Азербайджан.

E-mail: anar.zeynal@yahoo.com

Резюме. В статье были проанализированы перспективы развития человеческого капитала в инновационной экономике и механизмы воздействия на защиту прав интеллектуальной

собственности, а также внесены предложения по мерам, которые необходимо принять.

Изучен международный опыт развития и использования кадрового потенциала страны для получения абсолютного конкурентного преимущества и демонстрации устойчивости в быстрорастущей конкурентной среде и продемонстрированы успешные практики. В то же время была разработана концептуальная основа для развития человеческого капитала и защиты прав интеллектуальной собственности. С этой целью было определено влияние реформ на инвестиции в человеческий капитал и защиту интеллектуальной собственности на экономику страны. Исследована важность инвестиций в это направление для обеспечения экономического развития, быстрого развития науки и технологий, устойчивого экономического развития и макроэкономической стабильности.

Ключевые слова: человеческий капитал, интеллектуальная собственность, экономическое развитие, инновационное развитие, мировая экономика.

Problems and prospects for development of the service sphere

Mushfig Atakishiyev

Dr. prof., Institute of Economics of ANAS, Head of the Department of Development Issues of Service areas. Azerbaijan. E-mail: mushfikatakishiyev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5788-1628>

Abstract. The service sector is becoming increasingly important in the world economy. If in the past in developed countries more than 70% of GDP was industrial products, now this ratio is changing in favor of the service sector. The service sector in the Republic of Azerbaijan has been formed mainly since independence in the 1990s. Previously, the service sector was mainly implemented and regulated by the state. After gaining independence, our country has entered a new stage of development. According to the latest statistics, the share of the service sector in GDP in the country is more than 40 percent and this trend continues to grow. However, the level of development of the service sector in our country lags behind developed countries in terms of both volume and quality. Thus, as mentioned above, the service sector accounts for more than 2/3 of the employed population, accounting for more than 70% of GDP in developed countries. Given the growing importance of the country's economy, the scientific study of the problems of development of the service sector in the context of the fourth industrial revolution, a detailed study of its impact on business and society is very important. This article analyzes the trends in the service sector in our country and the world over the past 10 years, the factors that determine them and determines the direction of development.

Keywords: service sphere, service sector, proactive service sector, reactive service sector, service economy, service sphere development factors, transformation of service sector in Azerbaijan.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.233>

JEL L80; **UDC** 338.4

To cite this article: Atakishiyev M. (2020) *Problems and prospects for development of the service sphere*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 111-122.

Article history: Received — 01.05.2020; Accepted — 25.06.2020

Xidmət sahələrinin inkişaf problemləri və perspektivləri

Müşfiq Atakişiyev

İqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Xidmət Sahələrinin İnkişaf Problemləri” şöbəsinin müdiri. Azərbaycan. E-mail: mushfikatakishiyev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5788-1628>

Annotasiya. Xidmət sektoru dünya iqtisadiyyatında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əgər əvvəllər inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-nin 70 faizindən çoxunu sənaye məhsulları təşkil edirdisə, hazırkı şəraitdə bu nisbət xidmət sektorunun xeyrinə dəyişməkdədir (Lovelock, Wirtz, 2011). Azərbaycan Respublikasında xidmət sektoru, əsasən müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1990-cı illərdən formalaşmağa başlamışdır. Bundan əvvəlki dövrdə xidmət sektoru əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilirdi və tənzimlənirdi. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Son statistik məlumatlara görə xidmət sektorunun ÜDM-də payı Respublika üzrə 40 faizdən çoxdur və bu tendensiya artmaqda davam edir. Lakin ölkəmizdə xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsi həm həcminə, həm də keyfiyyətinə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xidmət sektorunun inkişaf etmiş ölkələr üzrə ÜDM-də payı 70 faizdən çox təşkil etməklə məşğul əhalinin 2/3 hissəsindən çoxunu özündə cəmləşdirir. (Lovelock, Vandermerwe, Lewis, 2001). Ölkə iqtisadiyyatında artan əhəmiyyətini nəzərə alaraq xidmət sferasının inkişaf problemlərinin dördüncü sənaye inqilabı kontekstində elmi cəhətdən tədqiq edilməsi, onun biznesə və cəmiyyətə təsirinin ətraflı araşdırılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Bu məqalədə son onillikdə ölkəmizdə və Dünyada xidmət sektorunda baş verən tendensiyalar, onları təyin edən faktorlar təhlil edilir və inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: xidmət sferası, xidmət sektoru, proaktiv xidmət sektoru, reaktiv xidmət sektoru, xidmət iqtisadiyyatı, xidmət sferasının inkişaf faktorları, Azərbaycanda xidmət sektorunun transformasiyası.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.233>

JEL L80; **UDC** 338.4

Məqaləyə istinad: Atakişiyev M. (2020) *Xidmət sahələrinin inkişaf problemləri və perspektivləri*. «İqtisadi Artım və İctimai Rifah», № 1, səh. 111-122.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.05.2020; qəbul edilib – 25.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycanda iqtisadi reformaların başlanğıcında ümumdaxili məhsulun strukturu kənd təsərrüfatı və sənayenin üstün inkişafı ilə xarakterizə olunurdu. Xidmət sektoru respublikada o qədər də inkişaf etməmişdi. Belə ki, əhaliyə təklif olunan xidmətlərin əksəriyyəti dövlət strukturları tərəfindən həyata keçirilirdi. 1992-2008-ci illərdə xidmət sektorunda özəl sektorun inkişafı hesabına irəliləyişlər olsa da, onun inkişaf tempi inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətindən çox geri qalırdı. Son illər bu sahədə dövlətin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi reformalar

nəticəsində xidmət sektorunun inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. 2008-ci ildən başlayaraq xidmət sektorunun inkişafı ilə bağlı respublikamızda 10-dan çox dövlət proqram və sənədləri qəbul edilmişdir ki, bu da xidmət sektorunun inkişafına xeyli təkan vermişdir.

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsi xidmət sferasının inkişafı ilə müəyyənləşdirilir (Lovelock, Wirtz, 2011). Xidmət sferasının əhəmiyyətinin artması, onun iqtisadiyyatın digər sferaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi bu sahədə proseslərin elmi cəhətdən tədqiqini zəruri edir. Xidmət sferasının inkişaf problemlərinə dair bir sıra iqtisadçı alimlərin elmi araşdırmaları mövcuddur. Bunlardan aşağıdakı iqtisadçı alimləri göstərmək olar: Bailey S.J., Briggs A., Taylor R., Berlingien G., Buera F., Kaboski J., Əliyev T.N. və b.

Yuxarıda göstərilən elmi araşdırmalarda xidmət sferasının ayrı-ayrı xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Lakin baxılan problem dördüncü sənaye inqilabı konteksti və respublikamızın yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tədqiq edilməmişdir. Bu məqalədə xidmət sektorunun inkişaf problemləri məhz dördüncü sənaye inqilabı və rəqəmsal iqtisadiyyat kontekstindən ətraflı tədqiq edilir, onun inkişaf perspektivləri araşdırılır.

Məqalə giriş, metodologiya, əsas hissə, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Metodologiya

Məqalədə əsasən sisteməlik təhlil üsulundan istifadə olunmuşur. Xidmət sektoru bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif sahələri özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistem olduğundan, sahənin inkişaf problemlərini və perspektivlərini tədqiq etmək sistemli yanaşmanı tələb edir. Odur ki, məqalə bir-biri ilə sıx əlaqəli bir neçə mərhələyə ayrılmış və kompleks yanaşma üsulu əsasında təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı xidmət iqtisadiyyatının problemlərinə dair çoxlu sayda xarici iqtisadi ədəbiyyatlara müraciət edilmiş və xarici iqtisadçı alimlərin baxışları ətraflı tədqiq edilmişdir. Təhlil zamanı Dünya Bankının, Azərbaycan Statistika Komitəsinin məlumatlarından və etibarlı informasiya mənbələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Nəticələr və müzakirə

Xidmət sektorunun inkişafının müasir vəziyyəti

Xidmət sektorunun üstün inkişafını bir sıra faktorlar şərtləndirir:

- Elmi texniki tərəqqi nəticəsində məhsuldarlığın və bunun əsasında əhalinin gəlirlərinin artması. Belə ki, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi yeni növ xidmət məhsullarına olan tələbatı da artırır;

- İKT-nin sürətlə inkişaf etməsi;

- Xidmət sferasına daha az vəsait qoyulması və bu baxımdan sahənin sahibkarlar üçün cəlbedici olması;

- Xidmət sferasında fəaliyyət növlərinin müxtəlifliyi;

- İş yerlərinin çoxluğu və əmək haqqının nisbətən yüksək olması;

- Xidmət sferasında məhsulların marjinal xərclərinin olduqca aşağı olması.

Dünya praktikasında xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsi aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən edilir:

- Xidmət sektorunun ümumdaxili məhsulda payı;

- Xidmət sektorunda məşğul əhalinin ümumi məşğulluqda payı;

- Xidmət sektorunun ümumi ixracda payı.

Son on illikdə dünya iqtisadiyyatının strukturu radikal olaraq dəyişməkdədir (Jansson, 2009). Xidmət sektorunun sürətlə inkişafı nəinki dünya iqtisadiyyatının strukturunu, eyni zamanda məşğulluğun strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir (Bailey, 2001). Son iki onillikdə xidmət sektorunun ÜDM-də payının xüsusi çəkisi artdıqca, iqtisadi artım və xidmət

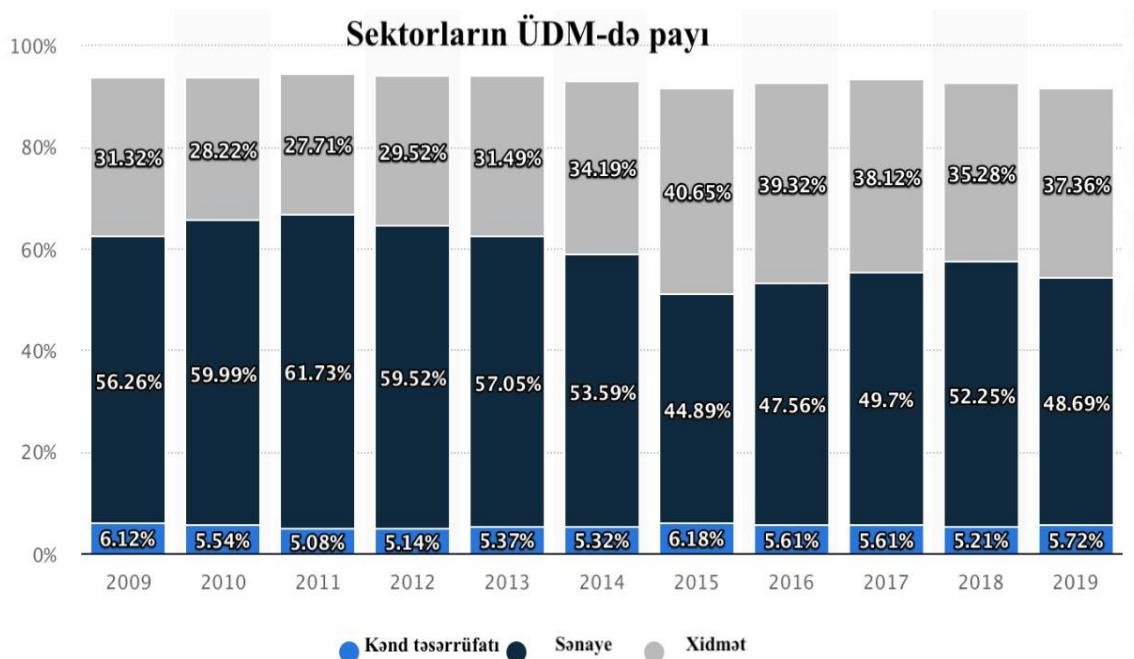
sektorunun artım tempi arasında əlaqə daha da güclənməyə başlamışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Xidmət sektorunun ÜDM-də payı

	1997		2019	
	Xidmət	Sənaye	Xidmət	Sənaye
Dünya Üzrə	63	31	69	27
Yüksək Gəlirli Ölkələr	69	28,5	74	25
Aşağı və Orta Gəlirli Ölkələr	47	37,7	57	33,5

Mənbə: World Bank (2019), OECD (2019).

1997-2019-cı illərdə xidmət sektorunun ÜDM-də payı dinamik olaraq artmış, inkişaf etmiş ölkələr üzrə 69%-dən 74%-ə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 47%-dən 57%-ə yüksəlmişdir. Azərbaycan Respublikası üzrə xidmət sektorunun inkişaf dinamikasına nəzər yetirək.

Şəkil 1.

Mənbə: ARDSK (2020) və World Bank (2019) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumdaxili məhsulun strukturunda xidmət sektorunun payı 2009-2015-ci illər üzrə 31.3%-dən 40.6%-ə qədər yüksəlmişdir (şəkil 1). Sonra isə 2015-ci ildən 2018-ci ilə qədər 35.3%-dək azalma olmuş, 2019-cu ildən isə nisbətən artmış və 2020-ci ildə 40.96%-dək yüksəlmişdir. Göründüyü kimi, xidmət sektoru ÜDM-də payına görə nəinki dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş hədəflərdən və potensial imkanlardan aşağı səviyyədədir, həmçinin Dünya Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş standartlardan da geri qalır. Dünya Bankının standartlarına görə, xidmət sektorunun ÜDM-də minimal payı 49-51% arasında olmalıdır. Yuxarıdakı məlumatlardan bir daha görünür ki, respublikamızda xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsi hələ də inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən çox geri qalır. Xidmət sektorunun inkişaf tempinin aşağı səviyyədə olması əhalinin real gəlirlərinin az olması, ev təsərrüfatlarının xərclərinin strukturunda xidmət məhsullarına olan tələbatın və kiçik və orta biznesin aktivliyinin aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur. Belə ki, Dünya Bankının məlumatlarına görə, ölkədə ev təsərrüfatlarının xərclərinin strukturunda xidmət məhsullarına olan tələbat 15-17% təşkil edir. Digər məhsullara olan tələbat isə 63-65% təşkil edir. Bütövlükdə baxılan göstərici post-sənaye

İqtisadiyyatı konteksti baxımından çox aşağı səviyyədədir.

Xidmət sektorunun məşğulluq və əlavə dəyər yaratmasına görə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri üzrə göstəriciləri aşağıdakı kimidir (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Xidmət sektorunun məşğulluqda və əlavə dəyər yaratmada ölkələr üzrə payı (2019-cu il)

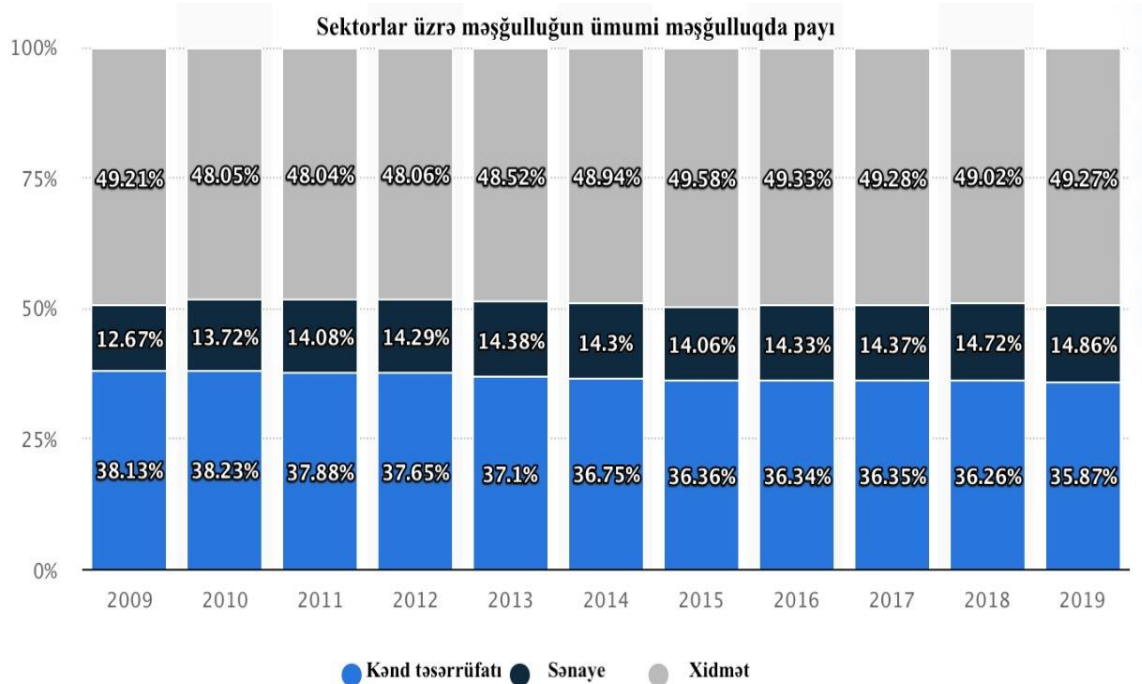
	Xidmət sektorunda məşğulluğun ümumi məşğulluqda payı (%-lə)	Xidmət sektorunun əlavə dəyər yaratmada payı (%-lə)
Cənubi Koreya	94,5	58,3
Almanya	79,6	68,7
Kanada	93,1	69,3
Finlandiya	85,4	69,6
Yeni Zelandiya	90,1	71,4
ABŞ	86,3	78,9
Azərbaycan	49,1	37,36

Mənbə: World Bank (2019).

Yuxarıdakı məlumatlar xidmət sektorunun həm məşğulluq, həm də əlavə dəyər üzrə payının dinamik olaraq artdığını göstərir və Dünya Bankının proqnozuna görə, bu tendensiya gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Qlobal iqtisadiyyatda xidmət sektorunda məşğulluğun həcmi getdikcə artır. Belə ki, 2019-cu il üzrə inkişaf etmiş ölkələr üzrə xidmət sektorunda məşğulluğun payı orta hesabla 75%, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 46% təşkil etmişdir.

Azərbaycan üzrə xidmət sektorunda məşğulluğun ümumi məşğulluqda inkişaf dinamikasına nəzər yetirək (şəkil 2).

Şəkil 2.

Mənbə: ARDSK (2020) və World Bank (2019) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Respublikamızda 2008-ci ildən 2019-cu ilə kimi xidmət sektorunda məşğulluğun həcmi, demək olar ki, dəyişməmiş, 49%-ə yaxın təşkil etmişdir.

Məşğulluğun səviyyəsinin respublikamızda nisbətən aşağı olması bu sahədə normativ hüquqi bazanın kifayət qədər işlənməməsi, istehsal və emal sənayesində servisləşmənin aşağı səviyyədə olması, kiçik və orta biznesin aktivliyinin aşağı səviyyədə olması ilə və s. izah olunur.

Xidmət sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Xidmət sektoru və qeyri-xidmət sektorları bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Xidmət sektorunun üstün inkişafı iqtisadiyyatda sinerji effekti yaratmaqla digər sahələrin inkişafını stimullaşdırır və bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin edir (Buera, Kaboski, 2012).

Uzun illər sənaye və xidmət sektoru arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi iqtisadçı alimlərin müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan iqtisadçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Bir qrup iqtisadçı alimlər xidmət sektorunu müstəqil bir fəaliyyət sahəsi kimi dəyərləndirir və hesab edirlər ki, iqtisadi artımın əsas mühərrikini bu sektor təşkil edir. Digər qrup iqtisadçı alimlər isə hesab edirlər ki, iqtisadi artımın əsas mühərrikini sənaye təşkil edir. Fikrimcə, xidmət sektoru ayrıca fəaliyyət sahəsi olmayıb, real sektorun inkişafını tamamlayan bir sahədir. Xidmət sektoru və real sektor bir-birini qarşılıqlı tamamlayır. Hər iki sahə bir-biri ilə sıx əlaqədədir və xidmət sektorunun inkişafı sənaye sektorundakı inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Yəni həm xidmət, həm də sənaye sektorları bir-birinin inkişafını şərtləndirir. Odur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr post-sənaye dövrünə mərhələli şəkildə keçməli və xidmət iqtisadiyyatına transformasiya sənaye iqtisadiyyatı təcrübəsini tam öyrənməklə həyata keçirilməlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ilkin olaraq sənayeləşdirmənin səviyyəsini yüksəltməli və müvafiq insan kapitalı formalaşdırmalıdır. Müasir tələblərə cavab verən innovativ sənayenin yaradılması, istehsalın kompleks servisləşdirilməsi xidmət sektorunda multiplikativ effekt yaratmaqla iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin edə bilər (Vandermerwe, Rada, 1988).

İqtisadiyyatın digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəni daha düzgün müəyyənləşdirmək baxımından xidmət sektorunu iki hissəyə ayırmaq lazımdır. Proaktiv xidmət sahələri və reaktiv xidmət sahələri. Proaktiv xidmət sahəsi dedikdə elə xidmət sahələri başa düşülür ki, bu sahənin inkişafı real sektorun inkişafını şərtləndirir və stimullaşdırır. Məsələn, bərbərxana xidmətinə olan tələbin artması bu xidmətin göstərilməsi prosesində istifadə olunan sənaye məhsullarına tələbi artıracaq və bu sahəyə aid olan real sektorun inkişafını stimullaşdıracaqdır. Reaktiv xidmət sahələri dedikdə isə elə xidmət sahələri başa düşülür ki, burada xidmət sektoru real sektorun innovativ inkişafı ilə əlaqəli onun servisləşdirilməsinə adekvat olaraq inkişaf edir. Servisləşmə dedikdə, real sektorda istehsal olunan məhsullarda yüksək əlavə dəyər yaratmaq məqsədilə onlara keyfiyyətli xidmət göstərilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, “Mercedes” markalı maşına servis xidmətinə göstərmək olar. Nə qədər çox maşın istehsal edilərsə, onun servisləşdirilməsi ilə əlaqəli xidmət sahələri də inkişaf edəcəkdir. Birinci halda xidmət sektoru real sektorun inkişafını, ikinci halda isə real sektor xidmət sektorunun inkişafını şərtləndirir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, müasir iqtisadi şəraitdə hər iki sektor bir-birinin inkişafını müəyyən edir. Odur ki, xidmət sektoru və real sektor arasında qarşılıqlı sıx əlaqə olmalıdır. Sənaye sektorunun kiçilməsi uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyat üçün zərərli ola bilər (Soylen, 2012).

Xidmət sektoru və bilik iqtisadiyyatı

Təhlil göstərir ki, respublikamızda ÜDM-də elm tutumlu xidmət məhsullarının xüsusi çəkisi olduqca aşağı səviyyədədir ki, bu da rəqəmsal iqtisadiyyatın və xidmət iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun deyil.

Yeni iqtisadi sistemə keçid milli iqtisadiyyatın strukturunun köklü sürətdə dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Müasir iqtisadiyyat əsasən bir-biri ilə sıx bağlı olan iki komponent üzərində qurulur: xidmət sektoru və bilik iqtisadiyyatı. Xidmət sektorunun inkişaf dinamikasını bilik iqtisadiyyatı müəyyənləşdirir. Odur ki, müasir şəraitdə bilik iqtisadi inkişafın əsas lokomotivi

rolunu oynayır. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında yeni xidmət növlərinin yaranması hesabına onun sahə strukturu genişlənir. Xüsusən telekommunikasiya, yeni kompüter proqramlarının işlənməsi, konsaltinq və informasiya xidmətləri sahəsində sürətli inkişaf gedir ki, bu da bilik resurslarından səmərəli istifadəni şərtləndirir.

Təhlil göstərir ki, respublikamızda elm tutumlu sahələrin inkişaf potensialı olduqca böyükdür. Bu sahədə həm ənənəvi, həm də qeyri-ənənəvi xidmət növlərini inkişaf etdirməklə, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə vermək olar. İqtisadi inkişafın ən vacib istiqamətlərindən biri də informasiya xidmətləridir. Bu sahənin səmərəli inkişafı bütövlükdə ölkədə bilik iqtisadiyyatının formalaşmasının və inkişafının əsasını təşkil edir. Azərbaycanda İKT üzrə geniş inkişaf imkanları mövcuddur. 2010-cu ildə respublikamız dünya ölkələrinin reytingində İKT-nin inkişaf səviyyəsinə görə 76-cı yerdə idisə, 2019-cu ildə 67-ci yərə yüksəlmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan İKT-nin inkişafı üzrə yüksək uğur əldə etmiş və regional mərkəz rolunu oynayır. Ölkəmizin bu sahədə geniş inkişaf perspektivləri mövcuddur. Respublikamızda İKT-nin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühit və vergi güzəştləri mövcuddur ki, bu da sahənin gələcək inkişafını stimullaşdırır.

Məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznes xidmət sektorunun əsas prioritetlərindəndir. Belə ki, innovasiya və yeniliklər əsasən bu sahədə xidmət sektoru məhsullarına olan tələbatı müəyyənləşdirir.

Xidmət sektoru öz özlüyündə innovativ bir sahə olduğundan iqtisadiyyatın digər sahələrinin də innovativliyini artırır və stimullaşdırır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yüksək biznes xidməti olan ölkələrin digər ölkələrə nisbətən daha yüksək rəqabət qabiliyyətli və innovativ iqtisadiyyatı mövcuddur. Biliklərə əsaslanan xidmət sektorunda məhsulun marjinal xərcləri emal sənayesinə nisbətən olduqca aşağı səviyyədədir. Xidmət sektorunda marjinal xərclərin aşağı olması və eyni zamanda internetin və yeni texnologiyaların inkişafı bu sahənin daha da sürətli inkişafını şərtləndirir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, daha çox əlavə dəyər yaradan xidmət sahələrinin üstün inkişafı xidmət sektorunun ÜDM-də payını artırmaqla iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edir. İntellektual kapital tutumlu sahə olaraq xidmət sektorunda innovasiya daha sürətlə yayılır. Bu baxımdan maliyyə xidmətləri, distribüter, pərakəndə satış, telekommunikasiya xidmətləri, bank, sığorta xidmətləri, audit və konsaltinq ən aktiv innovasiya yenilikləri tətbiq olunan sahələrdəndir. Təcrübə göstərir ki, tənzimlənən və dövlət tərəfindən həyata keçən xidmətlərə nisbətən liberal iqtisadiyyatda xidmət sektorunda innovasiya yenilikləri daha sürətli tətbiq olunur.

Xidmət sektoru və iqtisadiyyatın diversifikasiyası

Bir və ya bir neçə xam məhsul ixracından asılı olan ölkələr üçün ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək olduqca mürəkkəb məsələdir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməməsi ölkəni xarici şoklara və iqtisadi böhranlara az davamlı edir və qarşıya qoyulan hədəflərə çatmağa mane olur. Ölkənin uzun müddətli dayanıqlı inkişafını təmin etmək və əhalinin sosial rifahını yüksəltmək baxımından ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiya edilməsi elmi dairələrdə heç bir mübahisə doğurmur. Lakin iqtisadiyyatın necə diversifikasiya edilməsi, diversifikasiyanın uğurla idarə edilməsi müzakirə mövzudur.

Respublikamız əsasən neft və neft məhsulları ixrac edir. Bu vəziyyət hələ yəqin ki, uzun dövr davam edəcək. Danılmaz faktdır ki, iqtisadiyyatımız dünya bazarında xam məhsullara olan qiymətdən asılıdır. Bu proses ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalasdırılmasını zəruri edir.

Təhlil göstərir ki, dünya iqtisadiyyatı üzrə xidmət məhsullarının istehsalı və ixracı əmtəə məhsullarının istehsalına nisbətən iqtisadi şoklara daha dayanıqlıdır. Həm inkişaf etmiş və həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə xidmət sektoru sənaye sektoru ilə müqayisədə 2008-2009 maliyyə böhranına və qlobal iqtisadi böhrana daha dayanıqlı olmuşdur. 2001-2018-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xidmət sektorunda artım tempi 2,2-8,8% arasında, emal sənayesində isə 2,2-4,9% arasında dəyişmişdir. Göstərilən dövrdə, baxmayaraq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün sahələr üzrə azalma olmuşdur, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xidmət sektoru

permanent olaraq artım göstərmişdir.

Həm inkişaf etmiş və həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə xidmət məhsullarının ixracı sənaye məhsullarına nisbətən daha dinamik olmuşdur. Belə ki, 2005-2008-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xidmət məhsullarının ixracı ildə 8,3% artmışdırsa, əmtəə məhsullarının ixracı ildə 6,5% artmışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xidmət sektorunun inkişafına iqtisadiyyatın diversifikasiyası kontekstindən daha çox önəm verilməlidir. Xidmət sektorunun iqtisadiyyatda artan rolunu nəzərə alaraq, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf strategiyasında iqtisadiyyatın strukturu mərhələli şəkildə yeni iqtisadi şəraitə uyğun transformasiya edilməlidir. Fikrimcə, bu respublikamızın uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Milli iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək üçün xidmət sektorunun potensialından istifadə etmək heç də o demək deyil ki, bu sektor bütün digər sektorlar üzərində dominantlıq təşkil etməlidir. Sıçrayışla ənənəvi iqtisadiyyatdan xidmət iqtisadiyyatına keçid qısamüddətli dövrdə milli iqtisadiyyata zərər verə bilər (Oliva, Kallenberg, 2003).

Dördüncü sənaye inqilabı və onun xidmət sektoruna təsiri

Dördüncü sənaye inqilabı, yəni rəqəmsal texnologiyalar, 5G və əşyaların interneti (İoT) radikal olaraq iqtisadi paradigmanı dəyişməklə, biznesin aparılmasını, sahibkarlığın təşkilinin tamamilə yeni modelini formalaşdırmaqdadır. Eyni zamanda bu proses əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və insanların həyat səviyyəsinin artırılmasına səbəb olacaqdır. İqtisadi sistemin yeni texnologiyalara adaptasiyası, həmçinin ənənəvi tələb və məşğulluq modelini dəyişməklə istehlak və biznes sövdələşmələrinə yanaşmanı köklü surətdə dəyişəcəkdir (Farah, 2000). Bütün bunlar rəqəmsal əsrdə ticarət, investisiya, sənaye və xidmət sferasının inkişafı problemlərinin həllinə yeni yanaşmanı təmin edir. Xidmət sferası bu yeni sistemə transformasiyanın ayrılmaz hissəsi olmaqla, onun global ticarət imkanları ildən ilə artır. Son tədqiqatlar göstərir ki, əmtəə ticarətinə nisbətən xidmət ticarətinin rəqəmsallaşma imkanları 50%-dən çox təşkil edir. İldən ilə xidmət sektorunun inkişafı həm sənaye, həm də xidmət sektorunun inkişafına təkan verir. Hesablamalar göstərir ki, xidmət sektoru ölkənin ÜDM-nə daha çox töhfə verir, nəinki əmtəə ticarəti. Demək olar ki, rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində istənilən növ xidmət məhsulu dünyanın istənilən nöqtəsinə asanlıqla ixrac edilə, çatdırıla və ölkə iqtisadiyyatı üçün əlavə dəyər formalaşdırıla bilər. Rəqəmsal xidmət ticarətinin imkanlarının həcmi artıqda onun qanunvericilik və dövlət səviyyəsində stimullaşdırmaq və daha da inkişaf etdirmək problemləri aktuallaşır. Bu baxımdan rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

COVID-19 dövründə iqtisadi rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi daha da aktuallaşır. Əmtəə və xidmət istehsalçıları, iş adamları, sahibkarlar, həmçinin istehlakçılar pandemiya dövründə rəqəmsallaşmanın zərurət olduğuna bir daha əmin oldular. Xüsusilə xidmət sektoru məhsullarının rəqəmsal ticarəti artmağa başladı. Pandemiya bir daha informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına tələbin artmasını göstərməklə yanaşı onun intensivliyinin artması zərurətini göstərdi. Əslində informasiya texnologiyaları, rəqəmsal iqtisadiyyat COVID-19 dövründə ən effektiv vasitə olduğunu sübut etdi. Bura xüsusilə daxildir: elektron müalicə, e-təhsil, e-iş, e-ödəniş, e-maliyyə xidmətləri, e-kommersiya və s. Post pandemiya dövrü xidmət sektorunda, xüsusən telekommunikasiya, bank və digər sahələrdə fundamental radikal transformasiyanın labüdlüyünü zəruri edir.

Yeni texnologiyaların inkişafı, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması xidmət məhsulları və əmtəə məhsulları arasındakı fərqi aradan qaldırır, xidmət məhsullarını daha ticari edir.

Respublikamızda xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsinin təhlili göstərir ki, son illər bu sahədə aparılmış iqtisadi reformlar nəticəsində xeyli irəliləyişlər olsa da, hələ də sahənin inkişafına mane olan amillər var. Təhlil göstərir ki, bütövlükdə xidmət sektorunun inkişafına mane olan əsas faktorlar aşağıdakılardır:

- İnnovasiya aktivliyinin aşağı səviyyədə olması;

- Xidmət məhsullarına olan tələbatın aşağı səviyyədə olması;
- Xidmət sektorunda əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması;
- Xidmət sektorunda infrastrukturun kifayət səviyyədə olmaması;
- Rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması;
- Kiçik və orta biznesin aktivliyinin yüksək səviyyədə olmaması və s.

Xidmət sektoru, beynəlxalq ticarət və iqtisadiyyatın liberallaşması

Tədqiqatlar göstərir ki, son onilliklərdə iqtisadiyyat liberallaşdıqca, xidmət sektorunun ÜDM-də və ümumi ixracatda payı dinamik olaraq artır. İqtisadiyyatın liberallığı və xidmət sektorunun artımı arasında sıx əlaqə mövcuddur (Müzəffərli, 2017). Dövlət xidmət sektorundan çəkildikcə, bu boşluğu özəl sektor daha effektiv formada doldurur. Bu xüsusən təhsil və səhiyyə sistemində daha çox hiss olunur.

İqtisadiyyat qloballaşdıqca, ölkələrin iqtisadiyyatı liberallaşdıqca və dünya iqtisadiyyatına açıqlığı artdıqca həm real, həm də xidmət sektoru üzrə xarici ticarət dövriyyəsi artmaqda davam edir. Xüsusən xidmət sektorunda daha sürətli artım müşahidə olunur. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, internetin sürətlə yayılması və s. xidmət sektoru məhsullarını daha çox ticari edir. Belə ki, yeni texnologiyaların vasitəsi ilə xidmət sektoru məhsullarının xarici ticarəti real sektora nisbətən daha asandır. Eyni zamanda, yeni texnologiyalar xidmət sektoru məhsullarının beynəlxalq ticarətini asanlaşdırmaqla, onu xərclərin azalması baxımından daha səmərəli edir (Bailey, 2001).

Xidmət sektoru ölkələrin ticarət səbəbində yüksək artım təşkil edir və onların ticarət balansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dünya üzrə xidmət sektorunun ixracatda ümumi payı 1980-ci ildə 17% təşkil etmişdirsə, 2019-cu ildə bu göstərici 26%-ə yüksəlmişdir. Xidmət sektoru məhsulları ixracının ÜDM-də payı 1980-ci ildə 3,7%-dən 2019-cu ildə 6,9%-ə yüksəlmişdir. Xidmət sektorunun xüsusi çəkisinin dinamik olaraq artması inkişaf etmiş əksər ölkələrdə ödəniş balansında müsbət saldonun əsas səbəbi olmuşdur. Təhlil göstərir ki, yüksək gəlirli ölkələr, əsasən, sığorta və maliyyə xidmətləri ixrac edir. Orta gəlirli ölkələr isə əsasən kommunikasiya və kompüter xidmətləri üzrə ixtisaslaşmışlar (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Xidmət sektorunun ümumi ixracatda payı

	Yüksək gəlirli ölkələr (%-lə)		Orta gəlirli ölkələr (%-lə)	
	1982	1919	1982	1919
Nəqliyyat	29,7	16,8	31,7	17,7
Sığorta və Maliyyə	2,9	13,7	4,2	3,6
Kommunikasiya və Kompüter	44,2	44,9	29,2	44,6
Turizm	24,5	22	35	33,6

Mənbə: World Bank (2019)

2020-ci ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində xidmətlərin ümumi dəyəri 2,2 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Bunun 1,5 milyard ABŞ dolları qeyri-rezidentlərin Azərbaycanın rezidentlərinə, 0,7 milyard ABŞ dolları isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdiyi xidmətlərdir. Nəticədə xidmətlər balansında yaranan kəsir 65,2% artaraq 826,5 milyon ABŞ dollarına çatıb.

O cümlədən, neft-qaz sektoru üzrə xidmətlər balansının (əsasən tikinti xidmətləri və digər işgüzar xidmətlər) kəsiri 634,3 milyon ABŞ dolları, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə xidmətlər balansının kəsiri isə 192,2 milyon ABŞ dolları olub.

Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 30%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşüb. Ümumi dəyəri 681 milyon ABŞ dolları olan nəqliyyat xidmətlərinin 43,3%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycanın nəqliyyat xidmətlərindən istifadəsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanın

rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri 295 milyon ABŞ dolları, qeyri-rezidentlərin Azərbaycan rezidentlərinə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri isə 386 milyon ABŞ dolları təşkil edib.

Yuxarıdakı məlumatlar bir daha göstərir ki, xidmət sektoru gələcəkdə iqtisadiyyatda dominantlıq təşkil edəcək və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayacaqdır.

Xidmət sektorunun inkişaf perspektivləri

21-ci əsr –İnformasiya-Xidmət əsridir. Müasir iqtisadi inkişafın səviyyəsi xidmət sektorunun üstün inkişafını sürətləndirir. Bir sözlə, 21-ci əsr xidmət sferası kimi xarakterizə olunur və bu proses gələcəkdə də davam edəcəkdir. Yeni texnologiyalara əsaslanan xidmət məhsullarına tələbat getdikcə artacaq (Codagnone, Abadie, Biagi, 2016). Xidmət sektoru minimal maya dəyəri ilə xarakterizə olunmaqla, iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sektoru olduğundan, sahibkarlar üçün olduqca əlverişli və cəlbəedici sahədir. Beləliklə, gələcəkdə internetin, telekommunikasiyanın və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni növ xidmət məhsulları yaranacaqdır ki, bu da yeni iş yerlərinin yaranmasına və əhalinin real gəlirlərinin artmasına səbəb olmaqla xidmət sektorunun ÜDM-də payını yüksəldəcəkdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, əhalinin real gəlirləri yüksəldikcə, rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni xidmət məhsullarına tələbat artacaq və xidmət sektorunun iqtisadiyyatda rolu dominantlıq təşkil edəcəkdir (Lovelock, Vandermerwe, Lewis, 2001). Xidmət sektorunda çalışan startapların, kiçik və orta biznesin iqtisadiyyatda iştirakı artacaq və xidmət sektoruna yönləndirilən xarici investisiyaların həcmi yüksələcəkdir (Gallouj, Weber, Stare, Rubalcaba, 2015). Statistik məlumatlar göstərir ki, birbaşa xarici investisiyaların 40%-dən çoxu məhz bu sektorun payına düşür. Dinamik olaraq xidmət məhsullarının ticarət dövriyyəsində payı getdikcə artır ki, bu da yeni növ xidmətlərin yaranmasına və inkişafına səbəb olacaqdır (Gallouj, Weber, Stare, Rubalcaba, 2015).

Dünya Bankının proqnozuna əsasən Azərbaycanda xidmət sektoru 2021-ci ildə 4,1%, 2022-ci ildə 5,6% artacaqdır.

Nəticə / Conclusion

Xidmət sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün struktur maneələr aradan qaldırılmalı, bilik iqtisadiyyatının inkişafı stimullaşdırılmalı və xidmət sektorunun inkişafına yönəlik vergi islahatları həyata keçirilməlidir. Xidmət sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün onun üstün inkişafını təmin edən elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ- hüquqi baza işlənib hazırlanmalıdır.

Hesab edirik ki, xidmət sektorunun inkişafı baxımından yeni sosial iqtisadi şəraitdə xidmət sektorunun və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün dövlət tənzimlənməsi aktualıq kəsb edir. Xidmət sektorunun gələcəkdə iqtisadiyyatda artan rolunu nəzərə alaraq, onun inkişafının stimullaşdırılması üçün qanunvericilik bazası gücləndirilməli və xidmət sektorunun inkişafı üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Post-pandemiya dövründə xidmət sektorunun inkişafının yeni iqtisadi modeli işlənib hazırlanmalıdır.

Odur ki, dörüncü sənaye iqtisadiyyatının tələbləri baxımından və respublikamızda xidmət sektorunun hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilməlidir. Aparılan təhlil və tədqiqat nəticəsində hesab edirik ki, aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi xidmət sektorunun inkişafını təmin edə bilər:

- Xidmət sektorunun məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir;
- Xarici kompaniyaların xidmət sektoru üzrə ölkədaxili fəaliyyəti tənzimlənməli və yerli xidmət sektoru məhsulları ixrac edən kompaniyaların fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır;
- E-xidmət inkişaf etdirilməsi üçün qanunvericilik bazası işlənib hazırlanmalıdır;

• Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə strategiya işlənib hazırlanmalıdır. Bu strategiya çərçivəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilməlidir. Bütövlükdə rəqəmsal innovasiya stimullaşdırılmalıdır;

• Xidmət sektorunun inkişafını və xidmət sektoru məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq üçün onun prioritet sahələr üzrə vergi güzəştləri edilməli və daha çox dövlət dəstəyi verilməlidir;

• Xidmət sferasının strukturunda elm tutumlu və sosial yönümlü xidmət sahələrinin üstün inkişafı təmin edilməlidir;

• Xidmət sferasının tələbatına uyğun kiçik və orta biznesin inkişafı stimullaşdırılmalıdır;

• Post-sənaye iqtisadiyyatı konteksti baxımından xidmət sektorunda məşğulluğun yüksək olduğunu nəzərə alaraq, işsizlik problemini həll etmək üçün onun dominant inkişafı təmin edilməlidir.

Beləliklə, məqsəd xidmət sektorunun ÜDM-də sadəcə payının artması deyil, eyni zamanda sahənin elm tutumluluğu və innovativliyinin artması olmalıdır. Ölkəmizdə xidmət sektorunun sinerjik effekti və inkişaf perspektivliyi baxımından sahənin fiskal və kredit stimullaşdırılması təmin edilməlidir. Yaxın gələcəkdə mərhələli şəkildə xidmət sektorunun ÜDM-də xüsusi payının 60-65%-ə yüksəldilməsi məqsədi qarşıya qoyulmalıdır. Xidmət sektorunun prioritet inkişafı ölkəmizdə məşğulluğun artmasını, əhalinin real gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edər və respublikamızın inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə yüksəlməsini sürətləndirər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

ARDSK (2020). Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/>.
İstinad tarixi: 20 may 2020.

Əliyev T.N. (2019). Klasterlər. Beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Bakı: Elm və Bilik.

Müzəffərli N. (2017). İqtisadiyyatın liberallıq-drijistlik səviyyəsi. Bakı: Elm və Bilik.

Bailey, S.J. (2001). Cities and services: a post welfarist analysis, In: Paddison, R. (ed) Handbook of urban studies. Sage Publications, London, 336–350.

Buera, F., & Kaboski, J. (2012). The Rise of the Service Economy. *American Economic Review*, 102(6), 2540-69.

CIA. (2017). Fact Book Economic World GDP.

Codagnone, C., Abadie, F., & Biagi, F. (2016). The Future of Work in the Sharing Economy. Science for Policy Report. doi: 10.2791/431485.

Farah, M. F. (2000). The Third Industrial Revolution and the New Productive Paradigm: Some Considerations on Brazilian Industrial Development in the 1990s. *Rev. FAE, Curitiba*, 3(2), 45-61.

Gallouj, F., Weber, K.M., Stare, M., & Rubalcaba, L. (2015). The futures of the service economy in Europe: A foresight analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 94, 80- 96. doi:10.1016/j.techfore.2014.06.009

Gallouj, F., Weber, K.M., Stare, M., & Rubalcaba, L. (2015). An investigation of the relationship between behaviora processes, motivation, investments in the service business and service revenue. *Industrial Marketing Management*, 36(3), 337–348.

Jansson, J.O. (2009). The myth of the service economy-An update. *Futures*, 41(3), 182-189. doi:10.1016/j.futures.2008.09.018.

Lovelock, C., Vandermerwe, S., & Lewis, B. (2001). *Services marketing: a European perspective*. London: Prentice Hall.

Lovelock, C. H., & Wirtz, J. (2011). *Services marketing: people, technology, strategy*.

Pearson. Marcuzzo, M.C. (2005). Keynes and the welfare state. www2u.biglobe.ne.jp/~olympa/cambridge/hyoushi/marcuzzo.doc. Retrieved: September, 23, 2020.

OECD (2019). İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı üzrə Milli Hesablar. <http://www.oecd.org/sdd/na/>.
İstinad tarixi: 10 may 2020.

- Oliva, R., & Kallenberg, R. (2003). Managing the transition from products to services. *International Journal of Service Industry Management*, 14(2), 160–172.
- Soylen, K.S. (2012). The fallacy of the service economy: a materialist perspective. *European Business Review*, 24(4), 308-319.
- Vandermerwe, S., & Rada, J. (1988). Servitization of business: adding value by adding services. *European Management Journal*, 6(4), 314–324.
- World Bank (2019). Dünya Bankının Milli Hesabları <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. İstinad tarixi: 12 may 2020.

Проблемы и перспективы развития сферы услуг

Мушфик Атакишиев

Доктор экономических наук, профессор, Начальник отдела по *Вопросам* Развития Сферы Услуг. Азербайджан.

E-mail: mushfikatakishiyev@gmail.com

Резюме. Сектор услуг приобретает все большую значимость в мировой экономике. Если ранее более 70% от ВВП в развитых странах составляла промышленная продукция, то в современных условиях это соотношение меняется в пользу сектора услуг. В Азербайджанской Республике этот сектор, в основном, начал формироваться с 90-х годов прошлого века после обретения независимости. До этого сектор услуг находился в монополии государства и регулировался государством. После обретения независимости нашей страны этот сектор вступил в новую эпоху своего развития. Согласно последним статистическим данным доля сектора услуг в ВВП превышает 40% по республике, и эта тенденция имеет положительные темпы. Однако уровень развития сектора услуг в нашей республике отстает от уровня развитых стран, как по своему объему, так и по качеству. Так, как было подчеркнуто выше, доля сектора услуг в ВВП развитых стран составляет свыше 70% и более 2/3 населения сконцентрировано именно в этом секторе. Научное изучение проблем развития этой сферы в контексте четвертой индустриальной революции с учетом ее растущего объема в экономике государства, всестороннее исследование ее влияние на бизнес и общество являются очень актуальными вопросами. В данной статье проводится анализ тенденций в секторе услуг в нашей стране и в мире в целом, определяющих эти тенденции факторов, определяются направления его развития.

Ключевые слова: сфера услуг, сектор услуг, экономика услуг, факторы развития сферы услуг, трансформация сектора услуг в Азербайджане.

Assessment of the influence of gold production on gross production in Ganja-Kazakh economic region of the Republic of Azerbaijan

Ellada Khankishiyeva

Research fellow, Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ellada10@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Abstract. According to the country's economic development model, GDP growth is directly related to the increase in the volume of work and services in the economy. Consequently, the growing production of the republic's gold industry plays an important role in the growth of GDP. The article is devoted to the study of the impact of indicators of the activity of the gold industry in Azerbaijan on the dynamics of GDP growth from 2009 to 2019. The article uses the correlation-regression model to assess the relationship between GDP, which is a key indicator of the economic well-being of society, and income from gold production in the Ganja-Kazakh economic region of Azerbaijan. It is concluded that the gold mining industry, as a young branch of the economy, has a promising future and the country will have considerable dividends from its development.

Keywords: gold mining, gold export, gold deposits, fixed capital investment, Fisher equation.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.234>

JEL L52; **UDC** 330.15

To cite this article: Khankishiyeva E. (2020) *Assessment of the influence of gold production on gross production in Ganja-Kazakh economic region of the Republic of Azerbaijan*. «Economic Growth and Social Welfare», Issue I, pp. 123-130.

Article history: Received — 25.02.2020; Accepted — 01.06.2020

Оценка влияния производства золота на валовую продукцию в Гянджа-Казахском экономическом районе Азербайджанской Республики

Эллада Ханкишиева

Научный сотрудник, Институт Экономики НАНА. Азербайджан.

E-mail: ellada10@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Резюме. Согласно модели экономического развития страны, рост ВВП напрямую связан с увеличением объема работ и услуг в экономике. Следовательно, растущее производство золотопромышленности республики играет не последнюю роль в росте ВВП. Статья посвящена изучению влияния показателей деятельности золотопромышленности Азербайджана на динамику роста ВВП с 2009 по 2019 год. В статье используется модель корреляции-регрессии для оценки взаимосвязи между ВВП, который является ключевым показателем экономического благосостояния общества, и доходом от производства золота в Гянджа-Казахском экономическом районе Азербайджанской Республики. Сделан вывод, что у золотодобывающей промышленности, как молодой отрасли экономики есть перспективное будущее и от его развития страна будет иметь немалые дивиденды.

Ключевые слова: золотодобывающая промышленность, экспорт золота, месторождения золота, инвестиции в основной капитал, критерий Фишера.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.234>

JEL L52; **UDC** 330.15

Цитировать статью: Ханкишиева Э. (2020) *Оценка влияния производства золота на валовую продукцию в Гянджа-Казахском экономическом районе Азербайджанской Республики*. «Экономический рост и социальное благосостояние», № 1, стр. 123-130.

Статья поступила в редакцию: 25.02.2020; **Принято:** 01.06.2020

Введение / Introduction

Наличие месторождений полезных ископаемых, а тем более золота, всегда оказывает решающее влияние на развитие региональной экономики. Помимо обеспечения промышленности страны золотом, оно призвано осуществить не менее важную функцию – улучшить социально-экономическую ситуацию в этих регионах. (Агаев, 2003, с.14). Минерально-сырьевой комплекс золота (даже в сравнении с топливно-энергетическими видами минерального сырья) играет важнейшую роль в сбалансированном социально-экономическом развитии страны и ее регионов (Ханкишиева, 2013, с.159). Золото в Азербайджане на сегодня активно добывается в Гянджа-Казахском экономическом районе. Но учитывая, что эта отрасль промышленности для нашей страны относительно

молодая и в настоящее время производство золота в этом регионе пока слабо влияет на валовой выпуск продукции и социально-экономическое положение населения, расчеты показывают, что в будущем это влияние будет значительным.

Оценить влияние работ и услуг различных секторов экономики на ВВП и взаимосвязь между ними, а также использование эконометрических моделей при расчете прогнозов экономического развития этих секторов всегда считалась первостепенной задачей экономистов. Поскольку добыча золота в горнодобывающей промышленности как сфера экономической деятельности влияет на рост ВВП, особенно важно оценить взаимосвязь между этими показателями и определить перспективы развития.

Не секрет, что золотодобыча является одной из самых перспективных отраслей промышленности Азербайджана, так как имеет значительный потенциал роста. В стране прогнозные ресурсы золота более чем в три раза превосходят по объему разведанные запасы, что наряду с наличием больших неразведанных территорий говорит о высоком потенциале роста объемов подтвержденных запасов и добычи золота.

Целью исследования является разработка научно обоснованных прогнозов по определению перспектив развития золотодобывающей промышленности Азербайджанской Республики и степень ее влияния на устойчивость экономики страны в целом и отдельно ее региона, где добывается золото.

Главная часть / Main part

Анализ последних исследований и публикаций

Рациональная разработка месторождений золота и других природных ресурсов всегда была объектом пристального внимания зарубежных и отечественных ученых и практиков. Золоторудными месторождениями Азербайджана, в том числе Малого Кавказа занимались геологи разных поколений. Но следует отметить, что, будучи относительно молодой для страны отраслью промышленности, вопросы развития золотодобывающей промышленности пока слабо отражены в экономической литературе Азербайджана и анализ, приведенный в этой статье, обладает научной новизной для страны. Тем не менее, отдельные проблемы золотопромышленного производства и экономическая оценка природных ресурсов рассматриваются в трудах азербайджанских ученых-экономистов и зарубежных практиков. Так, свой вклад в развитие этих вопросов внесли Гасанли Я.Г., Мусаев А.Ф., Ядигаров Т.А., Агаев Ш., Бауэр В., Самарский А.А. и другие.

Недостаточно разработанная теоретическая и методологическая база сдерживает развитие золотодобывающей отрасли, не дает научно обоснованных рекомендаций практике, где отсутствует целенаправленный и системный подход. Тогда как, для Азербайджана золото традиционно остается одним из наиболее приоритетных и высоколиквидных видов стратегических полезных ископаемых наряду с топливно-энергетическим сырьем. Минеральные ресурсы являются важнейшим фактором формирования государственного бюджета, благополучия населения страны и конкурентоспособности национальной экономики. Освоение и воспроизводство золота, наряду с нефтью и газом, создает социально-экономические условия для устойчивого экономического роста страны и ее регионов.

В этой связи роль собственной минерально-сырьевой базы золота в обеспечении сбалансированного развития отраслей экономики исключительно важна. Все это требует более глубокого анализа проблемы и комплексного подхода к ее решению в современных условиях.

Методология. Корреляционно-регрессионный анализ является классическим методом вероятностного моделирования, который изучает взаимосвязи показателей хозяйственной деятельности предприятия, когда зависимость между ними не является

строго функциональной или искажена влиянием посторонних, случайных факторов. Для проведения регрессионного анализа взаимосвязи между влиянием общего производства золота на валовую продукцию Гянджа-Казахского экономического района Азербайджанской Республики в 2009-2019 годах использованы статистические данные, обработанные в программе MS Excel.

Результаты

Следует отметить, что увеличение производства золота в Гянджа-Казахском экономическом районе приводит к увеличению промышленного производства в регионе, что приводит к увеличению валового внутреннего продукта. В Гянджа-Казахском экономическом районе многие факторы влияют на валовой доход, в том числе основные средства, объем инвестиций, инвестиции в основной капитал, инфляция в стране, объем экспорта и импорта и т.д.

Таблица 1. Валовая продукция и добыча золота в Гянджа-Казахском экономическом районе, в млн. манатах.

Годы	Валовая продукция	Стоимость произведенного золота
2009	1554,76	8,82839
2010	1835,53	65,8896
2011	2230,55	70,8501
2012	2561,73	66,2141
2013	2734,36	57,2967
2014	2689,16	59,4741
2015	2757,39	85,6367
2016	3005,08	121,942
2017	3699,75	254,927
2018	3724,21	240,974
2019	4188,32	282,505

Источник: Составлено автором на основе ARDSK Sİİ (2019).

Чтобы изучить влияние производства золота на валовой выпуск продукции Гянджа-Казахского экономического района, используем инструмент регрессионного анализа в соответствии с процедурой построения уравнения взаимосвязи между экономическими показателями в MS Excel (Musayev və Qəhrəmanov, 1999, с.24). Отражая данные в таблице 1 в MS Excel, получаем следующие результаты регрессии.

Согласно полученным данным в Таблице 2, уравнение регрессии, выражающее взаимосвязь между валовым выпуском и добычей золота в Гянджа-Казахском экономическом районе Азербайджанской Республики на 2009-2019 годы, будет выглядеть следующим образом:

$$y = 7,9329x + 1868,4 \quad (1)$$

Коэффициент детерминации $R^2 = 0,857$ или 85,7%. Это означает, что расчетные параметры модели на 85,7% объясняют зависимость между изучаемыми параметрами. Чем выше коэффициент детерминации, тем качественнее модель (Самарский, 2001, с.160). Следовательно, в нашем случае модель очень качественная и соответствующее уравнение

регрессии объясняется 85,7% дисперсионного результата и 14,3% - влиянием других факторов.

С помощью критерия F - Фишера можно проверить статистическую значимость системы уравнений регрессии в целом. Для этого критерий F-Фишера следует сравнить со значением $F_{\text{таблица}}(a; m; n - m - 1)$. По данным таблицы, отражающим результаты пакета программ MS Excel (Yadigarov, 2019, с. 152)

$$F\text{-статистика (критерий Фишера)} = 5,12$$

Если мы установим значение таблицы F в EXCEL, используя формулу $F_{\text{таблица}}(a; m; n - m - 1) = F_{\text{распобр}}$,

$$F_{\text{таблица}}(a; m; n - m - 1) = F_{\text{распобр}}(0,05; 1; 9) = 5,12 \quad (2), \text{ где}$$

α – вероятность, связанная с данным распределением;

m и n – числитель и знаменатель степеней свободы, соответственно.

Таблица 2. Соотношение между валовым выпуском и добычей золота в Гянджа-Казахском экономическом районе

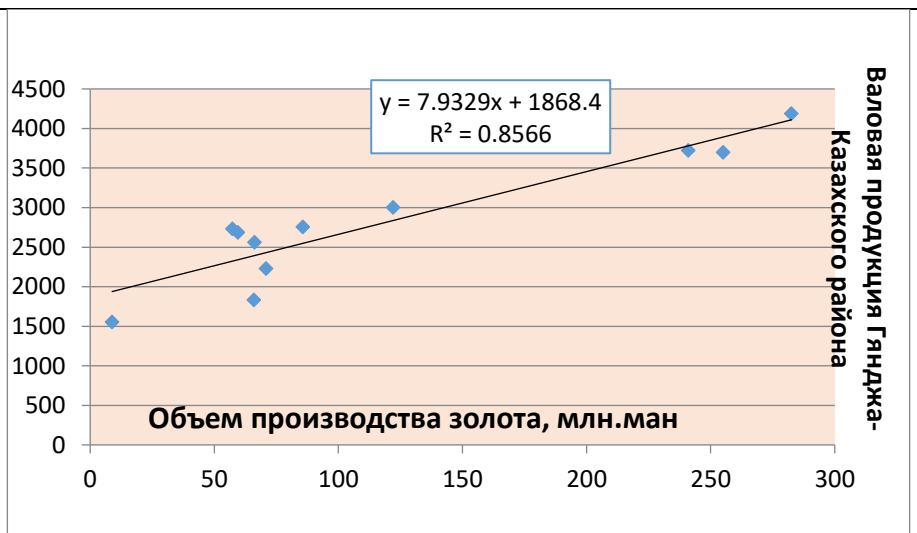
Вывод итогов	
Регрессионная статистика	
Множественный R	0,925534
R-квадрат	0,856612
Нормированный R-квадрат	0,840680402
Стандартная ошибка	322,064
Наблюдения	11
Дисперсионный анализ	

	df	SS	MS	F	Значимость F	
Регрессия	1	5576985	5576985	53,76692	4,40835E-05	
Остаток	9	933527	103725,2			
Итого	10	6510512				
	Коэффициенты	Стандартная ошибка	t-статистика	P-Значение	Нижние 95%	Верхние 95%
Y-пересечение	1868,43	161,6933	11,5554	1,06E-06	1502,65446	2234,206
X	7,932909	1,08187	7,332593	4,41E-05	5,48555030	10,38027

Валовая продукция Ганджа-Казакского района

Объем производства золота, млн.ман

$y = 7.9329x + 1868.4$
 $R^2 = 0.8566$

При сравнении критерия F-Фишера со значением $F_{\text{таблица}}(a; m; n - m - 1)$ выясняется, что критерий F-Fisher $> F_{\text{таблица}}(53,8 > 5,12)$. Это означает, что уравнение регрессии в целом является статистически значимым. Это означает, что модель является адекватной. (Нәсәнлі, 2009 s.145). Из полученного контактного уравнения можно сделать вывод о том, что однократное увеличение производства золота увеличивает валовую продукцию Гянджа-Казахского экономического района на 7,93 единиц.

Как видно из графика, существует слабая корреляция между общим производством золота в горнодобывающей промышленности в Азербайджане и валовой продукцией в Гянджа-Казахском экономическом районе, выраженная уравнением $y = 7,9329x + 1868,4$. Но несмотря на слабую корреляцию между этими показателями, объем добычи золота в горнодобывающей промышленности увеличивает объем валовой продукции в Гянджа-Казахском экономическом районе. Это можно определить из значения коэффициента эластичности, рассчитанного ниже:

$$E = \frac{\alpha \times \bar{x}}{\bar{y}} = \frac{7,9329 \times 119,503}{2816,44} = 0,337 \quad (3), \text{ где}$$

Здесь:

α – коэффициент зависящей переменной в уравнении регрессии,

$\bar{x}$ – среднее значение свободной переменной (сумма среднего стоимости произведенного золота)

$\bar{y}$ – среднее значение зависящей переменной (среднее значение ВВП)

Коэффициент эластичности равный 0,337 означает, что увеличение производства золота в горнодобывающей промышленности в Азербайджане на 1% приводит к увеличению общего объема производства в Гянджа-Казахском экономическом районе на 0,337%.

Обсуждение

Таким образом, максимально полное и эффективное использование природных ресурсов, усиление деятельности субъектов хозяйствования, разработка новых инноваций во всех областях производственно-сбытовой цепочки, создание благоприятных условий для развития зеленой экономики за счет применения научно-технического прогресса, обеспечение устойчивого развития ненефтяного сектора в стране наряду с нефтяным сектором, достижение роста экспорта в ненефтяном секторе, расширение возможностей достойной занятости и доходов в регионах, включая сельские районы, и улучшение их социального обеспечения приведет к устойчивому и сбалансированному развитию регионов.

Так, например, открытие золота в Калифорнии, удаленной на огромные и труднопреодолимые расстояния от центров цивилизации, сыграло важную роль в экономическом развитии Соединенных Штатов в XIX веке. Оно подтолкнуло рост промышленности, трестов, крупных банков, строительство железных дорог, развитие мировой торговли. Особенно большую роль сыграло золото в освоении огромных территорий на Западе и в центральных районах, хозяйственному сближению отдельных штатов и территорий, росту транспортной сети. Благодаря калифорнийским находкам США стремительно шагнули на первое место в мировой золотодобыче и сохранили его почти до конца столетия, уступая лишь время от времени Австралии, где в 1851 году началась своя золотая лихорадка, многой похожая на калифорнийскую (Бауэр, 2009, с. 36).

Азербайджан одна из немногих стран, обладающая достаточными запасами золота, и поэтому от эффективной эксплуатации её месторождений и рационального использования добытого металла во многом зависит функционирование и развитие экономики. В частности, наличие и освоение минерально-сырьевых ресурсов золота определяют развитие всех базовых отраслей экономики, способствуют созданию новых рабочих мест и формируют необходимые условия для перехода экономики страны на инновационный тип социально-экономического развития. Так, подобный анализ, указывающий взаимосвязь добычи золота на ВВП Азербайджана, показал, что увеличение общего производства золота на 1% в горнодобывающей промышленности Азербайджана приводит к

увеличению ВВП на 0,171%. В будущем это будет иметь, несомненно, растущий эффект.

Заклучение / Conclusion

Все вышеуказанное доказывает, что сырьевая база в регионах страны определяет конкурентоспособность и преимущество их территорий. Что касается Гянджа-Казахского экономического района АР, на территории, которой находятся богатые залежи эксплуатируемых месторождений золота, то приведенные выше исследования констатировали, что увеличение производства золота в горнодобывающей промышленности Азербайджана на 1% увеличивает общий объем производства в Гянджа-Казахском экономическом районе на 0,337%.

Представляя собой научную новизну, приведенное исследование еще раз доказывает верность шага правительства Азербайджана, сделавший выбор на возрождение золотодобывающей промышленности как одной из перспективных отраслей ненефтяного сектора экономики. Хотя к мировым лидерам по запасам золота Азербайджанскую республику не отнести, однако на ее территории есть целый ряд уникальных по объему запасов месторождений, разработка которых позволит стране стать одним из успешных производителей золота в мире.

Использованная литература / References

- ARRSİİ DP (2019). Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı, 84 s.
- Həsənlı, Y.H. Ekonometrikaya giriş. Dərslik. Bakı: Caucasion university press, 2008, 236 s.
- Musayev A.F., Qəhrəmanov A.T. İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqramlaşdırma. Bakı: Sabah, 1999, 452 s.
- Sİİ (2019). Sosial, iqtisadi inkişaf. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 195 s.
- Yadigarov T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və EViews tətbiqi proqram paketlərində həlli:nəzəriyyə və praktika.Bakı: Avropa, 2019, 352 s.
- Yadigarov T.A. Orucov A.S. Ekonometrika. Dərs vəsaiti. Bakı: ADDA nəşriyyatı, 2013, 168 s.
- Agayev SH. Neobkhodimost ekonomicheskoy otsenki resurov prirody v sovremennykh usloviyakh. Tezisy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Otsenka prirodnikh resurov i prirodopolzovaniye». Baku, 2003, 434 s.
- Bauer V. Zoloto i ekonomicheskiy rost: sovremennyy aspekt. Dragotsennyye metally i dragotsennyye kamni, 2009, 10, s.48-55.
- Samarskiy, A.A., Mikhaylov A.P. Matematicheskoye modelirovaniye. Idei. Metody. Primery. 2-ye izd. Moskva: Fizmatlit, 2001, 320 s.
- Khankishiyeva, E.M. Zolotodobyvayushchaya promyshlennost kak molodaya otrasl ekonomiki Azerbaydzhana. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası*, 2013, 1, c. 159-163.

Azərbaycan Respublikasının Gəncə-Qazax iqtisadi regionunda qızıl istehsalının ümumi istehsala təsirinin qiymətləndirilməsi

Ellada Xankişiyeva

Elmi işçi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ellada10@gmail.com

Annotasiya. Ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə uyğun olaraq ÜDM-un həcmının artması iqtisadiyyat sahələrinin iş və xidmətlərinin həcmının artması ilə birbaşa əlaqədardır. Nəticə etibarilə respublikanın qızıl sənayesində artan istehsal ÜDM-un artımında müsbət rol oynayır. Məqalə Azərbaycanda qızıl sənayesi fəaliyyətinin göstəricilərinin 2009-cu ildən 2019-cu ilə qədər ÜDM artım dinamikasına təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə cəmiyyətin iqtisadi rifahının əsas göstəricisi olan ÜDM və qızıl istehsalından əldə olunan gəlir arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək üçün korrelyasiya-regressiya modelindən istifadə olunur. Belə nəticə alınıb ki, qızıl istehsal sənayesi, iqtisadiyyatın gənc bir sahəsi kimi, perspektivli gələcəyə sahibdir və ölkənin inkişafını təmin edəcək.

Açar sözlər: qızıl hasilatı sənayesi, qızıl ehtiyatları, qızıl yataqları, qızıl mədən proqramı, Fişer meyarı.